

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 4(21)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№4(21)

ԵՐԵՎԱՆ - 2022

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեայուն» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ներսիսյան, Աշոտ Գալստյան, Աշոտ Ենգոյան,
Աննա Ասատրյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան,
Արմեն Ղազարյան (ՌԴ), Գարիկ Քեոյան, Եզնիկ Պետրոսյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ), Կարապետ Մումճյան (ԱՄՆ),
Հայկ Սարգսյան, Հովսեփ Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Սարգիս Կազարով (ՌԴ), Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Վալերի Պոտյոմկին (ՌԴ), Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ՀԱՅԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ 1912-1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՄԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Առաջին համաշխարհային պատերազմ, հոգեբանության փոփոխություն, Արևմտյան Հայաստան, Հ. Յ. Դաշնակցություն, կամավորական շարժում, Ռուսաստան, Թուրքիա, գործոններ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

1912 թվականին, երբ արդեն հասունանում է Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեծ տերությունների և մասնավորապես Ռուսաստանի կողմից հայության ե նրա քաղաքական ղեկավարության մեծամասնության մեջ վերստին սկսում է արմատավորվել այն համոզմունքը, որ քրիստոնյա Ռուսաստանը շուտով ազատագրելու է Արևմտյան Հայաստանը: Հայության ու նրա ղեկավար ուժերի և մասնավորապես Հ.Յ. Դաշնակցության մեծամասնության հոգեբանության մեջ նորից տեղի է ունենում արմատական փոփոխություն: Կրկին ձևավորվում է այն համոզմունքը, որը առավել մասսայական էր դարձել Ներսես Աշտարակեցու ժամանակներից և համաձայն որի՝ հայերը պետք է ունենան միայն մեկ՝ ռուսական կողմնորոշում: Ընդ որում, անտեսվում էին հետևյալ կարևորագույն պատմական իրադարձությունները.

ա) Ռուսաստանի կողմից Արևելյան Հայաստանի վերջնականապես գրավումից հետո ի դերն էին ելել հայոց ինքնավարության բոլոր հույսերը, Հայկական մարզը ունեցել էր շատ կարճ, ընդամենը 12 տարվա կյանք (1928-1940թթ.) և Ռուսաստանը հայոց նկատմամբ վարում էր գաղութացման քաղաքականություն:

բ) Արևելյան Հայաստանի Ռուսաստանին կցումից հետո (1828թ. փետրվարի 18 - ի Թուրքմենչայի պայմանագրով), որին հաջորդեց 1828-29թթ. ռուս-թուրքական պատերազմը և որն ավարտվեց գրավված Արևմտյան Հայաստանը կրկին Օսմանյան Թուրքիային վերադարձնելով, կտրուկ կերպով փոխվեց թուրքական իշխանությունների վերաբերմունքն արևմտահայության նկատմամբ: Թուրքն արդեն հային սկսեց վե-

րաբերվել որպես կասկածելի տարրի, անուղղելի ռուսասերի, որը ձգտում է ռուսական տիրապետության: Հայերի նկատմամբ նրա հալածանքները դարձան ավելի մասսայական, և աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել և խորանալ քրդերին հայոց դեմ տրամադրելու քաղաքականությունը:

ՀԱՅԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ

Պատերազմի սկսումով կարծես մոռացվեցին այն հալածանքներն ու ճնշումները, որոնց ցարիզմը գնաց Հ.Յ. Դաշնակցության դեմ Ստոլիպինի կառավարության շրջանում (1906-1911թթ.): Նովոչերկասկի դատարանի դատական քննիչ Լիժինը կեղծ վկայությունների հիման վրա ստեղծեց 120 հատորից բաղկացած «Դաշնակցության գործը», որի հիման վրա ձեռքարկվեցին դաշնակցական և մտավորական ակնառու շատ գործիչներ (Ավ. Ահարոնյան, Ավ. Սահակյան, Հ. Օհանջանյան, Ս. Մանասյան, Հ. Թումանյան և այլն):

Ձեռքարկվածների թիվը հասնում էր 160 հոգու: Դաշնակցության դատավարության արդյունքում, որը տեղի ունեցավ 1911թ. վերջերին Պետերբուրգում, աքսորի և բանտարկության դատապարտվեցին 52 հոգի, տաժանակրության՝ 4 հոգի (Համո Օհանջանյան, Սարգիս Մանասյան, Հովհաննես Ղազարյան, Արշակ Մուրատով):

Այս ամենը վկայությունն է այն բանի, որ ցարիզմը երբեք էլ չի մտահոգվել արևմտահայության ազատագրության խնդրով և նրա՝ որպես հայոց փրկարարի ներկայացնելու կարգախոսները արհեստածին են, ներշնչված ռուսական վերին իշխանություններից, մեծ քաղաքականությունների մեջ հայությանն իր կողմը տրամադրելու ցանկությամբ պայմանավորված:

Այսպես կոչված «ստոլիպինյան ռեակցիայի» շրջանում և տակավին դրանից առաջ էլ, երբ ցարը փորձեց բռնագրավել եկեղեցապատկան գույքը և փակել հայոց դպրոցները, հայոց հոգեբանության մեջ տեղի ունեցավ արմատական փոփոխություն: Ամենուրեք սկսեց թնաձել այն համոզմունքը, որ ռուսները ոչ միայն մեր ազատարարները չեն, այլ՝ ընդհակառակը ձգտում են ձուլել, նվազեցնել, ոչնչացնել հայ տարրը՝ նրա ազատագրական ձգտումներով, մշակութային և տնտեսական վերելքով պայմանավորված: Հայոց հոգեբանության մեջ այս փոփոխությանը քիչ չնպաստեցին հայ-թաթարական կռիվները 1905-1906թթ., որոնց հիմնական ներշնչողը ցարիզմն էր, որը կովկասյան թաթար տարրի միջոցով ձգտում էր տկարացնել և ոչնչացնել արևելահայությանը: Սակայն, հայության այս հոգեբանական վերափոխումը, դժբախտաբար շատ երկար չտևեց: Եվ այս առումով վերստին Կովկասում սկսեց աշխատել ռուսական «մութ» ձեռքը:

1912թ. սկսած հայության հոգեբանության մեջ այդ «մութ» ձեռքը դանդաղ և հանգամանորեն կրկին արմատավորեց այն հանգամանքը, որ ինքը հայության ազատարարն է և այս անգամ վերջնականապես կգրավի Արևմտյան Հայաստանը: Եվ, դժբախտաբար, դեռ երեկ ռուսական բանտերում տառապողները արագորեն տարվեցին այս հույսով և հոգեբանությամբ:

Արդ, որոնք էին հայության հոգեբանության վրա կրկին հոգուտ իրենց ներգործելու ռուսական իշխանությունների պատճառները:

1912թ. սկսած Բալկանյան պատերազմները ցարի համար «սարսափելի» կուսակցության՝ Հ.Յ. Դաշնակցության նկատմամբ վերաբերմունքը անսպասելիորեն դարձրին փաղաքշական: Հ.Յ. Դաշնակցության դատավարության անակնկալ մեղմ ընթացք ձեռք բերելը և այնուհետև դատապարտվածների ազատ արձակումը, պայմանավորված էին Ռուսաստանի այն փորձված քաղաքականության վերստին կիրառելու անհրաժեշտությամբ, համաձայն որի՝ նա ընդդեմ Թուրքիայի իր դարավոր ձգտումները իրականացնելու համար խրախուսում էր նրա տիրապետության ներքո գտնվող քրիստոնյա ժողովրդների ազատագրական շարժումները: Հայության պարագայում այդ խրախուսանքները ընթանում էին քողարկված, դավադիր ձգտումների զուգորդությամբ: Քողածածկույթը աստիճանաբար մի կողմ քաշվեց, երբ վերջապես գրավվեց Արևմտյան Հայաստանը:

Երբ վերստին 1912-14թթ. կյանքի կոչվեց հայոց բարենորոգումների խնդիրը, հայոց հոգիներում ռուսական կողմնորոշման տեղատվության ամենամեծ նվիրյալը դարձավ նորընտիր կաթողիկոս Գևորգ Ե Տփիսիսեցին: Վերջինս էր, որ ձևավորեց Հայոց Ազգային պատվիրակությունը՝ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ և ռուսական գաղտնի ներշնչումներով իր հոտի մեջ ընդհանրության հասցրեց այն գաղափարը, որ քրիստոնյա Ռուսաստանը շուտով ազատագրելու է Արևմտյան Հայաստանը: Կովկասի փոխարքա Վորոնցով-Դաշկովի կաթողիկոսին ուղղված հետևյալ տողերը նրա սրտից մաքրում էին այս անգամ էլ խաբվելու կասկածի վերջին նշույլներն անգամ. «Այժմ կայսերական կառավարութիւնը առաջարկութիւն է արել Թուրքիոյ կառավարութեան, ցոյց տալով նրան, որ մեր ունեցած տեղեկութիւններով հայերի դրութիւնը Փոքր Ասիայում վերջին ժամանակները վատացել է եւ առաջ է բերում արդարացի գանգատներ քրդերի կողմից եղած հարստահարութիւնների եւ անձնական ու կալուածական ապահովութեան բացակայութեան վրայ, բաներ, որոնք առաջանում են վարչական անբարեկարգութիւնից եւ վատ կողմից: Դրա հետ միասին Թուրքիային ցոյց է տրուած, որ նրա համար անհրաժեշտ է այժմից իսկ լրջօրէն զբաղուեալ վերանորոգումներով Թիւրքաց Հայաստանում եւ լաւացնել վարչութեան կազմը, մատնանշելով, որ քրիստոնէայ

հպատակների օրինաւոր շահերի արհամարհումը եղել է մի շարք տարիների ընթացքում Թուրքիայի համար մշտական խռովութիւնների եւ բարդութիւնների աղբիւր նրա եւրոպական նահանգներում եւ վերջիվերջոյ բերել հասցրել է Թուրքիոյ համար դժբախտ պատերազմին Պալքաններում, նրա բոլոր հետեւանքներով:

Հետեւելով դարաւոր աւանդոյթներին եւ խորին զգացմունքով վերաբերուելով հայ ժողովրդի տանջանքներին, կայսերական կառավարութիւնը մտադիր է այսուհետեւ էլ անմենաբարեացակամ կերպով վերաբերուել Թուրքիայում կեղեքուող հայ ժողովրդի կարիքներին եւ ջանքեր գործադրել գոյութիւն ունեցող գեղծումները հեռացնելու նպատակով»:¹

Բնական է, որ կեղծիքով լի այս խոսքերը դույզն իսկ կասկած չէին թողնելու կաթողիկոսի սրտում՝ հայոց բարենորոգումների ծրագրի կյանքի կոչելու հնարավորութեան տեսանկյունից: Ուստի և նա անգուգանանորեն հանդես եկավ հայոց հոգեբանութեան մեջ ռուսական կողմնորոշման վերստին արմատացման օգտին:

Մյուս մարմինը, որ կաթողիկոսից ոչ պակաս նպաստեց այդ հոգեբանութեան փոփոխութեանը, նույն ցարիզմի կողմից կյանքի կոչված Ազգային Բյուրոն էր: Վերջինս բավական երկար պահեց և հայութեանը ներշնչեց այն համոզմունքը, որ «Ռուսաստանը, որի հովանու տակ ենք գտնուում եւ որի շնորհիւ է ազատագրուելու հայ ազգը, թափում է իր հարազատների արյունը յանուն փոքր ազգերի ազատագրման»:²

Միայն ցավ էս զգում այն հանգամանքից, թէ ինչպէս էինք ազգովին հիմնավորապէս խաբվում, մոռանալով դեռ երեկվա իրադարձութիւնները:

Անտեսվում էր նաև Լեոյի այն տեսակետը, ըստ որի «Ամբողջ մի դար է, որ ռուսները առաջացել են Արփաչայից մինչեւ Ալաշկերտ, Եւրոպան չէր թողնում նրան առաջ շարժվել եւ հիմա էլ չի թողնի, քանի նրա դեմ կան հսկայական շահեր-Պաղտատի երկաթուղի, Միջագետք, Միջերկրական եւայլն»:³

Բոլորի բաղձանքը մեկն էր՝ «տեսնել թուրքահայ ժողովուրդը ազատուած տառապանքներից եւ ստեղծված ավտոնոմ մի կազմակերպութիւն»:⁴ Եվ սա, անշուշտ, պետք է ստեղծեր ցարական Ռուսաստանը:

Իրականանում էր դեռևս 1909թ. Կ. Պոլսում Ս. Զավարյանի արած մարգարեությունը: Նա իր ըմբռնումների մեջ գրեթէ մենակ էր, երբ հետև-

¹ Գաբրիել Լազեան, Հայաստան և Հայ դատը, հայ և ռուս յարաբերութիւններու լոյսին տակ, Երևան, 1991, էջ 156:

² «Հորիզոն», թիվ 204, 17 սեպտեմբերի, Թիֆլիս, 1914:

³ Նույն տեղում:

⁴ Ս. Վրացեան, Հին թղթեր նոր պատմութեան համար, Պէրյուք, 1962, էջ 123:

յալն էր ասում. «Ռուսական նպատակները չեն սահմանաւորուիր միայն Անդրկովկասը հլու հպատակ դարձնելով, այլեւ հարեւան պետութիւնները իր հակակշռին ենթարկելով, որպէսզի անոնք դրանք չլեղափոխուին եւ մնան յետամնաց, ինչպէս որ ինքն է: Ապացոյց կուզեք: Նայեցէք Մահմատ Ալի Շահի եւ գնդ. Լիախովի վրայ (վերջինս շահի հետ ճնշում էր պարսկական հեղափոխությունը – Ա. Ն.), նայեցէք Թաւրիզի կախաղանների վրա: Լավ հասկացաք, երբ Անդրկովկասը մնա առանց Դաշնակցութեան հակակշռին, երբ մեզ համակիր գրողները, հասարակական դիրք ունեցողները, հաւատացեալ մարտիկները կը լքեն իրենց դիրքերը եւ այստեղ կ'ապաստանին անոնք անգիտակցաբար ցարական նպատակներին կը ծառայեն: Անոնց տեղը պիտի բռնեն ցարի վարձկան գործակալները: Մեր հոգեւորականութիւնը, երգիչը պիտի դառնայ ցարական նպատակներուն: Մեր այնտեղի մամուլը փաստաբանը պիտի դառնայ ցարին: Մեր դպրոցները պիտի դառնան դաստիարակիչը ռուսական մեծութեան: Մեր մարտիկները պիտի դառնան անոր որսկան շները եւ մեր զանգուածը պիտի ծծուի սպունգի նման ռուսական հպատակներով: Եվ այդ ժամանակ՝ մնաս բարեաւ. հայութեան շահերուն եւ նպատակներուն»:¹ (Ընդգծումները մեր են – Ա. Ն.):

Հիրավի, 1912-14թթ. ամբողջ հայությունը ներծծվեց ռուսական նպատակներով և այդ նպատակները, դժբախտաբար, համահունչ էին դիտվում հայոց նպատակներին: Հայությունը հոգեկան տեղատվություն էր ապրում, քանզի հայոց կաթողիկոսը ցատկեց ռուս աշխարհակալների ուղարկած փրկության լաստի վրա՝ իր հետ տանելով և իր ժողովրդին: Չէր սխալվում մեծն մարգարեն, երբ շարունակում էր. «Ձեր Պատրիարքարանն ալ իր աշխատակիցներով, ոտքերը տոթած, պիտի ուզենայ այդ լաստին հեծնել: Մէկ այլ լաստ անոնք պիտի ճամբեն «Մշակին», սոցիալ-դեմոկրատներին, մեր «ձախ» ըստածներուն: Դրանց նշանները կերելան արդեն Թիֆլիսի մէջ: Եւ մեր շարքերէն թեթեամիտները պիտի թոնեն այդ լաստի վրայ: Իսկ անոնք, ով չգիտակցին այդ լաստերուն նենգությունը, մէկիկ-մէկիկ պիտի ընտրուին ու փչացուին: Եվ չգիտեմ, թէ անկէ վերջ ինչ պիտի դառնայ հայութեան ճակատագիրը: Գուցէ ան դադրի իսկ գոյութիւն ունենալէ»:²

Ինչպէս համոզվում ենք, Ս. Զավարյանն ապշեցուցիչ ճշտությամբ կանխատեսում էր դեպքերը: Ոչ մեկը Ռուբենից լավ չի գրել. «Դեռեւս Սիմոնի հողաթումբին վրայ կանաչ չէր ելած եւ ոչ ալ ծաղիկներ բուսած, երբ անոր նախատեսութիւնները սկսան լրիւ իրականանալ: Անդրկովկասը պարպուած էր Դաշնակցութենէն: Դաշնակցութեան առաջնորդները բանտերու կամ արքայապետի մէջ էին, եւ զանոնք փոխարինողները Էջմիածինը

¹ Ռուբեն, Հայ Յեղափոխականի մը յիշատակները, հ. Զ(6), Լոս-Անճելըս, 1951, էջ 420:

² Նույն տեղում, էջ 420-421:

կամ Ռուսիոյ կամակատար Թիֆլիսի մտաւորականներն էին: Յարերու հպատակութեան նշան ակնակոտ խաչը ճակատին հայոդ կաթողիկոսը մէկ կողմէն կը յորդորէր իր հօտին ռուս բանակին մէջ մտնել եւ անոր զօրավիգ լինելով՝ «փրկել» Տաճկահայաստանը, իսկ միւս կողմէ՝ ան պատուիրակութիւն կը կազմէր՝ «Հոֆ և Վեստենենկ» ծրագրերը առաջ մղելու համար:

Պոլսոյ Պատրիարքարանն ու անոր կցուած հայ ղեկավարութիւնը կ'երթային կաթողիկոսին ետեւէն եւ ամբողջ հայութիւնն արդէն կը հաւատար, թէ իր փրկութիւնը կու գայ Հիւսիսէն»:¹

Ս. Զավարյանը բախտ ունեցավ այս բոլորը չտեսնելու, բայց կյանքից հեռացավ դրանք կանխատեսած մարդու խորին կսկիծով:

Հայոց հոգեբանության մեջ ռուսական տեղատվությունը արդեն ընդհանրության հասավ 1914թ. սկզբներից, երբ հունվարի 26-ին Ռուսաստանը Թուրքիային պարտադրեց բարենորոգումների իր ծրագիրը, որը Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելով հօդս ցնդեց:

Եթե ընդհանրացնենք, մինչև Առաջին Համաշխարհային պատերազմի սկիզբը հայոց մեծամասնության հոգեբանության մեջ հոգուտ ռուսական կողմնորոշման կտրուկ փոփոխության հիմնական գործոններն էին.

ա) Մերձավոր և Միջին Արևելքում ռուսական քաղաքականության վերստին ակտիվացումը, Թուրքիան անդամահատելու ռուսական ձգտումները, որոնք ավելի հեշտ իրագործելի կլինեին՝ հայերին որպես քրիստոնյա ժողովրդի վերստին շահելու, նրանց օգտագործելու ընդդեմ Թուրքիայի՝ բարենորոգումների ծրագրի (նույնիսկ ինքնավարության) հույսերի ներշնչումով:

բ) Նորանշանակ կաթողիկոսի, Ազգային Բյուրոյի, ռուսամետ մտավորականների միջոցով Կովկասի փոխարքայի այն խորամանկ ներշնչումներով, որ մոտ է հայության ազատագրման բաղձալի պահը և դրան ձգտում է ինքը՝ ցարը:

գ) Դաշնակցական այն գործիչների բանտարկմամբ կամ չեզոքացմամբ այն վտանգի նվազեցումով, որ գալիս էր նրանց կողմից ռուսական քաղաքականության երկդիմի էության բացահայտման տեսանկյունից:

Երբ դեռևս Թուրքիան Ռուսաստանի հետ պատերազմի մեջ չէր մտել, արդեն գրեթե ողջ ռուսահայությունը ապրում էր Արևմտյան Հայաստանը Ռուսաստանի կողմից շուտափույթ ազատագրված տեսնելու հոգեբանությամբ: Այդ հոգեբանությունն այն աստիճանի էր արմատացել, որ արդեն մինչև պատերազմը ինքնաբուխ կերպով (անշուշտ, ռուսական գաղտ-

¹ Միմոն Զավարեան, Մահուան յոթանասուն ամյակին առթիվ, Ա. հատոր, Պէրյուք, 1983, էջ 188, նաև՝ «Հայրենիք» ամսագիր, փետրվար, 1950:

նի ներշնչմամբ) արևելահայոց (նաև արևմտահայոց) մեջ սկզբնավորվեց կամավորական շարժումը՝ հոգուտ Ռուսաստանի և ընդդեմ Թուրքիայի:

Ոգևորությունն այն աստիճանի մեծ էր, որ ՀՅԴ - ն, ի վերջո, ստիպված եղավ խախտել Էրզրումում 1914թ. հուլիսին գումարված 8-րդ ընդհանուր ժողովի որոշումը՝ պատերազմի ժամանակ հայության չեզոքության մասին, ինչն ինքնին նշանակում էր հարաժարում կամավորական շարժումներից:¹

Ականատեսը լինելով ամենուրեք ձևավորվող ինքնաբուխ և քառասյին կամավորական շարժումների, Դաշնակցությունն, ի վերջո, հանդես եկավ դրանց կազմակերպած բնույթ հաղորդելու դերով: Արդյունքում 1914թ. աշնանը կազմակերպվեցին չորս կամավորական խմբեր: Հարկավ, Դաշնակցության ղեկավար գործիչների մեջ էլ կային զինվորական և ղեկավար դեմքեր (Համազասպ, Անդրանիկ, Հ. Զավրիյան, Ռոստոմ և ուրիշներ), որոնք նույնպես միառժամանակ տարվեցին ռուսական ներշնչումներով: Նրանց թվում էր, թե մի քանի ամսից կազատարգվի Արևմտյան Հայաստանը: Այս հավատն էր խոսում օսմանյան խորհրդարանի անդամ Արմեն Գարոյի մեջ, որը մի շարք ընկերների՝ նրան կամավորական շարժումից հեռու պահելու առաջարկներին պատասխանում էր. «Մի քանի ամսից մենք Կարին կը լինենք»:² Բայց հայտնի է, որ Արևմտյան Հայաստանը վերջնականապես գրավվեց, երբ գրկված էր իր բնիկ հայ տարրից: Եվ հենց պատերազմի սկսումով **հոգս ցնդեց բարենորոգումների խնդիրը, և պատերազմի առաջին շրջանն ապացուցեց, որ արագորեն չի գրավելու Արևմտյան Հայաստանը**: Եվ արդեն 1914թ. վերջերին հայոց հոգեբանության մեջ բեկում առաջացավ՝ ի վնաս ռուսական կողմնորոշման:

Այժմ մի փոքր հայոց հոգեբանության կրկին փոփոխության գործոնների մասին:

Ռուս-թուրքական պատերազմի սկսումով Արևմտյան Հայաստանի սահմաններին գտնվող ռուսական բանակը արագ անցնում է սահմանը և չորս ուղղություններով մտնում է սահմանամերձ գավառները: Կենտրոնական թևը Կարաուրզանից առաջանում է դեպի Քեոփրիքոյ: Երկրորդ, առաջինին օժանդակող թևը Ստահան գյուղից մտնում է Բասենի դաշտ և ուղղվում դարձեալ Քեոփրիքոյ: Երրորդ թևը Արարատեան դաշտից շարժվում է դեպի Ալաշկերտի դաշտ և Հին Բայազետ: Չորրորդ թևը մտնում է պարսկական Ատրպատական և շարժվում դեպի Վան:³

¹ Տե՛ս Հայաստանի Ազգային Արխիվ (ՀԱԱ), ֆ. 1457, ց. 1, գ. 88:

² Մ. Վրացեան, Կեանքի ուղիներով, Գ. հատոր, Պէյրուք, 1963, էջ 37:

³ Կ. Սասունի, Թրքահայաստանը Ա. աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918), Պէյրուք, 1966, էջ 37-38:

Բնականաբար այս ուղղություններով հարձակման անցած ռուսական զորքերի հետ կովում էին հայ կամավորական զնդերը: Ռուսական հարձակումը, որը սկզբնական շրջանում բուռն ոգևորությունների տեղիք տվեց, երկար չտևեց, որով էլ սկզբնավորվեց հայոց մեջ խաբվածի հոգեբանությունը: Ռուսները այս հարձակման հետևանքով հասան մինչև Հասանկալեի դռները, Ալաշկերտը գրավելով՝ մինչև Ղլիճ Կետուկ: Ավելին անել, ինչպես նկատում է Կ. Սասունին, կնշանակեր գրավել Էրզրումն ու Տրապիզոնը, որը եղած ուժերով անհնար էր: Թուրքերն իրենց ուժերն համախմբելով Էրզրումի ճակատի վրա, նախապատրաստվեցին հարձակման: Ռուսներն իրենց ձեռքում էին պահում Բասենի մեծ մասը և Ալաշկերտի շրջանը: Դրոյի գլխավորած երկրորդ կամավորական գունդը անցնում է դեպի Աբաղայի դաշտ, որից հետո «պատերազմի գիծը կայունություն մը ունեցաւ եւ մնաց Գավրէ-Շամէ-Ալատաղ, Խըլըճ-Գետիկ-Դանակերմագ, Դալի-Բաբա-Գարաուրկան»:¹

Դիպուկ է գրել Կ. Սասունին. «Առ այժմ այսքան էր Թրքահայաստանը»:²

Երբ գրավյալ տարածքներ մեկնած հայ ղեկավար զործիչները զբաղված էին հայրենաշեն աշխատանքներով, սկսվեց ռուսական առաջին նահանջը (1914թ. դեկտեմբեր): Թուրքական հարձակման հետևանքով՝ «Կովկասեան բեմը Բասենէն կը փոխադրուէր զինուորական բնական կարգով Ախալքալաք-Լոռի-Գանձակ-Ղարաբաղ, այսինքն՝ Փոքր Կովկասեան լեռնաշղթային վրայ»:³

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Ռուսական առաջին նահանջը հայության վրա անդրադարձավ երեք բացասական կողմերով.

Առաջին. Խախտեց գրավեալ տարածքների բնակչության այն համոզմունքը, որ ռուսների կողմից վերջնականապես ազատված են թուրքական տիրապետությունից և այլևս տեր են իրենց հայրենիքին: Նրանց էության ու հոգեբանության մեջ ներարկվեց վախը, որ իրոք անապահով են և ցանկացած պահի կարող է կրկնվել նույնը: Խախտվեց նաև հավատը քրիստոնյա ազատարարի նկատմամբ:

Երկրորդ. հայ քաղաքական ղեկավարների վրա ծանրացավ ևս մեկ հոգս՝ գաղթականության հոգսը: Այս նույն հոգսը չունենալու համար ռու-

¹ Նույն տեղում, էջ 40:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 51:

սը շատ չանցած որդեգրեց մի քաղաքականություն, որն էր՝ Արևմտյան Հայաստանը գրավել այն ժամանակ, երբ վերջնականապես կոչնչանա թուրքերի կողմից:

Երրորդ. փոխվեց վերաբերմունքը կամավորական շարժման նկատմամբ, սառեց նախկին ոգևորությունը, քանզի դրանով մի ավելորդ առիթ էր տրվում թուրքերին իրենց ջարդերի վաղօրոք ծրագրած քաղաքականությունն իրականացնելու համար:

Այսպիսով, արդեն 1914թ. վերջերին կրկին բեկում սկսվեց հայության հոգեբանության մեջ ի վնաս ռուսական կողմնորոշման, քանզի սկսեց պարզ դառնալ այն ճշմարտությունը, որ ռուսներից վերստին խաբված են, ճշմարտություն, որն ավելի արմատավորվեց 1915թ. մեծ ցեղասպանության օրերին, որի մասին տեղյակ լինելով իրենց հետախույզներից, ռուսները ոչ մի փրկարարի քայլ չկատարեցին, ստիպելով մեկ անգամ ևս ճաշակել իրենց քաղաքականության խաբկանքը:

Ашот Нерсисян, Факторы изменения психологии армян в 1912-1914 гг.

- С началом Первой мировой войны среди армянских политических лидеров вновь укореняется вера в то, что западные армяне будут освобождены русскими, несмотря на горький опыт. Но вскоре после начала войны это убеждение было нарушено. В конце 1914 г. начавшийся прорыв в вестернизации происходит в ущерб русской ориентации. Была поколеблена убежденность населения оккупированных территорий в том, что они окончательно освобождены от турецкого владычества русскими и что они являются хозяевами своей родины. то же самое может повториться в любой момент. Была нарушена и вера в христианского освободителя. Армянских политических лидеров тяготила еще одна тревога – тревога эмиграции. Чтобы не иметь такого же беспокойства, русские вскоре приняли политику, которая заключалась в том, чтобы оккупировать Западную Армению, когда она была окончательно разрушена турками. Изменилось отношение к добровольческому движению, остыл прежний энтузиазм, ибо это дало туркам дополнительную возможность осуществить заранее спланированную политику погромов. В конце 1914 г. в психологии армян вновь начался прорыв в ущерб русской ориентации, так как правда выяснилось, что они были вновь обмануты русскими, которые еще больше окопались в 1915 г., в дни геноцида, о котором русские, узнав от своих шпионов, не предприняли никаких спасательных шагов, заставив их в очередной раз вкусить обман своей политики.

Ashot Nersisyan, Factors of change in the psychology of Armenians in 1912-1914. - With the beginning of the First World War, the belief that Western Armenians will be liberated by the Russians takes root again among Armenian political leaders, despite the bitter experience. But not long after the start of the war, that belief was violated. At the end of 1914, a breakthrough began in westernization occurs to the detriment of the Russian orientation. The conviction of the population of the occupied territories, that they were finally freed from the Turkish rule by the Russians and that they were the owners of their homeland was shattered. The fear was injected into their nature and psychology that they are really insecure and the same thing can happen again at any moment. Faith in the Christian liberator was also violated. Armenian political leaders were burdened by another worry, the worry of emigration. In order not to have the same concern, the Russians soon adopted a policy, which was to occupy Western Armenia when it was finally destroyed by the Turks. The attitude towards the volunteer movement changed, the former enthusiasm cooled down, because it gave the Turks an extra opportunity to implement their pre-planned policy of pogroms. At the end of 1914, a breakthrough began again in the psychology of the Armenians to the detriment of the Russian orientation, as the truth became clear that they were deceived again by the Russians, which became more entrenched in 1915, during the days of the genocide, about which the Russians, being informed by their spies, did not take any rescue steps, forcing them to taste the deception of their policy once again.

Ուղարկվել է խմբագրություն 15.06.2022թ.

Գրախոսվել է 27.06.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 29.06.2022թ.

ARMENIAN INVOLVEMENT IN THE 1925 SHIEKH SA'ID, 1929-1927 (ARARAT) AND 1937 (DERSIM) KURDISH REBELLIONS IN REPUBLICAN TURKEY: MAPPING THE ORIGINS OF "HIDDEN ARMENIANS"

GARABET K. MOUMDJIAN

Keywords - Armenian-Kurdish Relations, Kurdish Rebellions, Republican Turkey, Armenian Revolutionary Federation.

ABSTRACT

The history of Armenian-Kurdish relations extends over centuries. In the 1800's, Armenians were involved in the Kurdish rebellions in Kurdistan proper. The rebellions were crushed by Ottoman military might. After 1915, a new phase of Armenian involvement in yet a new episode of Kurdish rebellions ensued in Republican Turkey. This new collusion lasted all the way to the late 1930s. The aim of the ARF (Armenian Revolutionary Federation, AKA Tashnagtsutyune) at the time was twofold: Dispersion into the Middle East was a temporary sojourn and the ARF was adamant in its thinking that Armenians should repatriate to their historic homeland. The ARF attempted such an adventurous plan due to its knowledge that many pockets of Armenians—ergo, what would later become known as "Hidden Armenians"—existed in the Eastern Provinces of the newly established Turkish Republic. Having access to archival material from republican Turkey, the Soviet Union, Armenia, France, Britain, as well as the memoirs and letters of some prominent ARF leaders involved in the Kurdish rebellions of the time creates a unique opportunity to present a more detailed account about the period under. The article will focus on Armenian and especially ARF participation in those uprisings. This must be done to close a gap in the international historical discourse regarding the subject.

INTRODUCTION

The policy of returning to the homeland, which was central for the ARF leadership at the time, continued unabated all the way to WWII. At the time, the ARF, which was ideologically diametrically opposed to the Soviet Union, was even willing to let go of that animosity for the time, if the USSR would implement a policy of demanding Armenian lands to attach them to the Soviet

Armenian Republic. When all hopes for such an endeavor vanished, the ARF leadership completely disassociated itself from the policy it had followed for over 30 years. With the coming of the 50th anniversary of the Armenian Genocide in 1965, the policy was not only completely abandoned, but it became a taboo to even speak about those Armenians who were “left behind.” From that time on, the mantra of the time was that Armenians were annihilated in their homeland and common sense entailed that all activism should be directed toward pressuring Turkey to acknowledge the veracity of the Armenian Genocide.

Today, as tumultuous events are shaking the Middle East and the legacy of the Sykes-Picot agreement of 1916 is almost spent and the general area is in a geopolitical flux, the issue of the creation of a Kurdish state has once again been brought to the forefront. I am certain that with this new opportunity, the issue of the “Hidden Armenians” will also come to the forefront.

THE GEOPOLITICAL LANDSCAPE: 1920-1924

To assess how serious this rebellion was viewed by Turkey in terms of it leading to the formation of a Kurdish state on parts of the nascent Turkish Republic is apparent from the following fact:

In September 1919, the British government sent Lt. Colonel E. Noel, who was a well-informed intelligence officer, about the intricacies of the Kurdish movement in Western Armenia. The Major was tasked with identifying the power structure in the area and to conduct intelligence subterfuge operations and to gather as much pertinent information as possible. Major Noel was accompanied by Kurdish nationalist leaders Kamuran and Jeladet Bedirkhan, who were proponents of the creation of a Kurdish state. The Major toured all over the area of his operation. What he was able to ascertain was indeed remarkable and almost dumbfounded him: He found that Turks living in Western Armenia who feared the creation of a Kurdish state would rather prefer the creation of an Armenian state instead¹.

It is important to note here that, regardless of Colonel Noel’s reports, “the high-ranking officers of the British Intelligence Service—who considered Noel as the best authority on the Kurdish subject—believed Great Britain will benefit more by having the Kurdish issue as a trump card in their hands rather than

¹ Major E. W. C. Noël I, Note on the Kurdish Situation, Baghdad, July 1919. For more regarding Lt. Colonel Noel see Jonathan Smele, *The Russian Revolution and Civil War 1917-1921: An Annotated Bibliography* (A&C Black, 2006), entry No. 2816, 286. See also, Christopher de Bellaigue, *Rebel Land: Among Turkey’s Forgotten Peoples* (Bloomsbury Publishing, 2010).

the Armenian one. In their opinion, the creation of a greater Armenia would mean that a proportion of one Armenian was to rule over ten Kurds, which meant instituting the rule of a very tiny minority over an large majority, which in itself could lead to unwarranted consequences...Noel also underlined that following such a policy would also deter an emerging Soviet Russia from playing the Armenian card in the future by announcing once again that it was the protector of the Armenians in the area¹".

An ever-cognizant Kemal understood the intricacies of such an international political maneuver by tolerating the formation of a Communist Party in Turkey to secure Soviet friendship and, most importantly, financial, and military aid. Later, however, to rectify his position with the West—that is, to appease its powers—Kemal dissolved that party in 1922².

The initial Kemalist tilt towards Communist Russia alarmed Europe. Its most affected powers, i.e., France, and Britain were worried that such an inclination would endanger their new Middle Eastern possessions. Moreover, a Turkey friendly to Russia would extend communism's frontiers to the detriment of Europe and its spheres of influence.

France was the first to sign a treaty of friendship with the Kemalist government. This happened in early October 1921, when Kemal's forces had not yet extended their rule over all modern-day Turkey. Moreover, Greek forces were still active in Anatolia. In fact, to most Turkish nationalist leaders, the very existence of such massive Greek forces did endanger the very fabric of their fledgling nationalist movement. It is in this context that France's erratic behavior must be understood and properly analyzed—most probably a case of "cold feet." With such French encouragement—as the signing of a treaty of peace and friendship with Turkey could have entailed—Kemalist forces were able to halt the advance of the Greek armies who had already conquered Izmir and were moving inward, toward central Anatolia.

What is interesting here is that this Turkish victory was achieved through substantial Kurdish aid to Kemal's army. Thousands of Kurdish tribal warriors and previous Hamidiye regiment soldiers joined Kemal's army. The Turkish leader was thus not only able to confront the Greek armies but even to stage a strong counter-offensive which swept the advancing Greeks back to Izmir and literally into the Aegean Sea, together with the Greek and Armenian

¹ Ibid.

² **Murat Bardakçı**, "Mustafa Suphi'yi Kim Öldürttü?" *Türk Haber*, February 03, 2016, accessed March 05, 2016, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1190077-mustafa-suphiyi-kim-oldurttu>.

population of the city, under the very eyes of the British fleet which watched the tragedy unfold. According to some reports Her Majesty's sailors, following orders from their officers, even went as far as pouring boiling water on those seeking refuge on board British ships.

What was the reason or reasons behind this massive Kurdish aid to Kemal? After all, it was only months before that Kurdish chieftains who had met in Malatia had agreed to get rid of him. There is nothing surprising in such Kurdish attitude. By now, Kemal had become a seasoned politician; in order not to alienate the Kurdish chieftains, he never used the term "Turkish Republic" when addressing them or the Kurdish population at large. Instead, he started his movement in the heart of Kurdistan, where he promised Kurds a country where Turks and Kurds would live as equals and in absolute harmony. Kemal's promises were negotiated and hammered down during several meetings and conventions.

The first such convention was held in Erzurum. It is also known as the Congress of the Eastern Vilayets. Rumors had it that the Paris Peace Conference had already annexed the vilayets of Erzurum, Kars, Bitlis, Erzinjan, Mush and Van to the Armenian republic, whose borders were to be drawn by the president of the United States of America, Woodrow Wilson. Fifty-four prominent Kurdish chieftains and leaders from these territories came to Erzurum to meet Kemal and to join forces to struggle against the annexation of Kurdish territories to neighboring Armenia. Kendal, who had previously erred by claiming that those vilayets were "Historically Kurdish territories," and that "Armenians had no legitimate claims over them," contradicts himself by stating that:

The Kurdish notable [who did participate in the Erzurum Convention of 1919, G.M.] had their own reasons for resisting such an outcome [annexation, G.M.]. When Armenians were deported during the war, Kurdish notables had sized their goods (lands). Serving under Armenian domination would have meant dispossession as well as persecution [by] and servitude to a Christian regime¹.

The Erzurum Convention decided to act quickly, and to do all that is in its power to prevent the annexation of the six eastern vilayets to the Armenian Republic. The convention also decided that Kurds would help the Turkish army against any Armenian expansion. The offensive ended with the signing of a peace treaty of Gumri (Alexandrapol), which resulted in the Armenian loss of not only the contested vilayets but also of the districts of Kars and Ardahan.

The question that asserts itself here is whether the Kurds, after all their endeavors, were able to keep the eastern vilayets for themselves? The answer is

¹ **Kendal**, *The Kurds under the Ottoman Empire*, in Gérard Chaliand, ed., *People without a Country*, (London: Zed Publishing), 1984, 55.

a definite no. After the Erzurum Congress, Kemal led his army from one victory to another. He destroyed all possibilities of executing the Treaty of Sevres. For three years he waged a two-front war against the Greeks and the Allies in eastern and western Asia Minor. He made them realize that they had to deal with him as the new strong man in Turkey. In 1923, a new treaty was signed at Lausanne. Here, Kemal's free and independent Republic of Turkey participated as an equal negotiator. European nations, who only months before were engaged in a war of attrition against him, were now desperate to gain his friendship and have his new Turkey on their side as an important new ally, and, of course, a barrier, against Communist Russia.

In Lausanne, all dreams of Kurdish autonomy were shattered. As for the Kurds, they were deprived of any political recognition. The Turkish envoy to Lausanne silenced all talks about Kurdish autonomy. He stressed that "Kurds and Turks are now equal partners in the government of Turkey," and that "although Turks and Kurds may speak different languages, these two people are not different from the point of view of race, faith and custom¹". If anything, this statement indicates that Kemalist Turkey viewed the assimilation and Turkification of the Kurds as a natural process. The Treaty of Lausanne gave other minorities in Turkey—like Armenians, Greeks, and Jews religious as well as some cultural "freedoms," which meant nothing on the ground. But Kurds, because of being represented as "equal partners" to the Turkish majority, were not counted as a minority. Thus, they were deprived from even the meager "freedoms" that other minorities were to enjoy. After 1923, the Turkification of the Kurds accelerated with the objective of literally melting them within the Turkish race.

In yet another blow to the Kurds, the Treaty of Lausanne divided Historical Kurdistan between the newly established Middle Eastern states of Turkey, Iran, Iraq, and Syria. This was an indirect consequence of the planning and the execution of the Sykes-Picot agreement. England wanted the oil-rich fields of southern Kurdistan (Musul). It was annexed by Iraq, a British mandate. The oil issue exacerbated relations between France and England. Supposedly, oil was discovered after the Lausanne Treaty was signed. However, France insisted that

¹ Ibid, p. 59-60. See also Garo Sassouni [Կարօ Սասունի], *Kurd Azkayin Sharzhumnere Yev Hay-Kerdagan Haraperutyunnere XVrt Taren Minchev Mer Orere* [Քիւրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները ԺԵ դարէն մինչև մեր օրերը], (Beirut: Hamazkayin Vahe Setian Press), 1968, 242-244. After the fall of the independent Armenian Republic, A.R.F. leaders and members at large were forced to exile and to an eventual process of reorganization. In this regard, many exiled leaders were in favor of close cooperation with the Kurds. It follows, therefore, that this exiled ARF leadership was instrumental in the formation of Hoyboun (see below).

the British already knew about the oil reserves in the area and preferred to say nothing about it during negotiations. Nevertheless, the two European powers were able to reach a compromise. Accordingly, France received twenty five percent of the oil revenue and the districts of Jezireh and Kurd Daghi (Kurdish Mountain) in southwestern Kurdistan, which it annexed to its Syrian mandate.

1925: Sheikh Sa'id of Piran's Rebellion and its Armenian Connection:

In the field of Kurdish historiography there is a broad consensus that the first Kurdish rebellions—most pronounced among which was the Sheikh Sa'id of Piran's rebellion of 1925—in republican Turkey were religiously motivated. Mustafa Kemal, by abolishing the institute of the Caliphate in 1924 and introducing a westernized form of society upset the basic privileges of the tribal Kurdish population in the southeastern part of the new republic.

That an Armenian element was present in those early days of Kurdish unrest is also apparent from a letter that two members of the Turkish parliament from Dersim (Tunceli) wrote to the presidency of the parliament: An Armenian with a Turkish name was apprehended in Dersim's (Pasen and Artnik) county. The people in the area were instrumental in identifying this person who was collecting money. A decision has to be made regarding Armenians who have assumed Turkish names in Dersim in order to stop their rebellious activities. I present this issue to the Turkish Higher National Assembly asking that such a decision is taken as soon as possible.

Member of Parliament from Dersim Feridun Fikri

Member of Parliament from Dersim Ahmed Shukry

[Signatures] January 21, 1924¹

In February 8, 1925 a Kurdish rebellion broke out in the Eastern Vilayets (provinces) of Turkey. The Sheikh Sa'id [of Piran] Uprising's aim was to achieve Kurdish independence through military means. The rebellion encompassed some fifty to sixty thousand square kilometers of land to the west of Lake Van (see map below). The rebellion was crushed in April 1925 and the conspirators were put to the gallows in Diyarbakir. What is interesting to note is that many Western Armenians—precursors of what later was to be known as Kurdified or Islamized Armenians— participated in the rebellion. Of these most famous were the blacksmith Boghos of Chemesgadzak, who was condemned to death on September 26. Turkish authorities spearheaded a media campaign where

¹ BCA (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi) [Turkish Republic's Prime Ministry Archives], Archival document number 030-10-00-00-6-35-31, page 3.

they underlined the participation of Armenian and Assyrian militants in the Sheikh Sa'id Rebellion¹.

APPROXIMATE AREA ENCOMPASSING THE SHEIKH SA'ID OF PI-RAN REBELLION WAS HOYBOUN: AN ARF INVENTION?

It took the ARF almost five years from the time it was ousted from the Republic of Armenia in 1921 to be able to reorganize its bodies and ranks. An ARF World Congress—only in consulting capacity—was called in Vienna in 1923. Two years later, in 1925, the ARF 10th World Congress was called in Paris. It was during this congress that the issue of ARF participation in the Kurdish rebellions was discussed. The congress decided to admit all that the organization could muster for this purpose². The decision to aid and participate in the upcoming Kurdish rebellion was a core strategic decision of the ARF 10th World congress; By so doing would be able to find solutions for issues that had been left unsolved after the Great War, such as:

1. The Diaspora communities are not a final destination but just a temporary sojourn.
2. The Party should strive for the repatriation of those deported to their ancestral homeland.
3. If successful, The Kurdish rebellion can be used as a tactical element to achieve the above strategic goals...

The next stage was in 1927, where the ARF had an implicit participation in the formation of the Kurdish Hoyboun organization in Lebanon in

¹ V. Bayburtyan [Վ. Բայբուրտյան], Krdere, Haykakan Hartse Yev Hay Kertakan Haraperutyunere Patmutyan Luysin Nerko, [Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերությունները պատմության լույսի ներքո; The Kurds, the Armenian Question, and Armenian-Kurdish Relations under the Light of History] (Yerevan: 2008), 13.

² There is important information regarding the Kurdish commander of the Ararat Kurdish Rebellion of 1927-1929, Ibrahim Haske Telli in Public Records Office, Great Britain Foreign Office, British Documents on Foreign Affairs, (University Publications of America), 1985. Moreover, the unpublished memoirs of Andre Amourian [AKA Mourian, GM], which is housed at the Hrayr Maroukhian Research Cenrter in Yerevan, contains voluble information regarding the ARF activities in Iran in support of the above-mentioned Kurdish rebellion. See Andre Amourian [Անդրե Տէր-Օհանեան Ամուրեան], Pages from a Life [Կէանքի էջեր], Dossier No. 327, ARF Bureau Maroukhian Library, Yerevan. Other important works in this regard include: Zinar Silopi, Doza Kurdistan (Beirut: Steward,1969); Nuri Dersimi, Kurdistan Tarihinde Dersim (Aleppo:1952); Ататюрк, Мустафа Кемаль, Избранные речи и выступления (Москва,1968); Sassouni, Kurd Azkayin Sharzhumnere; габеков, Секретный террор(Москва, 1996); Troshag, ARF Central Organ, 1925-1934; Arshak Safrastian, Kurds and Kurdistan (London: The Harvill Press Ltd,1948).

1927. Arshak Safrastian presents a lucid history regarding the formation of this all-encompassing Kurdish National Organization. He states that on October 5, 1927, an unprecedented meeting of Kurdish notables took place in the summer residence of famous ARF leader Vahan Papazian [Goms].

The meeting after deliberations decided the formation of the Hoyboun Kurdish Party. The party had an executive committee comprised of Sureyya, Jelalet [most commonly Jeladet], and Kamuran Bedirkhan [Bedirhan]—who were brothers—Memduh Selim Bey, and Shahin Bey. Jeladet Bedirkhan was the president of the Executive committee of Hoyboun from 1927 to 1932. Hoyboun's executive committee declared the Independence of Kurdistan on October 28, 1927 and also announced that a state of war existed with the Turkish Republic. The Kurdava village, located on the slopes of Mt. Ararat, was announced to be the interim capital of Independent Kurdistan. The permanent capital was to be Diyarbakir¹.

Goms [Vahan Papazian, seated, second from Left] with Kurdish notables, during the deliberations, Bhamdoun, Lebanon, 1927

Some Important Notes Regarding the Ararat Rebellion:

This section will not deal with the Ararat Rebellion per se. The event has been dealt with elsewhere². Rather, I will try to present the intricate political atmosphere before and during the uprising. This will shed light into aspects of the matter that are not hitherto discussed³.

That the British—and to some extent the French—mandatory powers in Iraq and Syria were secretly siding with the Kurds currently as a direct consequence of Kemal's tilt toward the Soviets is clear from the following Turkish archival document: 96 A/11 Document number 644/2910 To Office of Prime Minister:

¹ **Safrastian**, *Kurds and Kurdistan*...84.

² **Gérard Chaliand**, ed., *A People without A Country: The Kurds and Kurdistan* (London: Zed Publishing, 1984). ; Robert Olson, *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925* (Austin: University of Texas Press, 1991); Wadie Jwaideh, *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development* (Syracuse: Syracuse University Press, 2006).

³ For a qualifying insight into the issue of an Armenian - and especially ARF - connection regarding the Ararat Rebellion see, Aram A. Sayiyan, *Araradi 1926-1930 Krdagan Absdamputyune: H.H. Tashnagsutyan Yev Hoyboun Hamakordzagsutyan Yev Daradzasherchanayin Zarkatsumneri Hamateksdum* [The Ararat Rebellion of 1926-1930: The ARF-Hoyboun Cooperation Within the politico-military events in the Area], Horizon Weekly Special Paper Publication, 2015. See also, Hakop Hatikyan, *Turkyo Hatuk Tzarayutyunnere Hay-Krtakan Hamakortsaktsutyan Dem (1920-1930)* [Turkish Intelligence services against Armenian-Kurdish Cooperation (1920-1930)], Noravank, http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13017.

According to reports we have received from Sham [Damascus] and Greece, The British High Command, having [honorably] discharged scores of Circassian and Kurdish officers from the British army in Iraq, are now facilitating their crossing of the border and stationing them in and around Dersim to oversee and lead special operations there. The movement of these officers will start on March tenth. New groups will then embark every twenty days until all fifty such officers reach their new destination. It follows that these officers will take part in a Kurdish rebellion that is targeted to start sometime in the spring. This operation is to augment the filtering in of Kurdish fighters from north-eastern Syria into the same area in groups. The aim of these operations is to strengthen the rebel forces inside Turkey and to provide most needed arms and ammunition. We are also informed that all these forces-together with Kurdish soldiers who had deserted the Turkish army-will be under the command of Colonel Ihsan Nuri. The information we got is from a very credible source.

Copy of this report was sent to the Turkish Army General Staff. March 7, 1927 Minister of the Interior [Signature]¹

Prior to the rebellion in Ararat area-which is the strongest of the Kurdish rebellions in Turkey-a smaller scale Kurdish rebellion had started in Iran in 1926. The ARF, to reestablish friendly relations with Iran, halted all its pro-Kurdish activities through Iran. Moreover, the ARF 11th World Congress also decided to adhere to the territorial integrity of Iran. To defuse any misunderstanding between it and the Iranian government, The ARF Bureau sent one of its seasoned cadres, Rupen Der Minassian to Tehran in 1929 who immediately asked for a special meeting with Teymurtash, who was the de facto governor of Iran. Teymurtash and Der Minassian were able to hammer down an agreement regarding the Kurdish issue. Even the shah was ostensibly unaware of this agreement. Rupen admits that instead of Ardashes Mouradian²-who had been

¹ BCA, Archival document number 030_10_00_00_106_696_25, BCA Note: Top Secret status of document is annulled.

² During the beginning stages of the Ararat Rebellion, Armenian-Kurdish cooperation was achieved through the efforts of Ziylan Bey, known to be one of the most famous rebels on the mountain. The shocking reality is that Ziylan Bey was not a Kurd but Armenian from the Khnus village of Sassoun. His real name was Ardashes Muradian. Sassouni, who knew Ziylan Bey- Ardashes Muradian, adds: "Ziylan Bey, who was none other than Ardashes Muradian from Khnus. He was a devoted A.R.F. agent sent secretly by the party to Ararat with the purpose of strengthening Armenian-Kurdish relations and helping the Kurds in their utmost struggle. Today, after twenty-four years, we can openly declare the Armenian identity of Ziylan Bey." Ziylan Bey (Ardashes Muradian) was ambushed and killed by communist spies who had infiltrated the ranks of the rebels on Mt. Ararat. Sassouni also mentions that Ziylan Bey was only one of the scores of Armenian freedom fighters in the Ararat Rebellion. His case is publicized because he had attained

arrested by the Soviets—a new Zeynal Bey (Ardashes Mouradian, left) with Ibrahim Haske Telli, commander of the Kurdish forces in Ararat ARF cadre, Vahan Kalousdian¹, was sent—via the Iranian-Turkish border—to serve as a liaison with the Kurdish forces together with a contingent of ARF fighters to Ararat.

An approximate map detailing the geographic area of the Ararat Rebellion (The area in red line indicates the rebellion's affiliation with Soviet Armenia) The Iranian-ARF mutual agreement was based on the notion that the area of the Kurdish revolution must be enlarged. It also underlined that Vahan Kalousdian was to command the Northern section of the rebel area. His task was to menace the Turkish and Tatar population residing between Tashburun and Shahtakhd and to expel them to the other side of the Arax [Araxes] River. After achieving this, the Armenian-Kurdish joint forces were to control the Margara-Ikdir area and to make a stronghold in the Orgov-Chingil-Sinag mountain pass. It was from this base that Kalousdian was to get in touch with the Armenian fighters from Mush and Sassoun—within Soviet Armenia—on the slopes of Arakadz in order to form volunteer units out of them and to send them to the rebellion sight in Ararat. Moreover, the Kurdish tribes dwelling to the south—within Iran's northwestern area—were to form a strong backing for Ihsan Nuri's and Kalousdian's forces by not letting Turkish forces to circle them from the south. Other Kurdish tribal forces were to cut off the Bayazid Road from Van and Arjesh². This Tehran Agreement was accepted by the leadership of the Kurdish rebellion.

The uprising was doomed to failure because the maneuverings of the Soviet Russian regime regarding Iran and Kemalist Turkey's initial defeats that necessitated the utilization of northwestern Iranian territories for military operations to cut off the supply lines for the rebellion. Thus, the Turks were now

a certain level of leadership in the rebellion. The identities of other Armenian fighters—disguised as Kurds—in the rebellion remains to be determined. Sassouni, Kurt Azkayin Sharzhumnere, 284. The issue of Mouradian's capture and disappearance remains an enigma even today. He was summoned to meet Armenian Bolshevik leaders in the border area along the river Araxes. Upon arrival, he was apprehended by Armenian security agents and smuggled to Soviet Armenia. The issue was brought up in a letter dated March 8, 1944, written by Rupen Der Minassian, where he asks the Soviet Ambassador in Cairo, Nikoloy Novikov about Mouradian's whereabouts. See NAA [National Archive of Armenia], fond 1048, list 1, folder 119, document number 7.

¹ After Mouradian's capture, the ARF assigned Vahan Kalousdian (1879-1956, *nomme de guerre* Vali Bey, AKA Sev Vahan [Black Vahan])—who had been a captain in the army of the independent Republic of Armenia—as the new liaison with the Kurdish forces in Ararat. See Ghazar, "Kapitan Vahan Kalousdian [Sev (Black) Vahan]," in *Album*, C Series, No. 9, ed. Avo Heghaphokhagan (Aleppo, 1962), 275-276.

² NAA [National Archives of Armenia], fond 1048, list 1, folder 64, document number 17.

cognizant that they had to somehow pressure Iran to close its borders and to allow Turkish military units to enter the territory to surround the uprising from both sides. The Soviets, now cognizant that the situation was threatening their rule in Soviet Armenia, made Shah Riza aware by August 1930 that under such circumstances they are even ready to declare war on Iran. To make sure that the Shah understands the seriousness of the situation, Soviet military forces crossed the Iranian border. Shah Riza was thus compelled to accept the imposed situation and to accept the complete encirclement of the Kurdish-Armenian forces in Ararat. It was only after this was achieved that the Soviet forces left Iran and Turkish military contingents replaced them¹.

Unaware of this Soviet pressure and Iran's succumbing to it, the Kurdish-Armenian forces were enlarging their territory and sending contingents all the way to Kars and Erzurum. However, the situation became known when the ARF Tabriz Central Committee sent two envoys to Ararat to inform the rebels that there would be no more help coming in from Iran. The only place that such help could be expected was to be Soviet Armenia, and that was a problematic issue since the Soviet army was heavily invested on the border. Regardless, and under such dire conditions, still Armenian fighters were brought into Ararat.

In the meantime, Turkish forces had already surrounded the rebel area. Moreover, they were able to woo some Kurdish tribes to their side or at least to remain neutral if new fighting was to erupt. At the end there were only about 14-1600 Kurdish rebels and their Armenian cohorts remaining in the mountain area².

It was only in the 1980's that it became clear—that Ihsan Nuri Pasha, the commander of the Kurdish forces, had already left Ararat and headed to Iran to join his tribe. He then assumed leadership of Kurdish forces in Maku and was killed during the battle in July 1931³.

LESSONS LEARNED FROM THE ARARAT REBELLION:

Here are some of my observations regarding the Ararat Uprising and the lessons learned from it:

1. The formation of Hoyboun by ARF efforts enabled the Kurds to establish a program of independence and national liberation movement with precise targets and goals. This collaboration caught the eye of the British and French

¹ NAA, fond 1048, list 1, folder 64, document number 27.

² NAA, fond 1048, list 1, folder 64, document number 307.

³ Great Britain, Foreign Office, British Documents on Foreign Affairs, (Frederick, Md.: University Publications of America, 1985), 252.

mandatory powers, who somewhat facilitated the Kurdish effort in order to have a trump card against Kemal.

2. The Kurdish uprising brought to an end Kemal's pseudo-Islamist coexistence paradigm and made the Kurds aware that what Kemal was trying to achieve was simply a Turkish state where all other ethnic elements were to be eradicated.

3. It was clear that the mandatory powers in Syria and Iraq used the Kurdish uprising for their own purposes. For them, it was important to have the Kurds rebel and shake up the nascent Turkish republic's internal peace. What they didn't want, however, was the creation of a unified Kurdish state.

4. Iran was cognizant of its own Kurdish issue and tried to help the rebellion to divert the Kurdish uprising to inside Turkey. This was a win-win situation for Teymurtash and the Shah, since by employing such a policy they would hit two birds with one stone...

5. That the Turkish army was unable to crush a Kurdish rebellion for almost three years and gave huge losses was an indicator that the military might of Turkey was a questionable assertion to say the least.

6. The uprising showed, if anything that the political stability of states such as Soviet Armenia were vulnerable. This necessitated the Soviet central regime to go all the way to cross the border into Iran to save the deteriorating situation. Regardless, Armenians were being recruited inside Soviet Armenia to fight in Ararat.

7. The main reason for the crushing of the Ararat rebellion was the renewal of the Soviet-Turkish agreement of 1920 in 1930, which was this time used against the national interests of the Kurds.

The Aftermath of the Rebellion...

The defeat of the Kurdish rebellion at Ararat was a decisive blow to Kurdish ambitions and ARF aspirations. It was brought about due to several essential considerations on the ground. One such important element was that the Soviets, fearing the weakening of the fledgling Turkish republic and Armenian ambitions emanating not only from an Armenian Diaspora, but rather from within the Soviet Armenian Republic¹, decided to put their weight to suppress the Kurdish uprising. A Turkish archival document from the period illustrates this:

Mihran Derderian's Letter:

¹ It must be underlined that the ARF's main base in Armenia was the Armenian communities from Mush and Sassoun who dwelt (and still are) in the Mt. Arakadz area. Moreover, these were tiring times in Soviet Armenia, since the collectivization program that was implemented at the time was met with a tangible magnitude of opposition and dissent by the population.

Per the information received from the [ARF] center in Paris, we now know the following: Bolshevik Russia, upon being informed of the close relations between the Kurds and Armenians [reference is to ARF], has ordered the Armenian Army to move inwards and has replaced them with thirty-five thousand Russian soldiers on the border [with Turkey]. Eight Turkish and four Russian batteries are bombarding Kurdish positions near Yerevan. The Kurds have sustained three defeats at the hands of the Russian attacking forces. During the fourth Russian attack, however, the Kurds were able to pass to the rear of the Russian army and kill some three thousand soldiers. A fifth battle is now underway. Three Russian infantry regiments, one thousand cavalry, and fifteen war planes are deployed against the Kurdish forces.

The Iranians have strengthened their positions in Maku and are not letting any Kurds to aid their brethren. One of the strongest Kurdish Sheikhs in Iran, Sheikh Halit [Khaled], has been bought over by the Turks. The ARF center has decided to send this man to hell most probably meaning to assassinate] ...New attacks are decided for December. The Turks are dealing with the Kurds in ways they didn't use with Armenians. ..The Turks have gathered religious sheikhs and ulemas and have ordered them to write a fatwa [religious order] against the Kurdish fighters. In this fatwa, the Kurds are called devils and the followers of Ali...

The area around Yerevan is the scene of a huge human massacre...The Kurds are trying to ask for Europe's help and the ARF is now doing everything in its power to make this known in Europe. Money is being collected in all Armenian churches to aid Kurdish infants.

An Armenian member of the Cheka [Russian secret police] has defected and is now in Europe where he is speaking about the secret Russian policies. European newspapers are eager to publish what he is revealing. This man is even saying that a revolution in Russia against the Bolsheviks is eminent. He has stated that this will become clear by next March. A letter received from Istanbul is written thus: "Our patient is in desperate condition. All doctors can't find a cure. The doctors say he has no more than a year to live." There is no doubt that the patient referred to is our current government.

It seems that conditions in Turkey are very bad. Everyone is speaking against the government and its leaders in the teahouses and bars. This seems to be a new propaganda by the opposition to incite the people. It seems that Fethi is going to give a decisive blow to the new Fethi¹...

¹ BCA, Archival document number 030-10-00-00-108-713-9, page 2.

Moreover, the animosity between the Soviets and the ARF is apparent from a second letter in the same document:

Artin Deyirmenjian's letter:

The ARF is the party who is the most opposed to the "Red Propaganda" of Bolshevik Russia. This party [ARF] has fought ferociously against the Bolsheviks but was unsuccessful. Regardless of our defeat, Russia is now cautiously following our actions. It seems that the Bolsheviks know that the ARF fulfils the decisions it takes. The Tashnaks could be considered as "terrorists" and they can assassinate Russia's leaders both inside and outside Russia. Tashnaks are not only found within the Armenians in the diaspora but also within Armenians in Russia itself. It is because of freedom fighters like Zemboyan and Boghosian. It's been years that the Tashnak party had decided to stop its "terrorist" activities. As the popular saying goes "he who falls into the sea hangs to any piece of wood to survive," a party that has no other means would definitely return to its "terrorist" activities. No nation has witnessed the insult that the Armenian nation has witnessed for the past forty years. Moreover, the lands that we had demanded is not benefiting Turkey today at all. We will work and toil on these lands and make them into an Eden on earth. We will turn our mountains into gold. We will bring its people to the surface of the earth. We will use its minerals and waters. The black lands that are left unattended will become green again and forests will cover our homeland. Anatolia's ground is full of mineral deposits. We will bring those minerals out and make the poor people live a decent life. What have the Turks built there for hundreds of years except caravansarays, bridges, and fountains? Let's argue for a moment that the Turks of yesteryear were lazy and ignorant. Then, what can be said of today's Turks who have been Europeanized? What have they done in those lands? The maestro has changed but the music is the same old one. We can deal with our Kurdish neighbors and form a political understanding with them. Much new action will be witnessed during the coming year. Jamalian [AKA Arshak Chamalian] is a very intelligent man. I listened to him lecture for four hours when he visited here. He concluded his talk by stating: "My Effendis, live but don't die. You will be once again welcomed and happy on these lands. I can't forget his words. It is exactly what I had been waiting for. Adiyaman and its mountains are my ancestral lands, and it is an Eden on Earth. I want to die there and give my soul. Those who now live there don't know the meaning of what ancestral lands are¹.

The question that asserts itself here is how could Turkish intelligence be privy of such letters written by ARF leaders in Syria? The answer:

¹ BCA, Archival document number 030-10-00-00-108-713-9, page 3.

Top Secret:

This is a summary of the report from military intelligence numbered 6579 and dated 22/10/1930:

One of our undercover agents located outside our country has been able to obtain the cipher of communications from a certain Uzunian, an ARF [Armenian Revolutionary Federation, Tasnaksutyun] agent, which indicates that according to the ARF, Dersim's rebellious forces are now under the total control of the ARF.

Moreover, our agent was able to secure two letters from Mihran Derderian and Artin Deyirmenjian, members of the ARF committee, which we are now able to read per the obtained cipher.

Minister of the Interior [Signature]¹

Armenian-Kurdish Cooperation Continues:

As soon as the Kurdish rebellion in Ararat was crushed, Hoyboun and the ARF knew that the next stage of rebellion was to take place in the heavily Kurdish area of Dersim (Tunceli). For the ARF leadership, Dersim presented opportunities in terms of sizable Armenian population that were dwelling there amidst the Kurdish villages and hamlets.

However, the problem of the time was to regroup the Kurdish leadership in Northern Syria so that they could not be reached by Turkish authorities. It is interesting that such relocations were followed by Turkish military intelligence. A case in point is a Turkish archival document that mentions the Hoyboun leadership in exile:

Ankara, April 12, 1929

From the Ministry of the Interior To Office of Prime Minister, No. 3743

Information regarding Jemil Pasha Zade:

According to information received from Aleppo:

Those who have escaped [from Turkey] are not three but four in number; they are: Jemil Pasha Zade, Qadri, Bedri, and Mehmet. They have been interrogated at the French Intelligence directorate center. They have reported that the government would send them to the gallows if a new wave of rebellion flares up. Hence, they have escaped [to Syria] for their lives. They also admitted that more Kurdish chiefs and rebellion leaders will escape, and they have asked the mandate authority to help them to reside under their protection. The mandate authorities transferred them from Aleppo's Central Hotel to the Aqaba Quarters where a house was rented for them.

¹ Ibid., page 1

Mustafa and Bozan, sons of Shahin Agha, and Haji Hamdan from the Kurt Daghi (Amanos Mountain) have come to Aleppo and have had a prolonged meeting with the escapees.

Copies of this report was sent to: the Army General Staff Minister of the Interior Shukru Kaya [Signature]¹.

The years 1930 to 1937 were years of preparation for a new rebellion. In the mid-1930s, there arose an autonomist movement in the Jazira province among Kurds and Christians. Its Kurdish leaders were Hacho Agha, Kaddur Bey, and Khalil Bey Ibrahim Pasha. Hacho Agha was the Kurdish chief of the Heverkan tribal confederation and one of the leaders of the Kurdish nationalist party Hoyboun. He established himself as the representative of the Kurds in Jazira maintaining the coalition with the Christian notables, who were represented by the Syriac Catholic Patriarch, Melik Shimon².

That Turkish military intelligence was cognizant of what the Kurdish and ARF leadership was up to is revealed in an archival document, which states: [Page 1] March 18, 1934, No. 56460.

From the Minister of the Interior to Government Headquarters:

We are hereby confiding to you the names of persons who participated in a meeting called for at Deyr Zor. Armenian, Kurdish, and Nestorian representatives from Beirut, Sham [Damascus], and Aleppo provinces deliberated on the topic of the formation of a joint government [in exile]. [Page 2].

This is a summary of the intelligence report Number 5/59 and dated March 3, 1934.

In a meeting called for by the Head Commissioner of Syria [not to confuse with the French mandate authority head commissioner] and hosted by the Deyr Zor delegation and in the presence of Kurdish tribal chieftains of Al Jazira. The main topic of the meeting was the separation of this area from Syria, which was communicated beforehand to participating delegates so they could come prepared.

According to information from the province of Mardin and whose certainty is impeccable, the meeting took place on February 12, 1934, the issue of forming a separate state from the lands between the Euphrates and Tigris Rivers, including areas on the border of Iraq. Kurds, Armenians, and Nestorians

¹ BCA, Archival document number 030-0-010-000-000-113-771, page 2.

² **Jordi Tejel Gorgas**, "Les territoires de marge de la Syrie mandataire : le mouvement autonomiste de la Haute Jazīra, paradoxes et ambiguïtés d'une intégration nationale" inachevée (1936-1939)" (The territory margins of Mandatory Syria : the autonomiste mouvement in Upper Jazīra, paradoxes and ambiguities of an uncompleted "national" integration, 1936-39), *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 126 (November 2009): 205-222.

from the provinces of Beirut, Sham, and Aleppo had replied positively to such an endeavor. Armenians were represented by Bedruhi [?], the Kurds by Hacho and Molla Sadir Zade Abdulkerim from El Jazira, and Nestorians by Melik Shimon...

Please except my deepest regards.

Minister of Interior [Shukru Kaya, Signature]¹

Garo Sassouni, who in the beginning of the 1930s was assigned by the ARF Bureau to be the liaison with Hoyboun and who, for that reason, had relocated to Aleppo, to oversee the task, in a letter to the ARF Bureau, writes the following regarding the above-mentioned project:

To the ARF Bureau Dear Comrades:

I received a large report today from Kurdish notables in Jezireh. Two of them are members of Hoyboun who—as Hacho has done—have now distanced themselves from the committee. For now, the active leadership of Hoyboun consists of Sami, and colonel Namik (his name could be different since I was unable to read it coherently in the report). There are also the signatures of Saadettin and Melik Shmavon (AKA Melik Shimon, see above).

It seems that Hacho is the main reason for the report to be written. It is also correct to assume that Jelaeddin [AKA Jeladet in other places]² is also involved in having the report written. The two are displeased from the actions of the Hoyboun Committee. It has been uncontrollable and much disorganized. Moreover, personal gains have surpassed those of the motherland.

They say that the unison of the two Arian peoples—Kurds and Armenians—is a great political accomplishment. However, they don't want things to be like in the past and people act on a personal whim and money, so dearly collected, to be spent for nonsense. They are happy that the representative of the ARF [Armenian revolutionary Federation, Tashnagtsutyun] has come and wants to continue the collaboration between the two peoples. However, they are afraid that we [the ARF] have been doing business with people who have no organizational abilities and have usurped most of the funds delivered to them.

¹ BCA, Archival document number 490-01-607-102-7, pages 1-2.

² **Celadet Bedir Khan** (Kurdish: Celadet Alî Bedirxan; 26 April 1893 – 1951), also known as Mîr Celadet [Prince Jeladet], was a Kurdish diplomat, writer, linguist, journalist, and political activist. He held a master's degree in law from Istanbul University, completed his studies in Munich, and spoke several languages including Arabic, Kurdish, Russian, German, Turkish, Persian, and French. He left Turkey in 1923 when the Kemalists declared a new republic. In 1927, he was present at the conference of Kurdish nationalists held in Bhamdoun, out of which Hoyboun and its executive committee were formed. Jeladet was elected as the first president of the executive committee.

Thus, they imply that a meeting takes place at their region or somewhere else of our choosing, so that the collaboration can be put on stronger foundation. All they want is that the ARF don't put their bet on a minority...

They have heard that Qadri wants to come here and meet with us. He might have invited them to come too. They have written the report hastily so that they are not left out of the meeting.

Their report underlines that the funds should not be delivered to single persons and that the money should be used only for actions inside the country [Turkey]. They insist that any transfer of such funds should be done through Hacho, who will spend it on those who enter the country and come back. They also insist that Hacho should head this fund disbursement, since he is a well to do person who doesn't need any funds for himself.

The actions that they recommend are:

1. The relocation [of Turks into Kurdish areas], which is most probably going to take place in August through September, makes it an imperative that we establish contacts with all Kurdish [tribes] and to prepare them for self-defense.

2. It is eminent that a military action will take place this spring on Dersim. Thus, the south [Kurds in Syria] can't remain indifferent.

After receiving this report, it is now clear to me why Qadri is not coming to see me. Hoyboun remains divided into three sections... All three sections want to work with us...

Regarding why this division has occurred within Hoyboun I can say this:

My first observation is that all three sections want to be on friendly terms with us and they harbor no animosity toward us as we had expected in the past. Even Kurds in the country [Turkey] are on good terms with us. Moreover, we represent a third party that can be used to bring the three factions together.

On the other hand, this division makes it impossible to plan for a great rebellion, which demands extreme unity. If we intend to bring the three factions together and recreate a unity, we need to organize another conference and that will cost us some 500 Syrian Pounds.

I am currently holding the three factions close to us. They are at least reporting to me. However, they are doing nothing of military importance inside the country. I am also keeping quite regarding this last point since our funds are almost depleted. However, we must do something regarding the relocation campaign and the military action against Dersim.

I am going to consult with our local central committee regarding these issues. However, please meet and make decisions as to what we should do regard-

ing the relocation campaign and the military action against Dersim. Also, please advise me regarding:

A new Kurdish-ARF conference,

Unite the factions and establish a military force with the knowledge of very few Kurdish leaders so that the issue does not become one that is spoken about [on the streets and in coffee houses],

What stance should I maintain regarding Hoyboun after I received the report?

P.S.: From reports that I have received from Qamishli, it seems that the Iraqi border is completely closed and all communication with Frants [?] had stopped. It seems that the latter is in a difficult position. Please write to me about this and what the Hafiz faction thinks or is doing about this.

• Assyrians who were deported from Iraq were brought to Damascus. They now work in factories and other menial jobs.

• I will travel to Beirut on the 14th of this month. I will remain there until the 25th. You can write to me during this period through Kaspar Ipekian. I must organize the area [Lebanon and Beirut in particular] and will try to raise some 700 Syrian Pounds...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

Moreover, Sassouni presented to the bureau that the Kurdish ranks were not formidable and that there were internal divisions and blame and finger-pointing among the leaders of Hoyboun:

To the ARF Bureau Dear Comrades:

I have been here [Beirut for two days. Qadri didn't come. I ordered my guys to send him over to Beirut so that I can get a report from him regarding the inner workings of Hoyboun.

My guys informed me that Qadri didn't come because of Hacho. Also he is involved in judicial proceedings.

Whatever you might think about Hoyboun, the gist of the matter is that they are neither in unison nor personally involved in real action.

Hacho and Jeladet are on good terms it seems. Jeladet had previously told me that Hacho is a Turkish agent. It seems that his conviction was the result of a monetary misunderstanding that had occurred between them some 2-3 years ago. It was for this reason that he doubted Hacho.

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 25 [1-18], Dated April 10, 1934, Aleppo [?]. The numbers with dashes in [] are deciphered as follows: [carbon notebook number-Starting page number of letter in notebook-Letter ending page in notebook, if indicated].

Hacho plays politics in the border area. However, he is most probably an agent of the French. His power stems from the fact that he is the owner of 2-3 villages in the border area and he makes lots of money out of them. Moreover, he receives a sum of 200 Syrian Pounds monthly from the French. The others [Hoyboun committee members] are poor and thus can't act without funds.

Even though I haven't yet met with Qadri, but my impressions regarding him are positive.

We are organizing a fund raiser and we expect to collect about 2000 Syrian Pounds. Of that 1000 is the sum that the previous regional meeting [of the ARF] had asked the regional central committee to raise. Beirut must raise 700 Syrian Pounds. The problem is that the Armenian community here is poor. Our comrades started organizing an event. Let's see if they will be able to succeed in their endeavors. In the other cities [Aleppo, Damascus, etc.] the organization of the events is almost 70 percent complete...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

It seems that 1934 was indeed a very busy year for Sassouni. While the French mandatory authorities in Syria started to harass ARF agents, the intelligence branch of the same authorities in Beirut was concocting another plan vis-à-vis the ARF and the Kurds. Moreover, the letter is truly indicative of the Cold War mentality that was prevalent within the Armenian communities in Syria and Lebanon at the time...

To the ARF Bureau Dear Comrades:

I am in receipt of your last two letters and the letter regarding Arshag Chamalian...

•After our homes were searched [by the French authorities] there was lots of concern among our comrades. The general view was that the ARF was going to be persecuted [Tie to Archbishop Ghevont Tourian assassination in USA by ARF in 1933 and intelligence collaboration between USA and the French and British]². I was being informed daily that my house was next to being searched.

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 26 [1-26], Dated April 16, 1934, Beirut.

² The conflict climaxed on December 24, 1933, when several men attacked Tourian in the Church of the Holy Cross, in Washington Heights, Manhattan, at the start of the Christmas Eve service. Tourian's constant bodyguard, Kossof [Khosrov] Gargodian [Gargoudian], was sitting in the back of the church certain that there would be no assault upon Tourian in a holy place, on the day before Christmas. However, when the archbishop passed at the end of the procession the fifth row of pews from the rear, he was suddenly surrounded by a group of men in such a fashion as to hide the actions of their companions. Two of the assailants stabbed Tourian with large butcher knives, and once the archbishop fell, the attackers scattered and mixed with the crowd. Two of the assailants were seized by the parishioners, beaten, and subsequently handed over to the po-

The issue was later simplified when we learned that the French had conducted the searches because of an order by the judicial authorities. Later, I sent Movses [Der Kalousdian] to Beirut where he met with the [French] High Commissioner and other high ranking French officials. The High Commissar and his office are now fully informed of what our policies are, and they are content. They have even promised to put some pressure on our adversaries as conspirators and Cheka cells. What is more important for us is that the French authorities have confided to our comrade that they are now aware of the entire procommunist Russia cell, which works on orders from Moscow. They have promised also that they are not going to hinder or prevent our actions and they will let us get stronger as a means of organization and peace keeping force without any interference by them. They have also confirmed that they are seeing a closeness between the communist agitators and the clergy and will not hinder to the latter's words regarding us. In fact, they are sure that [the clergy] too has a procommunist stance.

•The Aleppo Armenian National-Political Board celebrated the May 28 independence of Armenia Yesterday through a huge commemoration event. I was invited to talk, and I did. The people are with us. The Prelate was not happy by my talk. He is not loved by the people. Now we want to keep the peace in this city.

•I will be in Suweyda and Kessab in a couple of days. Our Suweyda organization, which has some 370 comrades, is divided into two factions. The leaders couldn't solve the issue until now... I will try to calm things down and reignite the organizational activities.

•There are Armenians from Sassoun in this area. Altogether some 40 families. They used to live in an area that is under the protection of the Sheikh of Zilan. The Kurds in the area have been disarmed... The number of Armenians is much bigger than what we thought. When we asked the families how they are managing they told us that they register one head of household and keep ten secret in order not to arouse suspicions. They said that in some villages there are more than a hundred Armenians living in the barns. Why would we make Kemal Pasha [Ataturk] aware that there are so many Armenians living in the area? As you see, this is the conditions in old Sassoun. They have acted before the area was disarmed. They think that there are two Armenian states: One is Higher Armenia [in Turkey] and the other is the Armenians in Syria. They have come over to see what we are doing here [in Syria] we sent two of them,

lice. See "Slain in 187th street church; Assassins Swarm about Armenian Prelate and Stab Him," New York Times, 25 December 1933.

one from Arkhond [?] and the other from Patsi [?] as scouts. These Armenian comrades are very valuable to us. They can scout for us for very cheap. It is interesting—to say the least—that Armenians [in Turkey] have kept their faith and want to be part of the future of their Armenian brethren...

- I have no news from those we sent to Dersim.

- The Kurds here [in Syria's border with Turkey] are quite for now. I am keeping my silence least they ask for funds that we don't have. Whatever they write to us turned out to be nothing but bluffs. They know even less than us about what is really happening inside [Turkey]...

- There is an important proposal regarding the Kurdish issue that I bring to your attention. While in Beirut, I had several conversations with an Armenian from Mush who works for the French Mandate's General Security department. The person is Edgar Maloyan. While we were discussing the issue in general, I told him that if the French are willing to move, there is a lot that can be done in Turkey regarding the Kurdish issue...As I was preparing to leave Beirut, Maloyan came to see me and confided in me that French Intelligence has a huge network in Turkey; According to him agents go back and forth and that the French are extremely interested in the matter. He told me that he is confiding in me because he trusted me. He also told me that he has spoken directly about this with the French Intelligence director who answered that if the ARF member knows how to keep quiet then we can collaborate and we can even supply him with means. It was for me to decide if I wanted to meet the person. I understood that Maloyan was speaking about the French intelligence director for Syria, Turkey, and Iran. Apparently, the person, whose name Maloyan didn't give until I met him doesn't want to have any ties with Movses [Der Kalousdian] or Hrach [Papazian]. According to Maloyan if I could keep quiet and there is the possibility of a huge Kurdish insurrection, the French intelligence division is ready to work with us. Only the director and I would know the extent of such an endeavor. Thus, I implore you to keep this between the two of you. I will write to Maloyan and inform him that I am ready to meet with the director. Please give me your opinion(s) regarding this. I don't see any problem in such a course of action. Let me also add, that Maloyan is the personal translator of the director. For example, he told me that some 4000 Turkish officers and soldiers [who are against the Kemalists] have deserted the army and passed to Syria. They are for now under the protection of the French Intelligence directorate. The director is very interested in what can happen in Dersim and what role can the Turkish opposition play in it. As a political stance, the French will

keep a semblance of friendly relations with Turkey, and they will sometimes be obliged to prosecute Kurds and Turkish opposition members.

•I will send Vartan [Shabaz] to Qamishli to organize the Kurdish fighting units there...This is an important area and if I had time, I would have gone there for three to four months...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

Sassouni apparently was also knowledgeable that Kurdish leaders (especially the Bedirhans) were being approached by Italian secret service agents in Beirut:

To the ARF Bureau Dear Comrades:

...I was to have a meeting with the French Intelligence Director in Beirut. He was recovering after a serious medical operation. When I met him, he told me that he is extremely interested in the internal affairs of Turkey. He wanted to meet with me on condition that the meeting and any details emanating from it would be kept under strict secrecy. The meeting was postponed by one- and one-half month until he felt better and resumed his duties...

I had a long conversation with Kaspar Ipekian regarding Jeladet. It seems that the Italian intelligence has approached him. His source was Hrach [Papazian]. I told him that Hrach's knowing about this was not coincidental. Furthermore, neither I nor the [ARF Bureau] had sanctioned him to work with Jeladet alone...We decided that I will not interfere if Jeladet wants to meet with the Italian side. The issue seems to have matured, since the Italians have offered Jeladet to come to Italy and start his Kurdish insurrectionist activities from there. It could also be that Jeladet is playing us, since he knows that if we need him to remain [in Syria] he could ask for more funds from us.

I don't know if you are aware in any form regarding Jeladet's contacts with the Italians. I am asking this since I was informed by Hrach that Sureyya [Prince Sureyya Bedirhan] and Kemran [Prince Kamuran Bedirhan] will arrive in Syria soon. It might be that the Italians have also offered the latter two to relocate to Rome. Please inform me about what you know regarding these issues...

Note: Princes Jeladet, Sureyya, and Memduh Bedirhan are brothers

With Best Regards, Garo [Sassouni]²

This Kurdish-Armenian unification was a real problem for Turkey. Turkish military intelligence gathered all information it could about the meetings that were taking place. One such meeting took place in Aleppo in 1935. It must be noted that the Turkish intelligence document is full of information regarding

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 29 [1-38], Dated May 28, 1934, Beirut.

² **Garo Sassouni**, Letter No. 32 [2-4-4], Dated July 18, 1934.

several issues that are important for this discourse. It is presented here in its entirety: [Page 2]

Copy of Original Top-Secret August 11, 1935

Regarding the Kurdish-Armenian Unification

Lately, there has been many meetings and correspondence between Kurdish and Armenian leaders. Both sides have arrived at decisions during two meetings that we reported to you (January 2, 1935, in Aleppo, and January 3, 1935, in Qamishli). The united Kurdish-Armenian front was once again reestablished. There is, thus far, no name given to this new agreement. Moreover, the old name, Hoyboun, was not used either. However, the decisions reached are not that different from the previous one they have committed to [Hoyboun, 1927]. Accordingly:

1. The following persons were present at the Aleppo meeting:

- From the Armenian side:

- Herak [Hrach] Papazian

- Dr. Basmaciyani [Basmajian]

- [Hayk] Balian, editor and owner of Astane [Aztag] newspaper

- From the Kurdish side:

- Memduh Selim, Teacher at Antakya [Alexandretta] Lyceum

- Mustafa Shahin, delegate from Jarablus [Jezire, AKA Jizre]

The meeting started at 19:00 hours at night [7:00 PM] and ended at 22:00 hours [10:00 PM]. It took place at the home of Dr. Basmajian. Memduh Selim and Mustafa Shahin returned to their regions early the next morning.

2. The following persons were present at the Qamishli meeting: From the Armenian side:

- Garo Sason [Garo Sassouni] From the Kurdish side:

- Hasan Agha, son of Hacho Agha

- Qadri, Jemil Pasha Zade

- Mehmet Bey

The main topic of this meeting was the organization of the rebel forces in and around Qamishli. Moreover, one more topic was discussed: [Page 3]

Note: It seems that Hacho didn't participate in this meeting, since the French mandate Authorities had forbidden him from doing so. The French had decided this since they had observed that persons from Nuseybin and Mardin [inside Turkey] were coming over to meet Hacho. Thus, the French decided to stop these meetings. Hacho and we want you to take this with utmost importance, had been going to Qamishli, Andivar and meeting with Kuburel Bey [?].

B. We must also note that these meetings between the Armenians and the Kurds are the result of the endeavors of Italian intelligence in Beirut. The Italians wanted both sides to arrive at a final agreement. Both sides knew that the French and the British were not going help such a united front and the agents meeting in the above mentioned two places knew this. It seems that they were aware that the British wanted to fully exploit the oil and metals in their Iraqi mandate, while the French, who are asking for special treatment in Turkey regarding commerce there, want to have very good relations with Turkey and its government. One the other hand, the French are on good terms with the Russians. The British, on the other hand, seem to be very happy that the Islamic Caliphate is abandoned, and they can now rule with ease the hundreds of millions of Muslims. Thus, we can be sure that we have no problems whatsoever with the French and the British. Italy seems to be the problem. In Fact, Italy prefers the return of the Ottoman caliphate. This stems from the fact that after the general war, Italy was not happy with what it got from the breaking down of the Ottoman Empire. It wanted an issue so that it could interfere in the internal situation of the newly formed Turkish Republic. And what better issue they could concoct better than Armenian-Kurdish unification and rebellion against Turkey?

Italy finally found the issue it was searching for [Page 4]

Thus, Italy was pushing for an Armenian-Kurdish agreement in order to achieve these objectives:

1. To take over the Kurdish mandate.
2. An Armenian state comprised of Yerevan, Trebizond, and Northern Kurdistan would also be handed over as a mandate to Italy, which will then form a police force from local population to rule over this country.
3. Armenians can help Italy to take over the Syrian mandate from the French.
4. Italy could also employ Armenian and Kurdish forces to rule over its mandate in Antalya, Kushadas [? Perhaps Kushadagh?], and the Aegean Sea islands and use these forces to support its efforts in case a new war erupts.

(Note: The most important issue for this unified Armenian- Kurdish front is Italy's taking over of the Syrian Mandate. Both Armenians and Kurds are aware that the French are working with the Turkish government. Moreover, the united front is also sick of the British. Thus, the Armenian and the Kurdish committees operating in the northern belt of Syria have tied their ambitions with the Italians. Their only fear is the Ethiopian problem, if Italy loses there, it will not be able to

commit to another front in Kurdistan. However, if the Italians' win in Ethiopia they will look great in Europe and can venture into Anatolia.

The Armenians and the Kurds are also hopeful that in case Italy wins in Ethiopia, the League of Nations might accept an Italian mandate request for Syria. If such a thing occurs both Armenian and the Kurdish committees' demands would be met, since Italy would then have borders with Turkey.) C. Kamuran Ali Bedirhan, A Kurdish leader who resides in Damascus, as well as Armenian committee members Dr. Chavushian, [Hagop] Der Melkonian, and attorney Khosrov Tutunjian, all dwelling in Beirut, have been assigned as liaisons with the Italian side. They have discussed the above-mentioned issues with the Italian Ambassador in Beirut. [Page 5]

...The discussions have been continuing for a year now. Many reports have been written to Rome. According to our information, a final agreement between the two sides can be reached in two weeks' time.

What will be the role of the Italians in such an agreement?

There is no clear information yet. However, from information we gathered from Kurdish circles Italians will supply them with money and weapons. Furthermore, if the military operations [Kurdish-Armenian inside Turkey] show positive results Italy will put its weight to help their cause politically. This last point is not so welcomed by Armenians or Kurds, since they know that Italy doesn't possess the clout of other European powers. Thus, what they are after for now is to get money and weapons from Italy.

(Note: Armenians are well off in terms of funding. Our intelligence from Armenian sources has made it clear that the ARF Central Committee [actually, ARF Bureau] in Europe has several hundred thousand gold coins in its coffers. It is important to note that when the ARF was obliged to leave Yerevan, their ruling committee had one million and seven hundred thousand British Pounds. This was the sum remaining of a five million British Pound loan that the British had made to the Independent Republic of Armenia. The ARF had been spending from this 1.7 million British Pounds sum and now has about 400.000 British Pounds in banks in Europe. On the other hand, there are also sums that were donated for the Armenian-Kurdish insurrection by the Billionaire American wife of Grand Duke Cecil of the White Russians. However, The Tashnaks [ARF Bureau], who are very frugal when it comes to money, are not using the funds that are under their disposal they must help the Kurds. Rather, they are encouraging their bodies to do fundraising for that cause. Moreover, they are also counting on and anxiously waiting for the funds they will receive from the Italians. [Page 6]

Regarding weaponry:

According to our estimations, the number of Kurdish fighters in Northern Syria is about eight thousand. Armenians will supply another 5.000 fighters. As of this date, this force of 13.000 possess only 4000 rifles, which are of different makes and somewhat old. They don't have automatic machineguns—perhaps they have a dozen or so hidden. This means that they are in dire need for weapons from the Italians. There is also the problem that if those fighters enter Turkey, they could easily be supplied with rifles from those that were accumulated from previous attacks against the Turkish army...

When are the funds and weapons estimated to reach the hands of the insurgents?

From news we secured from Kurdish and Armenian sources it is not clear when such an undertaking can be accomplished. For the time being an agreement has been reached between them [Armenians and Kurds]. We will get more news once they start arming themselves.

(Note: We must stress that regardless of the signed agreement, a real Armenian-Kurdish military collusion is still a long time away. Both sides are under strict French surveillance for the time being...Their getting reports of a numerous and strong Turkish army contingent on the other side of the border from El Jezire [Jizre] is also making them realize that the time is not on their side. Italy is still preoccupied with its Ethiopian campaign...They are also short on funds and the Kurdish side is very unhappy for that... [Page 7]

We must not forget that the Kurdish fighters and especially their leaders are always asking for money [from the ARF]. Even if the Italians hand over some 50.000 or 60.000 Liras to them, they will not be content. They want a permanent and overflowing funding channel...

Garo Sason [Garo Sassouni] is still in El Jezire and is traveling nonstop throughout the area. He was seen in Hasije for one full day. He then returned to Qamishli. Hacho too has been seen in the same area, which means that they are working in tandem.

Copy of Original

To be used as Original¹

On the other hand, Turkish military actions against other Kurdish strongholds were continuing unabated. This was done in order not to let Kurdish forces to coalesce in Dersim, which was to be the center of the next Kurdish uprising. Sassouni writes:

¹ BCA, Archival document number 030-0-010-000-000-115-799-15, pages 1-7.

To the ARF Bureau Dear Comrades:

After the [ARF] Regional Meeting I remained in Kessab for almost a week. Two members of the Central Committee came to see me. We talked about means to raise funds through commerce, which can be done in this mountainous region.

It seems that the Kurdish movement is continuing in Bohtan. Our scout in Andigar tells me that he hears cannon shells being fired over there. The French Mandate authorities have hardened the border passages so no Kurdish fighters can infiltrate into Syria...I had to return to Aleppo where I have been for the past week...

The deportation and relocation of Kurds seems to be a serious matter. The [Turkish government] is executing the law it had formulated regarding this action. It seems that the Kurdish Chief of Bohtan, Yaakub Agha has mustered many Kurdish fighters and is defending his positions. However, according to news he was martyred during the fights. The government has already started to relocate the Kurdish chiefs and their families from Bohtan and Kharzan...The Kurds are concerned regarding the French army. Bedirhan is not sure if he and his fighters will be able to infiltrate into Syria and be under French protection. They have presented a written permission to do so. The French position, at least the official position, is not to allow them to do so. I saw Memduh and told him that writing such a request was wrong, since it puts the French in a difficult position regarding its relations with the Turkish government. The French are also not sure that if they allow fighters into Syria the matter will be kept in utmost secrecy. Thus we wrote to the fighters to defend their positions to the end and at that moment to protect themselves and the population in the mountains...If the movement spreads to Dikranagerd [Diyarbakir], Hakiyari, Urfa, and Mardin, then we have no other choice but to start the insurrection in Dersim. It is at that instance that our role becomes of utmost importance...

The scout that I had sent to Dersim has returned. He has been at Maratoug Mountain [in Sassoun] for more than four months. Dersim's two sections, the mountainous and the plain are in different conditions. The mountainous section is cut off completely from the government, while the plains are under the control of the [Turkish] army and has been disarmed. The mountainous area has enough arms and ammunition to start an insurrection. However, nothing good will come out of such an action, since the ammunition will be spent soon. They [fighters] need more ammunition if they must defend their positions for a long time.

Our scout also visited Malikan where the chief has many fighters who are armed. He also visits Sayyid Ghayri [?]. He gives the chief the white handkerchief he carried with him. When the chief holds it over fire writing appears on it in red. He accepts the orders. The letter was addressed to him and Sayyid Pasha of Dersim...I had written on the handkerchief that the aim of the Turkish army was to subdue Dersim. I asked both Sayyids to be united and to reserve their might for an occasion that would come sooner than later...Our scout then heads to Modekan [Modki]. He partakes in the actions of the armed groups who had Armenians within them. They create some havoc in the plains that were under Turkish control. They come back with lots of foodstuff.

The Sayyid informs our scout:

1. He will gladly keep in touch with us [ARF]...
2. Dersim will always defend itself. However, its fighters can come out and enlarge the area of insurrection only if the south...They could even reach Arshni, Maratoug and Diyarbakir if arms and ammunition become abundant.
3. We need a third party to support us [the reference, it seems is for the French]. If such support becomes a reality, the insurrection might succeed...

Memduh [Memduh Selim Bey, a founding member of Hoyboun] came to see me yesterday and brought some ideas from Qadri, which the latter wanted me to be privy of them:

Qadri is of the opinion that we [ARF] are using the Kurds against the Turks in order to empty the area. Thus, he thinks that we are not straight forward with them [Kurds]...

I confided in Memduh that Qadri's thoughts are totally unfounded...I told him that if Qadri comes to see me, I am able to supply proof to him of our intentions...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

Sassouny continues to implore and to urge the ARF Bureau to commit to the Kurdish cause:

To the ARF Bureau Dear Comrades:

I asked M [?] about 20 days ago to have his visas and be prepared to depart at any moment. Without even knowing what your meeting agenda is, I had a long talk with M and confided to him what my thoughts are...

I am hereby confiding in you, in writing, what my thoughts are:

1. As regards the Kurdish issue, if our ideas are practically aligned with them and we are aware of the military force preparations, then an agreement

¹ Garo Sassouni, Letter No. 36 [2-4-19], Dated August 28, 1934.

must be hammered out with them. The agreement must provide the following: 1) a huge fund so we can accomplish our aims in the Kurdish insurrection, the opposition to the Kemalist government, and the Caucasus front...In the last case we may be able to collaborate with the Georgians and the North Caucasus tribal population.

2. Iranian Issue: If this issue is understood as a strategic one, our aim should be to make our people [in Iran] aware of their nationality. This must do with tacit methods so as not to antagonize the authorities. After all, Iran is an important station for us and if, God forbid, we our fighters have problems inside [Turkey], Iran is the best suitable place for them to hide.

3. Iraq: I am currently unaware regarding the conditions in Iraq and can't supply you with any information.

4. Marisdan [code name for Kurdistan] issue: the [ARF] Bureau should be the entity that regulates the workings of our bodies in Syria, Iraq, and Iran, and should direct them in the proper direction as to what concerns the arming of the [Kurdish] rebels... The main aim of this operation must be an all-encompassing insurrection. In the meantime, all this must be communicated to our forces inside [Turkey] so that they are psychologically ready to start such an operation at any given moment. In all cases, the name of Hoyboun must be used to define such an insurrection. This means that we must have huge funds under our disposal for such a plan to succeed. We must also keep in touch and arm our people in Dersim, Diyarbakir, Malatia, and Sghert. The same should be done with our Armenian population and their fighters in Ararat, Van..., Sassoun and the border areas...The only problem I have now is that I can't fully comprehend what the aim of our Kurdish allies is at the moment. Thus, I can't come up with an all-encompassing budget for such an operation. Consider that the formation, arming and food supplies for two 5 to 10-member mobile groups of fighters would cost 4000 Syrian Pounds and about 350 a month thereafter. Bigger operations require much bigger funds...

5. Organizational: Our organizational structure and bodies in the countries I mention above is antiquated. They resemble the bankrupt Iranian Khanates of the past. They can't provide the funds that they are ordered to pay. You should know better about this, and I am leaving the issue in your hands.

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

It seems that there are issues within the ARF-Hoyboun leadership and Sassouni tries to inform the ARF Bureau regarding it:

To the ARF Bureau in Cairo Dear Comrades:

¹ Garo Sassouni, Letter No. 38 [2-4-26], Dated September 17, 1934.

Qadri, representing Hoyboun, finally came to see me last week. We had a long conversation. Qadri had also called Memduh [Selim], and all three of us met. Our Central Committee was aware of my meeting and that the Bureau's initiative was to sign an agreement with Hoyboun.

We consulted for two consecutive days: What they were insisting upon was that they didn't want us to interact with them as some sort of unknown business partners, and that our agreement must be an agreement between two revolutionary and brotherly organizations against one enemy. I have now concluded that our path with Hoyboun is aligned.

They think that our funds are inexhaustible. They are of the opinion that they can do much, much more if we did open our coffers widely for them. They are flabbergasted that after the formation of Hoyboun in 1927 we had decided to transfer all funds to the Hoyboun center in Hasije. They told me that the sums provided at the time, which consisted of 700 gold coins and 700 Syrian Pounds were received by Kamuran [Bedirhan] and he provided a receipt for them. They vowed that the organization didn't even get half of those funds. They were also very suspicious regarding Goms [Vahan Papazian, who was the ARF representative during the Bhamdun congress]. I showed them Goms' reports and they were finally convinced that our comrade was meticulous in his reporting of monetary transfers...Thus, they confided that it was [Prince] Kamuran that had embezzled the sums...

We also talked for two additional days regarding our future projects against our common enemy [Turkey]. We came to agreement on the following:

1. It is important that the ARF and Hoyboun continue their cooperation to the fullest.

2. The insurrectionist movement's aim will be to fight against the enemy inside the country.

3. At the moment, Hoyboun will organize that movement from the Syrian border area.

4. Iran will be left at peace for the time being.

5. Iraq must have a Hoyboun affiliate. However, the center should make it possible for such an affiliate to be formed through forces in Iraq so that the mandate power there [Great Britain] is not suspicious.

6. Hoyboun will not have people on salary from funds delivered to it by the ARF.

7. A secret committee comprised of members from Hoyboun and the ARF should be formed and the Hoyboun center must get its orders and operation guidance from that committee. We decided that Qadri, Memduh and I will

comprise the joint committee and will consult together and they will then take the issues to Hoyboun center. The existence of this committee of three will, for now, be known to us three and the ARF Bureau. They will this is a secret even from those closest to them.

8. Have cells of insurgents ready inside the borders [of Turkey] comprised by young fighters who have the capacity for military prowess.

9. Cities should be focused on for recruitment and absorbing young and vibrant cadres.

10. Scouting between the Hoyboun center and inside the country must be revitalized so that we have more precise information regarding events inside.

11. Propaganda must be strengthened against relocation and deportation of Kurds from their ancestral lands. Moreover, it was decided to propagate within the Kurds the notion of not letting go of their firearms and use them to defend their families and lands.

12. Give special attention to Kurdish school children and instill in them the ideals of loving and defending their country.

We also talked about the urgency of the situation and the necessity of being ready for a huge insurrection and the methods of providing more arms. We decided to revisit each of these issues when they become urgent.

It was also decided that a sum of 80 Syrian Pounds was needed monthly in order to accomplish some of the issues in the agreement. We also decided that other funds will be necessary aside from the monthly stipend. They agreed that the sums will be administered by me and will be used only if all three of us agree on a project.

On another matter, I must still pay 20 Syrian Pounds for the printing of Honar[?], whose editor is Jeladet. Thus, he and the paper remain under our control...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

Sassouni still continues to keep the ARF Bureau abreast of what's happening inside Turkey in terms of small-scale Kurdish uprisings and local populations taking up arm against an aggressor:

To the ARF Bureau in Cairo Dear Comrades:

...I received a letter from Qadri where he informs that a persecution had started against Circasians almost a month ago in Dikranagerd [Diyarbakir]. It seems that the persecution is widening to all areas inhabited by Circassians. Qadri thinks that the action was a result by a Circassian committee that had entered Turkey for insurrectionist motives. I couldn't verify this.

¹ Garo Sassouni, Letter No. 43 [4-43], Dated November 19, 1934.

It would be interesting to know what the Circassians outside [Turkey] think about this persecution.

In Sassoun proper, the populace near the Kus [Kush] River –near Maratoug Mountain is in rebellion. A huge armed force has gathered there. They are in a good defensive position. In other areas the people have been disarmed.

I am preparing a scout who knows Turkish and Armenian and is militarily prepared to go to Dersim. I will send our other scout with him. We must wait for the situation to calm a little and the roads to open. I will also send a scout who had been to Sassoun last year from Qamishli...

I was waiting for some funds from you...I am broke. You should not leave me in such a condition. If you want results, you must move and come up with funds. Don't think that we can raise funds over here, amongst poor people. We were able to raise some 600 Syrian Pounds during the last six months and 450 of that were spent for self-defense initiatives in the interior.

I have talked at large about all of this to Arshag [Chamalian]...I had also written to you that Rupen [Der Minassian] must come here. If he can relocate for a long time, let him come for 2-3 months we can discuss matters together. Syria can't operate on the level of an ARF Central Committee. It needs a Responsible Body to take care of the [Kurdish] insurrections. That's why Rupen is important, since he has a vast knowledge about them [Kurds, since his days in Sassoun] ...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

In yet another letter, Sassouni touches base regarding intra-Armenian problems and also continues to supply the Bureau with information regarding the preparations in Dersim:

To the ARF Bureau in Cairo Dear Comrades:

...I am writing this letter while I am saddened of what has happened in New York [Assassination of Archbishop Tourian, during which two of the assassins were killed?]. We are in mourning because of the death of our two comrades. Our bodies in the region have taken precautions and have instructed comrades, especially those that seem to be belly- cause, to remain calm. They see Armenians of other denominational and political convictions as enemies. The situation might lead to bloodshed. I think that you too should call for calm through a circular.

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 49 [3-12], from Aleppo, Dated February 4, 1935.

I called upon our scout at Qamishli, Yusuf (Hovsep) and told him to go to Dikranagerd. He will also visit Farghin, Pasur, Mush and Silvan and return.

Our two other scouts are preparing to go to Dersim. I am hopeful that they will cross the border in no more than two weeks...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

Finally, Sassouni writes to the ARF Bureau and supplies a tally the Kurdish forces ready for the Dersim uprising. The letter also contains important information about Sassoun and other Kurdish areas:

To the ARF Bureau Dear Comrades:

I have been receiving sad news from southern parts of Maratoug. I was first informed about this news from Dr. K[arekin] Yeretsian, Garo has been in Qamishli during the last two weeks. I immediately called Tzetsi [Garo] from Qamishli, since our friend, Edgar Maloyan [a native of Daron] who works for the French Mandate's Surete General informed me that the authorities will apprehend him. I think Garo should remain underground for some time. Thus, I instructed Dr. Yeretsian [A native of Sassoun who had studies in Prague and who was a participant of the 1921 February counter revolution against the Bolsheviks in Yerevan] to go to Qamishli as a doctor and thus would not attract attention. Yeretsian informed me that a woman from Bsherig [Sassoun proper] has arrived in Qamishli and told him that almost all the 30 villages south of Maratoug have been burnt to the ground and the people relocated to Bsherig.

I also got a letter from Qadri that tells the same story. Qadri adds that many Turkish soldiers have been either killed or wounded during the skirmishes at Maratoug and that the wounded have been taken to Bitlis.

Qadri and Hoyboun remain in a waiting posture and that is not good for the morale inside.

Jeladet and Kamuran are in Damascus and are not part of the Hoyboun Center. Hazo too is outside Hoyboun. He however still talks with us. Qadri is now the central figure, and I am conducting my business with him. He is the only one that has relatives and friends in Diyarbakir, Farghin, and Alizan. He can persuade them to take up arms and to inform us about what is happening inside. However, Qadri always asks for money. He is a gambler and a drunken. He also sends money to his relatives and thus siphons sum from the funds allocated to the insurrection. Regardless, he is our best bet for the moment...

You have asked me many times to give you information regarding our fighting forces in Dersim. I can add to what I have reported to you before because of some information I received through Movses, who has been in the area:

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 51 [3-12], from Aleppo, Dated March 6, 1935.

1. Sayyed Riza, Abbas Tribe, 800 men under arms, Rahbet is the acting commander.

2. Kochughashi Tribe, commanded by Shahin, 700-800 armed fighters.

3. Kherghan Tribe, commanded by Selo Agha, 1000 armed fighters.

4. Tamanan Tribe, commanded by Hasan Agha, Aliye Hase, and Jebrayil Agha, 700 armed fighters.

5. Haydoyan Tribe, commanded by Khamar Agha, 900 armed fighters

6. Yusufan tribe, commanded also by Khamar Agha, 100 armed fighters including many. Armenians.

7. Kurouban Tribe, commanded by Zeynal Chavush, 1500 armed fighters, a part of this tribe is under Turkish control.

8. Khelerantswis, not a tribe, unknown number of fighters.

9. Lolan Tribe, commander not known, 700 armed fighters.

We don't know much about Turkish military numbers. What we know is there are some 1000 soldiers in Khozat. No figures have reached me regarding Yerzenga or Kharpert...

With Best Regards, Garo [Sassouni]¹

The Dersim Rebellion:

The last of the Kurdish major uprisings in the twentieth century in the Turkish Republic, the Dersim Rebellion, started in 1937 and continued unabated until 1939. The unrest engulfed a sizeable chunk of territory from the province of Bitlis all the way to Diyarbakir².

One of the important tasks that Turkish military intelligence followed through with was to indicate any Armenian participation—be that through fighters infiltrating from northern Syria or Armenian villages and/or villagers still living in Turkey—within the Kurdish rebel forces in Dersim, Sassoun and other Kurdish areas. One document implies that: [Page 1]

Document number 6/3554 11/9/ 1937

To the office of the Prime Minister:

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 90 [6-1], Dated November 26, 1935.

² For more in-depth reporting regarding the events of the rebellion see Online Encyclopedia of Mass Violence, "Dersim Massacre 1937-1938," by Hans-Lukas Kieser, accessed April 10, 2011, <http://www.sciencespo.fr/ceri/en/ouvrage/oemv>; Martin van Bruinessen, *The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38)*, <http://textlab.io/doc/9395007/the-suppression-of-the-dersim-rebellion-in-turkey-1937-38->; Robert Olson, "The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Desim (1937-38); Their Impact on the Development of Turkish and Kurdish Nationalism" *Die Welt des Islams New Series* 40, no. 1 (2000): 67-94, accessed May15, 2016, https://www.jstor.org/stable/1571104?seq=1#page_scan_tab_contents.

I. I am sending you a copy of the information received through a ciphered dispatch emanating from the Province of Bitlis numbered 789 and dated 10/9/1937. According to the report received Armenian fighters have been seen with the Kurdish band of Kerho.

II. Considering this, I have already ordered the southern belt provinces to be extremely careful regarding the infiltration of any Armenian fighting force into our territories. I am also enclosing a copy of my order.

III. I am also sending copies of this telegram to the Ministry of War, the Army General Staff Headquarters, and the Ministry for National Defense.

Minister of Interior Shukru Kaya [Signature] 13/9/37 [Page 2]

Copy of the ciphered report received from Bitlis numbered 789 and dated 10/9/1937:

Top Secret:

On the sixth day of September Ramazan Oghlu Selim and Ramazan Oghlu Bishara, who are members of the Kurdish Kerho band, were seen with five Armenian fighters around Sheikh Omar Mountain. The group met the shepherds Ali Oghlu Yesin from the village of Nizin and Mehmet Oghlu Jemil from the village of Esmeni. They were able to secure a big quantity of bread through the shepherds. Ramazan Oghlu Selim and Ramazan Oghlu Bishara came down to the village of Nizin to obtain the bread, while their Armenian friends remained on the mountain. The group later got a goat from the shepherds. We have also been informed that the Kerho band obtain most of their foodstuffs from the Kerho Jeman villages of the Mutki area.

We ask you to take the aforementioned information very seriously and to advise us on how to handle the villages that are supplying food to the bandits.

We have already informed the Kaimakam of Mutki. Governor of Bitlis Province Shahinbash To be considered as the original document¹.

That forces were being brought in through Syria is also documented in another dispatch from Turkish military intelligence:

Top Secret:

Heading, 9/9/1937

We confirm that a band of 18 Hoyboun members have been tasked to enter Turkey to commit acts of banditry.

From the Ministry of the Interior To the Office of the Prime Minister Document number 7/2241

From a dispatch numbered 173 and dated 5/9/1937 that was received from our consulate in Beirut: on August 30th information was received that

¹ BCA, Archival document Numbers 030-10-00-00-105-685-33, pages 1-2.

Abdulkarim, Osman, Kerim of Mardin, as well as a relative of Sheikh Sa'id named Mehmet and some other Kurds—all together numbering 18—are being sent into Turkey as chetes [freedom fighters] by Hoyboun. The group had moved from Sham [Damascus] to Aleppo. On November 2, they boarded a bus driven by an Armenian named Misis [? most probably Masis], who took them to the Azzaz border pass.

This news, which has to be taken with utmost importance, has been conveyed to the First General Inspectorate, which in turn has ordered units in the area of what to expect and to do...

I am also sending copies of this telegram to the Ministry of War, Ministry of Exterior, the Army General Staff Headquarters, and the Ministry for National Defense, and border customs authorities.

Minister of Interior Shukru Kaya [Signature] 13/9/1937¹

Still continuing to report about Armenian activities within the uprising, yet another Turkish intelligence document indicates the following:

Top Secret:

From the Ministry of the Interior To the Office of the Prime Minister
Document number 19335/1030

On November 15, 1937 an Armenian was apprehended at the Shahinler Bridge. His identity was revealed when a letter written in Armenian was found sewn to the inside of his coat. The Armenian, whose real name is Benon Aprahamian, had slipped into Turkey through our border with Armenia in Khnus and was able to hide for a while in Shahinler village at the residence of a miller, Petrov, who is of Russian origin. After questioning him it was revealed that he was sent over by an Armenian committee member named Garabet who recruited him to become a freedom fighter for the sum of five thousand Manat. He also confessed that he was to meet four friends who have the rank of colonel and whose names he doesn't seem to know. They were to go to Erzurum to fight. Accordingly, we ask that police and army in Erzurum be aware of such a plot and do their best to apprehend the rest. I am also sending copies of this telegram to the Ministry of War, the Army General Staff Headquarters, and the Ministry for National Defense.

November 22, 1937, Minister of Interior Shukru Kaya [Signature]²

The Turkish government was once again confronted with a military operation that could shake the foundations of the fledgling republic. It was for the first time since the start of the Kurdish upheavals that the government used

¹ BCA, Archival document number 030-10-00-00-115-803-36.

² BCA, Archival document number 030-10-00-00-108-710-12.

military airplanes to bomb rebel positions. It soon discovered that airplanes could be used in other ways to win the propaganda war the government had unleashed. This was to be accomplished by throwing propaganda leaflets from airplanes over the rebel areas. Sabiha Gökçen, Mustafa Kemal's adopted daughter¹ and the first Turkish female military pilot was one of those who both bombed rebel areas and threw leaflets to plant confusion within the population in the rebel areas. Two such leaflets are presented here:

[Leaflet # 1, printed] [Date assumed to be 1937] To the People of Dersim:

Some of the clans (tribes) of Dersim have treated the government with animosity and, in some locals, have killed their neighbors and looted their assets. The government, who has thus far treated them with mercy, has now been changed by our king, who wants all those who committed such crimes to be brought to justice.

Photo of printed flyer

The government and the population know who these people are. Those tribes who had shown friendly attitude towards the government have nothing to fear. These tribes can also keep their weapons intact. However, it is imperative that those tribes remain aloof against those who had committed crimes and especially must not hide them in their midst. If they accept those within their midst they too will be treated in the same way as the criminals.

The rebels must know that they must return all the assets and weapons that they had robbed from others. If they don't then they will be treated by the war department as criminals. They will be tried and the strongest and harshest actions against them will be taken. Rebels who fight against government forces will be punished even more severely.

¹ Sabiha Gökçen's origins are a matter of dispute. According to official Turkish sources and interviews with Sabiha Gökçen, she was the daughter of Mustafa Izzet Bey and Hayriye Hanım. During Atatürk's visit to Bursa in 1925, Sabiha, who was only twelve years old, asked for permission to talk with Atatürk and expressed her wish to study in a boarding school. Atatürk decided to adopt her and asked Sabiha's brother for permission to take her to the Çankaya Presidential Residence in Ankara, where Sabiha would live among Atatürk's other adoptive daughters, Zehra, Afet, and Rukiye. Sabiha attended the Çankaya Primary School in Ankara and the Üsküdar American Academy in Istanbul. In February, 2004 an article in the newspaper *Agos*—whose editor was none other than Hrant Dink—headlined "The Secret of Sabiha Hatun," contained an interview with Hripsime Sebilciyan, a former Gaziantep resident, who claimed to be Gökçen's niece and that Gökçen herself was of Armenian ancestry. According to historian Pars Tuğlacı, Gökçen herself found out about her Armenian identity while in Ankara, when members of her family contacted her from Beirut. See, Hrant Dink, "Sabiha Hatun'un Sırrı," *Agos*, February 06, 2004; "Gökçen Ermeni miydi?" *Hürriyet*, February 22, 2004 ; Ali Bal, "Sabiha Gökçen et la controverse sur ses origines," *Turquie News*, April 16, 2010.

Commander of Dersim Military Forces Kaymakam [district governor]
Shevket [Signature]¹

[Leaflet # 2, handwritten] [Date assumed to be 1937] To the People of Dersim:

A tribe whose actions regarding looting and rebelling against the government can only be described as cowardly has now been fighting against the government forces. You had seen how the government forces treated those who did not partake in such activities and who followed orders given to them with compassion. The government's compassion and its force to exact justice are great. That's why I am asking you not to endanger yourself and your assets. If you follow the governments' orders and do not help the rebel tribes the government is able to protect you against those tribes and criminals. Those who say the opposite to you are only liars and scoundrels. Those who take arms against the soldiers will only die. The terms of surrender are as follows:

1. Those who are armed must surrender them. They should inform [the government] about their assets of animals and tillable lands and will promise to go and work on their lands and tend to their livestock.

2. The armed rebels, after surrendering their weapons, will go and dwell and work with the tribes in the Bakh and Mazkert [Manazkerd] area. An inquiry will be conducted regarding their rebellious activity and if it is proven that they had not committed a criminal act then they will be left alone to continue their lives.

Therefore, you have two choices: One is destruction, and the other is being safe. You decide which choice you want to follow.

3. Now my words are directed to those who may think that as rebels they are already doomed; those of you who come forward and obey the orders will once again be considered the sons of the government. They will be allowed to be preoccupied with their work. Even if their noses bleed, they have to inform [the government] about it.

Commander of Dersim Military Forces Kaymakam [district governor]
Shevket

On his end, Garo Sassouni kept the ARF Bureau abreast of what was taking place in the interior of Turkey. The main issue that Sassouni underlined was that the fighting had already started and that money, and a lot of it, was necessary in order to sustain the uprising. Sassouni once again implored the Bureau to make this a priority for every ARF member:

¹ The leaflets are from Papken Sassouni's collection of his fathers, Garo Sassouni's personal papers as noted above.

[To be sent by ARF Bureau as a circular to central and standalone committees]

You are already informed about the Kurdish insurrection in Turkey through newspaper news and articles. The foreign and Turkish printed media are presenting this insurrection as something that had just erupted. The reality is that the insurrection had started at the beginning of March of this year [1937] and are continuing unabated and with more ferocity.

We have received reports from Sassoun, Farghin, and Dersim in April and May, which give us a meticulous picture of what is happening... We didn't want to print these reports because we believed it might hurt the insurrection and our fighting forces.

The Turkish government had forbidden its printed media from reporting on the Kurdish insurrection for some three years now.... Thus, the international community remained unaware of such actions inside Turkey, which have the capacity to weaken the Kemalist government, especially since there is also a Turkish opposition fighting against it...

As of this writing, a Turkish army of 40,000 is trying to subdue the insurrection. 10,000 soldiers are sent against Dersim and Sassoun, while 10,000 soldiers are stationed in Merdin ready to engage in battle. The international community is now aware of what is taking place. The Turkish government is trying hard to show that they are the master of the situation inside their country.

The insurrection in Dersim and Sassoun could soon involve all the provinces of Eastern Turkey. Even though the Turkish army has disarmed several areas but the fighting continues in mountainous strongholds such as Dersim and Sassoun. Our bodies are in communication with the inside and know that many new developments can take place.

For our bodies to understand the situation, let us review events since 1934. We were able to start a communication with Dersim in that year. We corresponded with Sayyed Riza... We tried to help them in several matters regarding armament and technology.

Our comrade remained there for four months and studied the situation. After he returned, he reported that Dersim needs 15,000 rifles and ammunition. We started preparations in earnest to supply the Kurds as much as we can so that they can defend themselves against a Turkish attack of the caliber we are seeing now...

Our comrade returned to Dersim once again in 1935 and remained there for one year and two months until 1936¹...

¹ **Garo Sassouni**, Letter No. 175-A, Dated June 24, 1937.

The circular then speaks about the assassination of the comrade and continues:

...Sassoun was organized as of summer 1934. We had close ties with [Armenian] villages in the Maratoug are...We knew, for example, that there were some 40 Armenian fighters in the mountain...

The insurrectionists are asking us for money to feed their families. They also want us to propagate the news of their insurrection and the reasons behind it to the international community so that people everywhere know of their plight under the Turkish military regime...

Our party follows the news of the insurrection eagerly. It will work inside [Turkey] and outside and provide important assistance to the Kurdish fighting forces. After all, this is the right path in giving a decisive blow to our common enemy, Turkey.

With the spirit of Camaraderie, ARF Bureau¹

The seriousness of the situation is apparent from yet a second letter by Sassouni on the same subject:

To the ARF Bureau Dear Comrades:

I will send to you the circular that must be sent to our bodies Immediately [See Garo Sassouni, Letter No. 175-A, Dated June 24, 1937]. Please mention in Husaper [ARF Organ in Cairo] that all the information printed thus far [regarding the Kurdish insurrection] is from inside [Turkey] and is correct. If you have received other information, please add it to the circular. Please feel free to edit it [circular] and write only the sections you deem fit to report to the party bodies. If you ask my opinion, I must stress that all of it should be included in the circular.

I have already informed you of what I think should be done. For God's sake why are you still sleeping over it and are doing nothing. You knew that this would happen almost two months ago and yet you decided to keep it dormant instead of putting things into action...You must be aware that since 1920 this is the most important period [for our cause] and we once again lost precious time by doing nothing...

Our party's modus operandi is puzzling me indeed...

Do whatever you want. Order our bodies whatever you see fit. Know this: I need some 10.000 [USA] dollars right away in order to keep the insurrection going on...

I am anxiously awaiting a reply... With Best Regards,

¹ Ibid.

Garó [Sassouni]¹

Closure of policy and its liquidation:

In a letter Dated 22 April 1942 Rupen Der Minassian writes to the Kurdish leader Qadri. Rupen tries to make Qadri understand that there is a limit to what the ARF can do regarding the Kurdish Cause. This seems to be the beginning of the end of the ARF-Kurdish cooperation. As shall be seen below, Rupen was to close the dossier of this cooperation a few months later.

Letter no. 279

22 April 1942 Dear Qadri:

Those who engage in a business are partners, but those who engage in the same cause are brothers and comrades. Perhaps our present and future are intertwined as our past was. I, with all my abilities, want to be of help to the Kurdish people. This is not something that you should thank me for, but rather a responsibility that I take seriously....

Regarding your solicitation to the Allied powers let me say that the letter you have prepared should be accompanied by photos pertinent to what is discussed in the letter [Turkey's animosity toward Kurds]. You must do this in order for your application to them to have some weight, especially since it is clear that they [Allies] are now once again showing friendly attitude toward Turkey...

I want it to be crystal clear to you that the Soviets have a cautious and even reserved stance toward us [ARF]. It is for that reason that it is better to solicit them personally rather than through us...

Regardless, I promise that our organization [ARF] will do whatever is possible to stress the Kurdish Question to the Allied powers so that they might take your solicitation more seriously. Therefore, I suggest the following as an agenda for our continued relations:

a. Kurds and Armenians had and now are targets of extermination policies [by Turkey].

b. Both people have a case in terms of national determination principles; thus, they must be allowed to have their place among the free, independent, and democratic peoples of the world.

c. Both people need help to organize themselves both militarily and politically so that they can work toward inclusion in the international democratic society.

It could be possible that some of these agenda points might be acceptable to the Allied powers.

¹ Garó Sassouni, Letter No. 176, Dated June 25, 1937.

I can't provide you with big hopes. Turkey's vague stance and the Soviets reticent position disturb our cooperation. We must be patient...

We are not pessimistic regarding our two peoples' future. We are sure that both our futures will be well if we continue to be vigilant and patient and to endure the present hardships.

Regards,

Rupen [Der Minassian]¹

In November of the same year, Rupen Der Minassian heralds in the closure of the Kurdish dossier in a letter addressed to Hamo Ohanchanian:

Letter No. 280

10 November 1942

Dear Hamo [Ohanchanian]:

2. ...The following issue came forward from our "friend;" He is of the opinion that they don't need Hrach's [Papazian, who was an ARF liaison with the Kurds since late 1920's] involvement...I think that Hrach must liquidate all his operations as was decided before. Let me stress to you that, as of this moment, this operation [Kurdish insurgency] is not important for us as it used to be. Besides, we don't have enough funds to spend on such projects...Moreover, since this project involves risks, it is better that we be aloof. Thus, I instructed Hovgul [perhaps the reference is for Garo Sassouni] to liquidate the project.

3. I understood that the Mar people [reference is to the Kurds as this is their historic name] prefer personal relations. This is understandable, since they think that by cultivating personal relations they can get more benefits [funds]...If we liquidate the operation a huge responsibility comes off our shoulders...I truly hope that the Mar people succeed...However, if they don't then that would not become a burden for our souls...I think our passive and patient stance regarding them is preferable at the moment, because if they are involved in a risky situation we will be implicated too and that is not to our advantage...

4. London once again has ordered its representatives to not acknowledge or help us. It seems that the reason is the same old issue of us being a dangerous element and are in animosity toward Turkey and Russia [Soviet Union] at the same time...It seems that London is playing a game and is signaling us to change our political stance. It wants us to sever any new ties we have with the Russians and to enlist on the side of the Allies. That, however, is what we must never do, even if they continue all the way and neglect us completely. Our po-

¹ NAA, fond 1048, list 1, folder 102, document number 5.

litical decisions were and are not taken to be agreeable to London. London is not the only representative of democracy; there is Washington, and we should concentrate more on our work there.

5. ...Iran is in a very perilous situation. New internal complications are awaited....

6. There is basis to assume that the Axis [powers] could cause some problems to Turkey as was the case with Algiers and Morocco. We must be ready if this happens. We must take into consideration that regardless of the dual politics it plays, Turkey is emotionally and psychologically on the side of the Axis...

7. The writings of Iqbal Shah, which you had translated and printed in "Husaper" [ARF organ in Egypt], are not exaggerated. Eastern Caucasus [Azerbaijan, Mountain tribes] and Northern Iran are ready for the Axis [they will side with the Axis powers due to Turkish propaganda]. There are also other considerations from Maku all the way to Kermanshah; in fact, what I am stating is that this lawlessness is the norm in this area.

Best Regards,

Rupen [Der Minassian]¹

CONCLUSION

The indication in Rupen Der Minassian's letter cited above that per London's opinion the ARF must not heed to Soviet overtures indicates that at the time there were some negotiations going on between the ARF and the Soviets. The issue was that the Soviet Union, as per what the ARF knew, was going to advocate a policy of annexing the Kars and Ardahan regions to Soviet Armenia at the end of the war, and, if possible, to grant the smallest of the Soviet republics with an outlet on the Black Sea. It was this shady understanding by the ARF of the situation that created the atmosphere of some sort of détente between the ARF and the Soviet Union.⁵⁰

However, and regardless of the above considerations, there remains the question that was posed at the beginning of this narrative and that begs an answer; what was the real number of Armenians who were still living in Turkey at the time and what are their numbers today? One Armenian source estimated that the number of Armenians living within Turkey today is estimated at 4-5 million.

¹ NAA, fond 1048, list 1, folder 114, document number 1.

*A lengthier version of this paper was first published as a draft on Academia.edu:

(https://www.academia.edu/30409786/Armenian_Involvement_in_the_1925-1946_Kurdish_Rebellions_in_Republican_Turkey_Trying_to_Map_the_Origins_of_Hidden_Armenians_) to solicit comments from colleagues in the field.

ENDNOTES

* the areas affected by the Ararat and then Dersim Kurdish uprisings at the time was close to 35,000.⁵¹ If this was a known number that the ARF leaders of the time knew—since the source in question is an ARF publication—then a real problem arises from Garo Sassouni’s dispatch to the ARF Bureau—which was cited above—where he states: “The number of Armenians [living in the interior of Turkey] is much bigger than what we thought [it was].” This means that the 35,000 number could not be valid. So, what was the real number of Armenians still living in Turkey at the time under discussion? Estimates vary and the issue remains an unsolved one, until such time as it can be settled based on archival sources that are yet to be found.

BIBLIOGRAPHY

Atan A., Hay Gyanke; AmsaganDesutyun,” [Հայ կեանքը.-, Ամսական տետրօին], Hayrenik [Հայրենիք Ամսագիր], 6th year [1928], 173.

Amourian, Andre. [ԱնդրէՏէր-ՕհանեանԱմուրեան], Pages from a Life [Կեանքիէջեր], unpublished manuscript contained in dossier No. 327 at the A.R.F. Bureau’s Maroukhian Library in Yerevan.

Bal, Ali. “Sabiha Gökçen et la controverse sur sesorigines.” Turquie News, April 16, 2010.

Bardakçı Murat. “Mustafa Suphi’yi Kim Öldürttü?” Türk Haber, February 03, 2016. Access 15, March2016. <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/1190077-mustafa-suphiyi-kim-oldurttu>.

Bayburtyan, V. [Վ.Բայբուրդյան]. Krdere, HaykakanHartseYev Hay KertakanHaraperutyunnerePatmutyanLuysinNerko [Քրդերը, հայկական հարցը և հայ-քրդական հարաբերություններըպատմությանլույսիներքո; The Kurds, the Armenian Question, and Armenian-Kurdish Relations under the Light of History]. Yerevan, 2008.

BCA (BaşbakanlıkCumhuriyetArşivi) [Turkish Republic's Prime Ministry Archives], Archival document number 030-10-00-00-6-35-31, page 3.

BCA, Archival document number 030-10-00-00-106-696-25, BCA Note: Top Secret status of document is annulled.

BCA, Archival document number 030-10-00-00-108-713-9, page 2. BCA, Archival document number 030-10-00-00-108-713-9, page 3. BCA, Archival document number 030-0-010-000-000-113-771, page 2. BCA, Archival document number 490-01-607-102-7, pages 1-2.

BCA, Archival document number 030-10-00-00-105-685-33, pages 1-2. BCA, Archival document number 030-10-00-00-115-803-36.

BCA, Archival document number 030-0-010-000-000-115-799-15, pages 1-7.

"Cooperation within the Politico-Military Events in the Area."Horizon WeeklySpecial Paper Publication, 2015.

Chaliand,Gérard , ed. A People without a Country: The Kurds and Kurdistan. London: Zed Publishing, 1884.

deBellaigue, Christopher. Rebel Land: Among Turkey's Forgotten Peoples. Bloomsbury Publishing, 2010.

Dersimi, Nuri. Kurdistan Tarihinde Dersim. Aleppo: 1952. Dink, Hrant, "Sabiha Hatun'un Sırrı.", Agos, February 06, 2004.

Garò Sassouni, Letter No. 25 [1-18], Dated April 10, 1934, Aleppo.

Garò Sassouni, Letter No. 26 [1-26], Dated April 16, 1934, Beirut.

Garò Sassouni, Letter No. 29 [1-38], Dated May 28, 1934, Beirut.

Garò Sassouni, Letter No. 32 [2-4-4], Dated July 18, 1934.

Garò Sassouni, Letter No. 36 [2-4-19], Dated August 28, 1934.

Garò Sassouni, Letter No. 38 [2-4-26], Dated September 17, 1934.

Garò Sassouni, Letter No. 43 [4-43], Dated November 19, 1934.

Garò Sassouni, Letter No. 49 [3-12], from Aleppo, Dated February 4, 1935.

Garò Sassouni, Letter No. 51 [3-12], from Aleppo, Dated March 6, 1935.

Garò Sassouni, Letter No. 90 [6-1], Dated November 26, 1935. Garò Sassouni, Letter No. 175-A, Dated June 24, 1937.

Garò Sassouni, Letter No. 176, Dated June 25, 1937.

Ghazar, "KapitanVahanKalousdian [Sev (Black) Vahan]." In Album, C Series, No. 9, edited by AvoHeghapokhagan. Aleppo, 1962.

Gorgas, Jordi Tejel. "Les territoires de marge de la Syriemandataire : le mouvementautonomiste de la Haute Jazîra, paradoxes et ambiguïtésd' uneintégrationnationale" inachevée (1936-1939)" [The territory margins of Mandatory Syria : the autonomist movement in Upper Jazîra, paradoxes and ambiguities

of an uncompleted “national” integration, 1936-39], *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 126 (November 2009): 205-222.

“Gökçen Ermenimiydi?” *Hürriyet*, February 22, 2004.

Great Britain Foreign Office. *British Documents on Foreign Affairs*.

Frederick, Md: University Publications of America, 1985.

Hatikyan, Hakop. *Turkyo Hatuk Tzarayutyunnere Hay-Krtakan Hamakortsaktsutyan Dem (1920-1930)* [Turkish Intelligence services against Armenian-Kurdish Cooperation (1920-1930). Noravank.

http://www.noravank.am/arm/articles/detail.php?ELEMENT_ID=13017.

Jwaideh, Wadie. *The Kurdish National Movement: Its Origins and Development*. Syracuse: Syracuse University Press, 2006.

Gérard Chaliand, ed., *People without a Country*, (London: Zed Publishing), 1984.

[Major] Noel, E.M., (Great Britain, Office of the Civil Administrator, Iraq), *Note on the Kurdish Situation*, Baghdad: Government Press, 1919. See also E.M.C. Noel, *Diary of Major E.M. Noel, C.I.E, D.S.O., on Special Duty to September 21st, 1919*, Basra Iraq: Government Press, 1920.

Melkonyan, Ruben. *CCCP Archival Documents Regarding the Armenians of Turkey and Developments Surrounding Their Issue (1945- 1965)* [

ԽՍՀՄ արխիվային փաստաթղթերը Թուրքիայի հայութեանն նրանց շրջանում տեղի ունեցած որոշ զարգացումների շուրջ (1945-1965 թթ.)]. <http://publications.ysu.am/wp-content/uploads/2015/12/4Ruben-Melqonyan.pdf>.

NAA [National Archive of Armenia], fond 1048, list 1, folder 119, document number 7.

NAA [National Archives of Armenia], fond 1048, list 1, folder 64, document number 17.

NAA, fond 1048, list 1, folder 64, document number 27.

NAA, fond 1048, list 1, folder 64, document number 307.

NAA, fond 1048, list 1, folder 102, document number 5.

NAA, fond 1048, list 1, folder 114, document number 1.

Olson Robert. “The Kurdish Rebellions of Sheikh Said (1925), Mt. Ararat (1930), and Desim (1937-38); Their Impact on the Development of Turkish and Kurdish Nationalism.” *Die Welt des Islams New Series* 40, no. 1 (2000): 67-94. Access 15 May 2016.

https://www.jstor.org/stable/1571104?seq=1#page_scan_tab_contents.

Olson, Robert. *The Emergence of Kurdish Nationalism and the Sheikh Said Rebellion, 1880-1925*. Austin: University of Texas Press, 1991.

Online Encyclopedia of Mass Violence, "Dersim Massacre 1937-1938," by Hans-Lukas Kieser, .Accessed April 10, 2011.

<http://www.sciencespo.fr/ceri/en/ouvrage/oemv>.

Safrastian, Arshak. Kurds and Kurdistan. London: The Harvill Press Ltd, 1948.

Sassouni, Garo [Կարո Սասունի], Kurd Azkayin Sharzhumnere Yev Hay-Kerdagan Haraperutyunnere XVrt Taren Minchev Mer Orere [Քիւրտ ազգային շարժումները և հայ-քրտական հարաբերությունները ԺԵ դարէն մինչև մեր օրերը], (Beirut: Hamazkayin Vahe Setian Press), 1968.

Sayiyan, Aram Araradi, 1926-1930 Krdagan Absdamputyune: H.H. Tash-nagtsutyan Yev Hoyboun Hamakordzagtsutyan Yev Daradzasherchanayin Zarkatsumneri Hamateksdum [The Ararad Rebellion of 1926-1930: The ARF-Hoyboun Cooperation Within the politico-military events in the Area], Horizon Weekly Special issue, 2015.

Silopi, Zinar. Doza Kurdistan. Beirut: Steward, 1969.

"Slain in 187th street church; Assassins Swarm about Armenian Prelate and Stab Him." New York Times, December 25, 1933.

Smele, Jonathan. The Russian Revolution and Civil War 1917-1921: An Annotated Bibliography. A&C Black, 2006.

Troshag, ARF Central Organ, 1925-1934.

Van Bruinessen, Martin. Genocide in Kurdistan? The Suppression of the Dersim Rebellion in Turkey (1937-38) and the Chemical War Against the Iraqi Kurds (1988).

https://www.academia.edu/2521265/Genocide_in_Kurdistan_The_Suppression_of_the_Dersim_Rebellion_in_Turkey_1937-38_and_the_Chemical_War_Against_the_Iraqi_Kurds_1988

Ататюрк, Мустафа Кемаль. Избранные речи и выступления. Москва, 1968.

Կարապետ Գ. Մումճեան, Հայերի մասնակցությունը 1925 թվականին Շիհ Սաիդում, 1929-1927 թվականներին (Արարատ) եւ 1937 թվականին (Դերսիմ) քրդական ապստամբություններին հանրապետական Թուրքիայում.<<Թաքնված հայերի>> ծագումը - Հայ-քրդական հարաբերությունները դարերի պատմություն ունեն: 1800-ական թվականներին հայերը մասնակցել են քրդական ապստամբություններին հենց Քրդստանում: Ապստամբությունները ճնշվել են օսմանյան ռազմական ուժով: 1915-ից հետո հանրապետական Թուրքիայում հաջորդեց հայերի մասնակցության նոր փուլ քրդական ապստամբությունների մի նոր դրվագում: Այս

նոր դավադրությունը տևել է մինչև 1930-ականների վերջը: ՀՅԴ-ի նպատակներն այն ժամանակ երկուսն էին: Մերձավոր Արեւելքում իրավիճակի սրումը ժամանակավոր էր և հայերը պետք է հայրենադարձվեն իրենց պատմական հայրենիք: ՀՅԴ - ն քրդական ապստամբության մասնակցության արկածախնդիր ծրագիր իրականացրեց, քանի որ նրան հայտնի էր, որ նորաստեղծ Թուրքիայի Հանրապետության արևելյան գավառներում հայերի բազմաթիվ օջախներ կային, որոնք ավելի ուշ կոչվեցին "թաքնված հայեր": Արխիվային նյութերի հավաստմամբ, ինչպես նաև՝ ըստ այն ժամանակվա քրդական ապստամբություններին մասնակցած ՀՅԴ որոշ կարկառուն ղեկավարների հիշողությունների ու նամակների՝ հանրապետական Թուրքիայից, Խորհրդային Միությունից, Հայաստանից, Ֆրանսիայից, Մեծ Բրիտանիայից պետք է մասնակցեին այդ ապստամբությանը: Դրանք բացառիկ հնարավորություն են տալիս ավելի մանրամասն ներկայացնելու այդ ժամանակաշրջանը: Հոդվածում անդրադարձ կա Հայաստանի և հատկապես ՀՅԴ-ի մասնակցությանը այդ ապստամբություններին: Դա անհրաժեշտ է անել, որպեսզի փակել այս հարցի վերաբերյալ բացը միջազգային պատմական դիսկուրսում:

Карапет Г. Мумджян, Участие армян в 1925 году в Ших Саиде, 1929-1927 годах (Арарат) и 1937 году (Дерсим) в курдских восстаниях в республиканской Турции: отображение происхождения "скрытых армян" - История армяно-курдских отношений насчитывает века. В 1800-х годах армяне участвовали в курдских восстаниях в самом Курдистане. Восстания были подавлены османской военной мощью. После 1915 года в республиканской Турции последовал новый этап участия армян в еще новом эпизоде курдских восстаний. Этот новый сговор продлился до конца 1930-х годов. Цель АРФД (Армянская революционная федерация, также известная как Ташнагцутюне) в то время была двоякой. Рассеяние на Ближний Восток было временным пребыванием, и АРФД была непреклонна в своем мнении, что армяне должны репатриироваться на свою историческую родину. АРФД предприняла такой авантюрный план, поскольку ей было известно, что в восточных провинциях недавно созданной Турецкой Республики существовало множество очагов армян - следовательно, тех, кто позже стал известен как «скрытые армяне». Доступ к архивным материалам из республиканской Турции, Советского Союза, Армении, Франции, Великобритании, а также к воспоминаниям и письмам некоторых видных руководителей АРФД, участвовавших в курдских восстаниях того времени, дает уникальную возможность более подробно представить период под. В статье речь пойдет об участии Армении и особенно АРФД в этих восстаниях. Это

необходимо сделать, чтобы закрыть пробел в международном историческом дискурсе по данному вопросу.

Ուղարկվել է խմբագրություն 05.08.2022թ.

Գրախոսվել է 12.08.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 20.08.2022թ.

ՎԱՐԱՋԴԱՏ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄԱՓՈԻԼԸ

ԷԴԳԱՐ ՎԱՐՇԱՄՅԱՆ

Բանալի բառեր – Վարազդատ Արշակունի, Շապուհ Բ, Հռոմեական կայսրություն, Մուշեղ Մամիկոնյան, Մանվել Մամիկոնյան, Մեծ Հայքի հայոց թագավորություն, Սասանյան Պարսկաստան, Բատ Սահառունի:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վարազդատ Արշակունու գահակալության պատմափուլը հայոց պատմության մեջ ամենահետաքրքրական ու կարևոր ժամանակաշրջաններից է: Այն իր մեջ պարունակում է իրադարձություններ, որոնք հենքային նշանակություն ունեցան հայոց թագավորության հետագա գոյության համար: Խնդրո առարկա դարաշրջանին կամ դրա առանձին ենթափուլերի զարգացումներին անդրադարձել են բազմաթիվ հետազոտողներ: Նրանցից յուրաքանչյուրը Վարազդատի գործունեությունը քննության է առել ավել կամ պակաս մանրամասնությամբ՝ լուսաբանելով դրա դարաշրջանային բնույթն ու հանգուցային նշանակությունը: Հայոց թագավորի վարած ներքին և արտաքին քաղաքականության մասին պարզաբանումներ մտցնելու համար առաջին հերթին անհրաժեշտ է ուսումնասիրել հայ և օտարալեզու պատմիչների երկերում արտացոլված տեղեկությունները, որոնք անգնահատելի սկզբնաղբյուր են հիմնախնդրի ուսումնասիրության համար:

374-376 ԹԹ. ՊԱՐՄԿԱ - ՀՌՈՄԵԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

374 թ. Պապ Արշակունու սպանությունից հետո Մեծ Հայքում իշխանությունը, փաստացի, կենտրոնացել էր Մուշեղ Մամիկոնյանի ձեռքում: Միևնույն ժամանակ, հայոց թագավորության շուրջ տեղի էին ունենում հետաքրքիր արտաքին քաղաքական զարգացումներ: Դատելով Ամիանոս Մարկելիևոսի հաղորդած տեղեկություններից՝ Շապուհ Բ-ը փորձեց Կ.Պոլիս ուղարկված դեսպանի միջոցով Վաղես կայսրին համոզել, որ երկու պետությունների միջև կովախնձոր դարձած Մեծ Հայքի թագավորությունը համատեղ ջանքերով վերացվի: Սակայն, կայսրը դեսպանին տրված պատասխանում հստակ մատնանշեց, որ նախկին պայմանագրե-

րի մեջ փոփոխություն մտցնել չի կարելի, քանի որ դրանք ընդունվել են փոխհամաձայնությամբ¹: Հռոմեա-պարսկական բանակցությունների ընթացքում կայսրն իբրև թագավոր Մեծ Հայք ուղարկեց Վարազդատին (374-378)², որն Արշակունիների տոհմից էր³: Շուտով Հռոմի և Պարսկաստանի միջև հարաբերությունները կրկին սրվեցին, ուստի Վաղեսի հրամանով հեծելագործի առաջնորդ Վիկտորը և Միջագետքի դուքս Ուրբիկիոսը 376 թ. անհապաղ գնացին Պարսկաստան՝ իրենց հետ տանելով Շապուհ Բ-ին ուղղված կայսեր վճիռը հետևյալ բովանդակությամբ. «Եթե թագավորը արդարության կողմն է և բավականանում է իր ունեցվածքով, ինչպես նաև այդ անընդհատ կրկնում է, ապա հանցանք է գործում՝ այք դնելով Հայաստանին, որի բնակչությանը թույլ է տրված ապրել ըստ իր բարեհաճության: Իսկ եթե, ինչպես դա պայմանավորված է, հաջորդ տարեակգրին Սուրմակին (Վիրքի գահընկեց արված թագավոր) տրված օգնական գորքերն անարգել չվերադառնան, նրան (Շապուհին) կհարկադրեն կատարել այն, ինչը հրաժարվում է կամավոր անել»⁴: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ այս տեղեկությունը շատ հետաքրքիր է այն առումով, որ Սուրմակը ևս հարել էր Շապուհին ու նրանից ստացել օգնական ուժեր, ինչը զայրացրել էր Վաղեսին⁵: Ամիանոսի պնդմամբ՝ Վաղեսի ուղարկված դեսպանությունը բանակցությունների ընթացքում համաձայնվել էր, որ Մեծ Հայքի մի քանի գավառներ անցնեն կայսրության վերահսկողության ներքո: Չնայած պատմիչը դրանց անվանումները չի նշել, Ն. Ադոնցը հակված է կարծելու, թե դրանք Բալահովիտն ու Հաշտյանքն էին⁶: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ դա անընդունելի է և ավելի շատ խոսք կարող էր լինել Անձիտի, Անգեղտան և Մեծ Ծովքի մասին, որոնք Մեծ Հայքի 387 թ.

¹ Տե՛ս **Аммианъ Марцеллинъ**, История, вып. III, Киевъ, 1908, с. 197-199.

² Տե՛ս **R. Hewsен**, The Successors of Tiridates The Great: A Contribution to The History of Armenia in The Fourth Century, Revue des Études Arméniennes, 1978-1979, Tome XIII, Paris, p. 126.

³ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, Պատմություն հայոց, Ե., 1987, էջ 356, Մովսես Խորենացի, Հայոց պատմություն, Ե., 1981, էջ 376:

⁴ **Аммианъ Марцеллинъ**, с. 199-202, N. Lenski, Failure of Empire: Valens and the Roman State in the Fourth Century A.D., London, 2002, p. 183-184.

⁵ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. վերջին և V դ. առաջին երեսնամյակին, Հայոց պատմություն, հ. Բ, Միջին դարեր (IV դար – XVII դարի առաջին կես), գիրք Ա, (IV դարի սկիզբ – IX դարի կես) (այսուհետև՝ Հայոց պատմություն), Երևան, 2018, էջ 145:

⁶ Տե՛ս **Ադոնց Ն.**, Հայաստանը Հուստինիանոսի դարաշրջանում, քաղաքական կացությունը ըստ նախարարական կարգերի, Ե., 1987, էջ 56:

բաժանումից հետո կայսրությունը վերածել էր սատրապական իշխանությունների¹:

Հռոմեական դեսպանության վերադարձից հետո կայսրություն ժամանեց պարսից դեսպան Սուրենը: Նա էլ իր հերթին կայսրին առաջարկեց վերոհիշյալ գավառները, որոնք ըստ Ամիանոսի, հռոմեական դեսպաններն ընդունել էին առանց մտածելու: Սուրենը Հռոմում ոչնչի չհասավ, իսկ կայսրությունը պատրաստվեց պատերազմի: Շապուհն ի պատասխան կարգադրեց հետ գրավել կայսրությանը հանձնված գավառները, իսկ դիմադրության հանդիպելու կամ Սուրմակին օգնության ուղարկված զորքերի ծանր կացության մեջ հայտնվելու դեպքում ուժ կիրառել: Հիշյալ գավառներն առանց դիմադրության հետ գրավվեցին՝ օգտվելով այն հանգամանքից, որ գոթերը հեղեղել էին Թրակիան² և կայսրությունը ժամանակ չունեի զբաղվելու Արևելքի գործերով: Ն. Բեյնսն իրավամբ նշում է, որ վերոնշյալ հռոմեա-պարսկական բանակցությունները միտված էին բաժանելու Հայաստանը՝ հիմնական թիրախ ունենալով Արշակունիների դինաստիայի անկումը³: Ամփոփելով վերոնշյալը, կարծում ենք, որ դեռևս Պապ Արշակունու օրոք պարտվելով հայ-պարսկական պատերազմում և համոզվելով որ հազիվ թե հնարավոր լինի կարգավորել հայ-պարսկական հարաբերությունները, Շապուհ Բ-ը փորձեց Հռոմի հետ բանակցությունների միջոցով բաժանել Մեծ Հայքի թագավորությունը: Այդ բանակցությունները տեղի ունեցան 374-376 թթ., երբ Մեծ Հայքում փաստացի գահակալում էր Վարազդատը: Սակայն այս փուլում Հռոմում մերժեցին պարսից առաջարկը: Այդ մերժման գլխավոր պատճառներից մեկը Մեծ Հայքում Հռոմի քաղաքական ազդեցության ամրապնդումն էր, որի հետևանքով Պապի սպանությունից հետո հայ նախարարների մեծ մասը հարել էր հռոմեական կողմնորոշմանը: Դրա լավ ապացույցն է նաև Վաղեսի կողմից Վարազդատին հայոց գահին կարգելու փաստի ընդունումը: Մյուս կողմից, գոթերի ներխուժումը դժվարին կացության էր ստեղծել կայսրության համար: Դրանով հանդերձ, այդ բանակցությունները ցույց տվեցին, որ տարածաշրջանի բաժանումը երկու գերտերությունների միջև գտնվում է Պարսկաստանի արտաքին քաղաքականության օրակարգում: Այժմ անդրադառնանք Մեծ Հայքի ներքաղաքական խնդիրներին, որոնք

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա, (Արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Ե., 2001, էջ 214-217:

² Տե՛ս **Аммианъ Марцелинъ**, с. 218-220.

³ Տե՛ս **N. Baynes**, Rome and Armenia in the Fourth Century, "The English Historical Review", 1910, October, volume XXV, New York, p. 641-642.

հռոմեա-պարսկական բանակցությունների ընթացքում հետաքրքիր էվոլյուցիա ունեցան:

ՀԱԿԱՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԱՅՈՑ ԹԱԳԱՎՈՐԻ ԵՎ ՄՈՒՇԵՂ ՄԱՍԻԿՈՆՅԱՆԻ ՄԻՋԵՎ

Վարազդատի գահակալության սկզբում երկրի իշխանությունը կենտրոնացավ սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանի ձեռքում: Փավստոս Բուզանդը, անդրադառնալով Վարազդատի գահակալությանը, գրում է. «Եկն բազում շքով եմուտ յերկրին Հայոց, և թագաւորեաց յերկրին Հայոց: Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, և ՚ի մտաց թեթև, մանգաբարոյ տղայահանճար մանկամիտ»¹: Մովսէս Խորենացու բնութագրմամբ՝ «այս Վարազդատ էր տիովք մանուկ, սրտեայ, անձնեայ, ուժեղ, լի ամենայն գործովք արութեան, և յոյժ կորովի նետաձգութեամբ: Նախ ի Պիսաս (քաղաք Հունաստանի Էլիտա նահանգում) զբռնամարտիկսն յաղթելով. դարձեալ յԱրեգ քաղաքի Ելլադացոց յօր հասակի կոտորեաց առիծս, յորում փառս Ողոմպիայ խաղուն հանդիսի յըմբշամարտկացն երևի և յարգի»²: Հասնելով Մեծ Հայք՝ Վարազդատը Դարանաղի գավառում մարտի է բռնվում ասորի ավագակների հետ և ստիպում հանձնվել: Սկզբում Վարազդատի խորհրդատուն Մուշեղ Մամիկոնյանն էր, սակայն շուտով երիտասարդ գահակալը սկսեց երկիրն ինքնուրույն կառավարել: Ըստ Մովսէս Խորենացու՝ նա արհամարեց նաև հռոմեացի զորավարներին և անգամ դեսպաններ ուղարկեց Շապուհի մոտ՝ խնդրելով նրա դուստրերից մեկի ձեռքը և խոստանալով անցնել պարսից արքայի կողմը³: Վարազդատն իրեն շրջապատեց նոր մարդկանցով, որոնց մեջ առանձնանում էր նրա դայակ Բատ Սահառունին: Այսպիսով, հռոմեա-պարսկական բանակցությունների համընթաց, որտեղ արծարծվում էր տարածարջանը բաժանելու հարցը, Մեծ Հայքում ներքաղաքական կյանքը կտրուկ սրվում է: Վարազդատը փորձեց շարունակել Պապի արտաքին քաղաքականությունը՝ կարգավորելով հարաբերությունները պարսից արքունիքի հետ: Մյուս կողմից երկրում ընթանում էր իշխանական պայքար, որին զոհ գնաց սպարապետ Մուշեղ Մամիկոնյանը: Հ. Մանանդյանը հակված է կարծելու, որ Պապից սկսած Արշակունի գահակալները միայն ա-

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 356:

² Մովսէս Խորենացի, էջ 376:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 376-378:

նունով էին թագավոր և խաղալիք էին կայսրության ձեռքին¹: Կարծում ենք, որ նման տեսակետը ճիշտ չէ, քանի որ Վարազդատը հստակ ցույց տվեց, որ չի պատրաստվում լինել կայսրության կամակատարը:

Որո՞նք էին Վարազդատի և Մուշեղ Մամիկոնյանի միջև առկա լարվածության բուն դրդապատճառները: Կարծում ենք, դրանք երկուսն են.

1) Դեռ Պապի գահակալության շրջանում հայոց սպարապետը, որդեգրելով հռոմեական կողմնորոշում, փորձեց վերջինիս ծածուկ օժանդակությամբ կենտրոնացնել իշխանությունն իր ձեռքում, կարծելով, որ Արշակունիների հարստությունը թուլացել է, իսկ վատագույն դեպքում՝ երկիրը վերածել Հռոմից կախյալ մի գոտու: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մուշեղ Մամիկոնյանը, առանց Վարազդատին տեղյակ պահելու, «խորհեր ևս ընդ իշխանսն Յունաց, և նոքօք ընդ կայսերն, թէ պարտ է նոցա քաղաք մի շինել յերկրին Հայոց. ի մի մի գաւառսն, որ մին մի քաղաքս, որ երկուս երկուս ամուր պարսպաւորս զօրանիստ հաստատել ընդ ամենայն երկիրն Հայոց. մինչև ՚ի Գանձակ սահման երկրին, որ Պարսից կուսէ էր, Հայոց սահման էր. և զամենայն ազատսն Հայոց կայսերական թօշակօքն զինուորել, սոյնպէս և զօրաց երկրին Հայոց, զի այսպէս ամենայն զգուշութիւն լիցի առ ՚ի թշնամեաց իւրեանց ՚ի զօրացն Պարսից»²: Անդրադառնալով պատմիչի այս հաղորդած տեղեկությանը՝ Հ. Մանանդյանը և Լ. Բաբայանը նշում են, որ այս քաղաքականությունը ոչնչով չէր տարբերվում Մերութան Արծրունու կողմից մի քանի տարի առաջ իրականացվող ծրագրից, քանզի երկուսն էլ, զոհաբերելով Մեծ Հայքի թագավորության պետական շահը, տրամադիր են եղել հանձնելու երկիրը հարևան հզոր պետություններին³: Լեոն նշում է, որ այդ քաղաքականությունը նպատակ էր հետապնդում վերացնելու հայոց թագավորի իշխանությունը, նրան դարձնելու կայսրի ձեռքին խաղալիք⁴: Ռ. Մաթևոսյանը նշում է, որ այդպիսի քաղաքների կառուցումը հռոմեական ազդեցության վտանգ չէր պարունակում՝ այդ ծրագրի իրականացումը կապելով կայսեր լայն օժանդակության հետ, որը պետք է պաշտպաներ Մեծ Հայքի անվտանգությունը պարսկական անվերջ ագրեսիայից⁵: Ա. Ներսիսյանը նշում է, որ Մամիկոնյաներ

¹ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, Քննական տեսության հայ ժողովրդի պատմության, հատոր Բ, մասն Ա, Արշակունիների հաստատումից մինչև Մարզպանության շրջանը (I-V դ.դ.), Ե., 1957, էջ 224:

² **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 358:

³ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 224-225, Բաբայան Լ., Քաղաքական կողմնորոշման արտացոլումը V-VII դարերի հայ պատմագրության մեջ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1983, № 1, էջ 92:

⁴ Տե՛ս **Լեո**, Եկերի ժողովածու, հատոր Ա, Ե., 1966, էջ 489:

⁵ Տե՛ս **Մաթևոսյան Ռ.**, Մուշեղ Մամիկոնյանը IV դարի հայ նշանավոր պետական գործիչ, «Պատմաբանասիրական հանդես», 1990, № 3, էջ 90-91:

Փավստոսը, որը ցանկանում է վարկաբեկել Վարագդատին (ինչն, ի դեպ, տեսնում ենք նաև Պապի պարագայում), չի կարողանում սքողել այն պարզ ճշմարտությունը, որ Մամիկոնյանները հակադրվում էին հայոց արքային ոչ ի շահ հայոց պետականության¹: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ իրականում, չհասնելով իր քաղաքական ծրագրերի իրականացմանը՝ հայոց սպարապետը փաստորեն դավաճանական գիծ էր որդեգրել՝ առանց թագավորի անգամ տեղյակ պահելու փորձելով զոհաբերել երկրի անկախությունը²: Ա. Վարդանյանը նշում է, որ դրանով ամբողջ Մեծ Հայքը հայ իշխող վերնախավի թեթև ձեռքով առանց պայքարի նվիրվում էր կայսրությանը³: Ամփոփելով վերոնշյալը, կարող ենք արձանագրել, որ դեռևս Պապի գահակալության շրջանում Մուշեղը ձգտում էր բարձրագույն իշխանությունը երկրում կենտրոնացնել իր ձեռքում, սակայն չունենալով զգալի աջակցություն, ձախողվեց: Արդեն Վարագդատի օրոք այդ քաղաքականության տրամաբանությունը փոխվեց: Օգտվելով հայոց թագավորի երիտասարդ լինելու հանգամանքից և սկզբնական շրջանում լինելով նրա խորհրդատուն, Մուշեղը փորձում էր սահուն և անցնցում հայոց թագավորությունը վերածել հռոմեական ենթակա տարածքի: Թագավորության թուլացման այս քաղաքականությունը չհանդուրժեց Վարագդատը, ով իրականացնում էր քայլեր պետականության ամրապնդման ուղղությամբ: Այդ քաղաքականությունը չէին կարող հանդուրժել նաև երկրի պարսկամետ ուժերը:

Թագավորին շրջապատող իշխանները և, առաջին հերթին, Բատ Սահառունին, Վարագդատին տեղյակ էին պահում Մուշեղ Մամիկոնյանի քայլերի մասին: Թերևս Բատ Սահառունու դեպքում դեր էր կատարում նաև սպարապետությանը տիրանալու ձգտումը, սակայն Մուշեղի դեմ հարուցված մեղադրանքները, ինչպես ցույց է տրվել Յ. Մարկվարտը, հիմնավոր էին⁴:

Մուշեղի և նրա կողմնակիցներին նկատմամբ Վարագդատի ավելի զգուշավոր լինելու մյուս դրդապատճառն այն էր, որ սպարապետը մեղսակից էր Հայոց արքա Պապ Արշակունու սպանության մեջ: Թագավորի կողմնակիցները՝ Բատ Սահառունին և մյուսները, Վարագդատին հաս-

¹ Տե՛ս **Ներսիսյան Ա.**, Վարագդատ Արշակունին և հայոց պետականության ամրապնդման վերջին փուլը, Հայագիտական հանդես, 2019, № 3(45), էջ 101:

² Տե՛ս **Հարությունյան Բ.**, Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. վերջին և V դ. առաջին երեսնամյակին, Հայոց պատմություն, էջ 147:

³ Տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, Մուշեղ Մամիկոնյանի գնահատման հարցի շուրջ, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 2018, թիվ 1, էջ 25:

⁴ Տե՛ս **J. Markwart**, Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen, Studien zur armenischen Geschichte, IV, Wien, 1930, s. 69-71.

կացրել էին, որ Պապ թագավորի սպանության կազմակերպման մեջ գործուն դեր են ունեցել հռոմեասեր հայ նախարարները: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Բատ Սահառունին Մուշեղ Մամիկոնյանին ներկայացնում է բազմաթիվ մեղադրանքներ. «Զի ո՞չ այն Մուշեղ է, որ ՚ի թագաւորութեան ժամանակ Պապայ ՚ի պատերազմունսն Պարսից քանիցս անգամ ձեռնահաս եղև սպանանել զՇապուհ արքայն Պարսից, և ոչ եսպան, այլ արձակեաց զթշնամին. և երբեմն զկանացս Շապիոյ թագաւորին ՚ի բուռն էարկ, և ինամոտ գրծով ժանուարօք արձակեաց զնոսա զհետ Շապիոյ: Ո՞չ այդ այն Մուշեղն է, որ զՈւոնայր արքայ Աղուանից ՚ի բուռն էարկ, և սպանանել ոչ կամեցաւ, այլ արձակեաց զթշնամին: Ո՞չ այդ այն Մուշեղն է, զի զարքայն Պապ հրամանաւ դորա և դորին խորհրդովք զօրավարքն Յունաց սպանին. զի դա ռիսացոյց և զրգոեաց զարքայն Յունաց ՚ի վերայ թագաւորին Պապայ, մինչև ետ սպանանել»¹: Ա. Ներսիսյանը նշում է, որ Վարազդատը նշանակված լինելով Հռոմի կողմից այն հույսով, որ կլինի նրա վասալը, այդ վասալ լինելուն ձգտող Մուշեղ Մամիկոնյանին հակադրվելով՝ փաստորեն հակադրվում էր Հռոմին՝ ցուցաբերելով պետականության ամրապնդմանը միտված քաղաքական գործիչի հատկանիշներ, որի համար երկրորդական էր իշխանությունն առանց պետականության²: Այսպիսով, դրվում է խնդիր՝ մեջտեղից վերացնելու Մուշեղ Մամիկոնյանին: 376 թ. սպարապետը սպանվում է խնջույքի ժամանակ³: Սա իր էությանը քաղաքական սպանություն էր՝ ճնշելու Մամիկոնյանների բարձրագույն իշխանությանը ձգտելու նկրտումները:

ՊԱՅՔԱՐ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՐ

Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությամբ երկրի ներքին քաղաքական իրադրությունը չբարելավվեց: Մյուս կողմից, հռոմեական կայսրությունում տիրող խառնակ իրավիճակը, Մուշեղ Մամիկոնյանին մեջտեղից վերացնելը, Վարազդատին ներքին և արտաքին ճակատում ինքնուրույն քաղաքականություն վարելու հնարավորություն էին ընձեռում: Վեստգոթերին հետ մղելու համար կայսր Վաղեսը Մեծ Հայքում գտնվող հռոմեական զորքերն ուղարկեց Թրակիա: Միննույն ժամանակ, կայսրը, ըստ Ամմիանոսի, Պարսկաստան ուղարկեց Վիկտորին՝ հանձնարարելով բանակցել պարսիկների հետ: Սակայն կայսրի զորքերն Ադրիանապոլսի մատույցներում 378 թ. օգոստոսի 9-ին վեստգոթերից պարտվեցին, իսկ ինքն էլ

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 360:

² Տե՛ս՝ Ա. Ներսիսյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 102:

³ Տե՛ս՝ Փավստոս Բուզանդ, էջ 360-362:

սպանվեց¹: Կարող ենք արձանագրել, որ մի կողմից ընթանում էին հռոմեա-պարսկական բանակցություններ Մեծ Հայքը բաժանելու համար, մյուս կողմից Հռոմում իրավիճակի կտրուկ վատթարացումը նախադրյալներ ստեղծեց Պարսկաստանի համար Մեծ Հայքում գործելու ավելի վստահ և իրագործելու իր քաղաքականությունը: Այս խառնակ իրավիճակը նպաստեց, որ հայոց թագավորության ներսում որոշակի վերադասավորումներ լինեն: Մասնավորապես, Վարազդատը երկրի սպարապետ նշանակեց Բատ Սահառունուն, իսկ Մամիկոնյան տոհմի նահապետ՝ Վաչե Մամիկոնյանին²: Կարծում ենք, որ այս քայլերի նպատակը Մամիկոնյանների քաղաքական նկրտումների չեղոքացումն էր:

Սակայն իրադրությունը Մեծ Հայքում չկարգավորվեց: Սասանյան Պարսկաստանը, օգտվելով տարածաշրջանում առաջացած քաղաքական վակուումից, սկսեց ակտիվորեն միջամտել հայոց թագավորության ներքին գործերին: Այդ ժամանակ էլ, ինչպես նշում են Ե. Քրիստսը և Հ. Մանանդյանը, ամենայն հավանականությամբ, Շապուհ Բ-ի հանձնարարությամբ Մեծ Հայք եկան Արտաշես Մամիկոնյանի որդիներ Մանվելն ու Կոմսը, որոնք ժամանակին գերվել էին Պարսկաստան³: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մանվելը և իր եղբայրը մասնակցել են քուշանների դեմ պարսից արշավանքին: Շապուհի բանակը, որը բաղկացած էր գերյալ հայերից և մյուս ժողովուրդներից, պարտություն է կրում⁴: Ըստ պատմիչի՝ ճակատամարտում «բանբեր անգամ ոչ ապրեր, բայց Մանուէլ որդի Արտաշինայ ի Մամիկոնեան ի տոհմէն, հանդերձ եղբարն իւրով Կոմսիւ, բազում քաջութիւնս կատարեալ ի նմին ճակատուն, սակայն հետիոտս ապրէին»⁵: Շարունակելով՝ պատմիչը նշում է, որ Շապուհը տեսնելով, որ իր ամբողջ բանակից փրկվել են միայն երկու հայեր, նրանց վրա բարկացավ և արտաքսեց իր երկրից⁶: Մեր կարծիքով Հ. Մանանդյանը և Ա. Վարդանյանը ճիշտ են նկատել, որ Փավստոս Բուզանդի այս տեղեկությունը հավատ չի ընծայում, և Մանվելը Մեծ Հայք եկավ Շապուհ Բ-ի համաձայնությամբ և հանձնարարությամբ⁷:

¹ Տե՛ս **Аммианъ Марцелинъ**, с. 235-243.

² Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 362-364:

³ Տե՛ս **E. Chrysos**, Some Aspects of Roman-Persian Legal Relations, Thessaloniki, 1976, p. 39, **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 229:

⁴ Տե՛ս **Փավստոս Բուզանդ**, էջ 364:

⁵ Նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս **Մանանդյան Հ.**, նշվ. աշխ., էջ 229, Վարդանյան Ա., Մանվել Մամիկոնյանը Մեծ Հայքի թագավորության խնամակալ և կառավարիչ, Պատմություն և մշակույթ, 2020, № 1, էջ 63:

Շապուհ Բ-ի հանձնարարականի դրդապատճառները հասկանալու համար, նախևառաջ, պետք է պարզաբանենք պարսից արքունիքի շահերը և նպատակները տարածարջանում: Շապուհ Բ-ի նպատակը Սասանյանների թշնամի Արշակունիների հարստության տապալումն էր: Այդ քաղաքականությունը պարսից արքունիքի արտաքին քաղաքական օրակարգում էր Սասանյանների Պարսկաստանում իշխանության գալուց ի վեր: Այն ավելի ցայտուն դրսևորվեց Շապուհ Բ-ի օրոք: Դեռևս Արշակ Բ-ի օրոք նման հանձնառությամբ էր հանդես գալիս Մերուժան Արծրունին: Ա. Վարդանյանն իրավամբ նշում է, որ այդ ճանապարհին, հռոմեացիների օգնությամբ գահ բարձրացած Վարազդատին, որպես հակակշիռ Մեծ Հայք ուղարկեցին Մանվել Մամիկոնյանին¹: Պարսկական քաղաքականության արդյունքում Մեծ Հայքի թագավորությունը բախվեց նորանոր դժվարությունների: Քաղաքական իշխանության համար սկսվեց սուր պայքար Վարազդատ Արշակունու և Մանվել Մամիկոնյանի միջև: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մանվելը, հասնելով Մեծ Հայք, Տարոնում հանդիպեց Վաչեին, «որ յառաջն էր լեալ նահապետ, մինչ չն եկեալ էր ի նա՝ ետ ցնա զպատիւ իշխանութեանն զօր առեալ էր ի թագաւորէն Վարազդատայ: Քանզի նա էր երեց յազգին, և Մանուէլն ունէր զնահապետութեան ազգին տանուտէրութեան պատուին. և Վաչէն լինէր երկրորդ»²: Բ. Հարությունյանը նշում է, որ Մանվել Մամիկոնյանը բացահայտ խախտեց ընդունված կարգը՝ Վաչեից խլելով տոհմի տանուտիրությունը, քանի որ տոհմերի ավագներին նշանակում էր թագավորը և դրա վկայությունն է Փավստոս Բուզանդի տեղեկությունն այն մասին, որ Արշակ Բ-ը Մամիկոնյան եղբայրներից ավագին նշանակել է տոհմի նահապետ, միջնեկ եղբայր Վասակին՝ սպարապետ, իսկ Վահանին՝ զորապետ³:

¹ Տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 62:

² Փավստոս Բուզանդ, էջ 364:

³ Անդրադառնալով Մանվելի գործունեությանը՝ Բ. Հարությունյանը նշում է, որ տանուտիրության յուրացումից հետո Մանվելն առանց թագավորի հրամանի հափշտակեց նաև սպարապետությունը (տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. վերջին և V դ. առաջին երեսնամյակին, Հայոց պատմություն, էջ 149): Ա. Վարդանյանը, չհամաձայնելով այդ պնդման հետ, նշում է, որ նախ սպարապետությունն արքունի գործակալություն էր և սպարապետի պաշտոնը շնորհվում էր թագավորի կողմից, իսկ Մանվելը սպարապետ է դարձել 377 թ. Կարինի ճակատամարտից հետո, երբ Վարազդատը գահընկեց արվեց և հեռացավ Մեծ Հայքից, իսկ սպարապետ Բատ Սահառունին սպանվեց (տե՛ս Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 64): Ն. Ադոնցը, քննելով նախարարական համակարգի կառուցվածքը, նշում է, որ թագավորը ճանաչում կամ վավերացնում էր օրինական ժառանգների իրավունքները և սեփականության իրավունքը նա թողնում էր մեռածի որդուն (տե՛ս Ադոնց Ն., նշվ. աշխ., էջ 504): Նախարարական տների ավագ և կրտսեր ճյուղերի իշխանության

Ամրապնդվելով Տարոնում և օգտվելով Հռոմեական կայսրությունում տիրող խառնակ իրավիճակից՝ Մանվել Մամիկոնյանն աստիճանաբար սկսեց իրականացնել իր քաղաքական ծրագիրը: Ըստ Փավստոս Բուզանդի՝ Մանվելը թագավորի մոտ է ուղարկում իր պատգամաբերներին. «ասեր՝ թե փոխանակ ամենայն ազգին մերոյ վաստակոցն, գոր ՚ի նախնեացն ՚ի հնոյ ժամանակաց հետէ միամտութեամբ առ ձեզ Արշակունիս վաստակեալ եմք, և եղեալ զանձինս մեր ՚ի վերայ ձեր, կեցեալ և մեռեալ եմք ՚ի վերայ ձեր»¹: Նա Վարագդատին մեղադրում է նաև Մուշեղ սպարապետին դավադրաբար սպանելու և Արշակունի չլինելու մեջ ու պահանջում է հեռանալ հայոց թագավորությունից²: Մանվելի խոսքերից զայրացած Վարագդատը պատասխանում է սպառնալիքներով և նույնպես առաջարկում է. «Զի իմ, առ բարերարութեան իմոյ, արձակեալ լիցի զքեզ. երթ՝ գնա յերկիրն Ճենաց անց կեաց, և անդէն թագաւորեսջիր յերկրին քում: Ապա թէ ոչ կամիցիս գնալ, մեռանիս ՚ի ձեռաց իմոյ որպէս և Մուշեղն մեռաւ»³: Լեոն եկել է այն եզրահանգման, որ Շապուհը հանձնարարել էր Մանվելին հեռացնել կայսեր կողմից նշանակված Վարագդատին⁴: Կարծում ենք, որ Մուշեղ Մամիկոնյանի սպանությունը Մանվելի համար զուտ առիթ էր Վարագդատին գահընկեց անելու և իր քաղաքական ծրագրերն իրականացնելու համար:

Ի վերջո, այս երկու ուժերի միջև, հավանաբար 378 թ., Կարնո դաշտում տեղի է ունեցավ ճակատամարտ, որտեղ թագավորական բանակը պարտություն կրեց: Գերի ընկած սպարապետ Բատ Սահառունին, որ Մուշեղի սպանության գլխավոր կազմակերպիչն էր, մահապատժի ենթարկվեց, իսկ Վարագդատին ապստամբները «հալածեցին ՚ի յերկրէն ՚ի սահմանացն Հայոց. չոգաւ գնաց ՚ի յերկիրն Յունաց. անդ եկաց որչափ և եկեաց, և անդէն մեռաւ»⁵: Կարծում ենք, որ հայոց թագավորի թուղիս կղզի աքսորվելու գլխավոր պատճառը նրա ձգտումն էր՝ բարելավելու հարաբերությունները Սասանյան Պարսկաստանի հետ: Ուստի պատահական չէ, որ նա Հռոմում անգամ կայսեր տեսակցությանը չարժանացավ

ժառանգականության մասին տե՛ս Մանանդյան Հ., Ֆեոդալիզմը հին Հայաստանում, (Արշակունիների ու մարզպանության շրջան), Ե., 1934, էջ 223-231:

¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 366:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 368:

⁴ Տե՛ս Լեո, նշվ. աշխ., էջ 491:

⁵ Փավստոս Բուզանդ, էջ 372: Մովսես Խորենացին, ընդհանրապես չհիշատակելով Մանվել Մամիկոնյանին, նշում է, որ Վարագդատը հարուցել էր կայսեր զայրույթը և այդ պատճառով էլ գահընկեց արվեց ու աքսորվեց թուղիս կղզի՝ թագավորելով չորս տարի (Մովսես Խորենացի, էջ 378):

և աքսորվեց: Հռոմի տեսանկյունից՝ հայոց թագավորը դավաճանել էր իրենց, ինչի համար էլ արժանացրին նման պատժի: Հայոց թագավորության տեսանկյունից՝ սա ցույց էր տալիս, որ Վարազդատն իրոք փորձել է վարել ինքնուրույն արտաքին քաղաքականություն: Այսպիսով, Վարազդատի Հռոմեական կայսրություն հեռանալուց հետո 378 թ. Մեծ Հայքի թագավորությունում սկսեց Մանվել Մամիկոնյանի խնամակալության շրջանը, որը շարունակվեց 7 տարի՝ մինչև նրա մահը՝ 384 թ.:

Ա. Վարդանյանն իրավամբ նշում է, որ կատարելով իր առաքելության առաջին մասը, այն էր՝ հեռացնել հայոց թագավորին, Մանվել Մամիկոնյանը փաստացի դարձավ ոչ միայն սպարապետ, այլև ամբողջ Մեծ Հայքի փաստացի կառավարիչը¹: Ա. Ներսիսյանը և Հ. Հարությունյանը նշում են, որ Մանվել Մամիկոնյանն իրականացնում էր պարսկական ծրագիր, որի համաձայն Մեծ Հայքը պետք է դառնար վասալ պետություն և որի փաստացի ղեկավարն ինքն էր լինելու²: Հ. Աստուրյանը հայոց թագավորի և Մամիկոնյանների թշնամական հարաբերությունների պատճառը համարում է Վարազդատի անխոհեմ քաղաքականությունը, ինչն էլ հանգեցրեց Մեծ Հայքից վերջինիս հեռանալուն³:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Ամփոփելով վերոնշյալը, կարող ենք արձանագրել, որ Պապ Արշակունուց հետո Վարազդատը մի վերջին փորձ կատարեց երկրի ներքին միասնականության վերականգնման համար, սակայն հաջողության չհասավ: Վարազդատի ձախողման կարևոր պատճառներից մեկը հայոց ներքին անմիաբանությունն էր, երբ ավատատիրական հարաբերություններով պայմանավորված, կենտրոնախույս նախարարները արտաքին քաղաքականության մեջ խուսանավելու հնարավորություն չէին տալիս հայոց թագավորին: Մյուս կողմից, սա Շապուհ Բ-ի արտաքին քաղաքականության հաղթանակն էր, ով ամեն կերպ փորձում էր Մեծ Հայքում տապալել Մասանյանների թշնամի Արշակունիների արքայատոհմը, իսկ երկիրը գոնե սկզբնական փուլում վերածել Պարսկական տերությունից կախյալ թագավորություն՝ հետագա վերջնական նվաճման հեռանկարով:

¹ Տե՛ս **Վարդանյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 65:

² Տե՛ս **Ներսիսյան Ա.**, նշվ. աշխ., էջ 105, Հարությունյան Հ., Հայաստանը Արշակունիների ժամանակ (1 - 429 թթ.), Ե., 1945, էջ 135:

³ Տե՛ս **Աստուրյան Հ.**, Քաղաքական վերաբերություններ ընդմեջ Հայաստանի և Հռոմի միջև 190 էն ն. Ք. մինչև 428 յ. Ք., Վենետիկ, 1912, էջ 314:

Վարազդատ Արշակունու գահակալության պատմափուլում հայոց թագավորությունը կանգնած էր արտաքին և ներքին լուրջ մարտահրավերների առաջ: Տարածաշրջանի երկու գերիզոր տերությունները վարում էին բանակցություններ Մեծ Հայքն իրենց մեջ բաժանելու համար: Դրան զուգահեռ երկրի ներսում ծավալվել էր սուր պայքար քաղաքական իշխանության համար: Արշակունիների արքայատոհմը ժամանակի ընթացքում թուլացել էր, աստիճանաբար նվազել էին թագավորին սատարող նախարարները, պետությունը ներսից բաժանվել էր հռոմեամետ և պարսկամետ ուժերի, Հռոմը ժամանակավորապես զբաղված էր Արևմուտքում իր գործերը կարգավորելով, ինչից օգտվելով էլ Մանվել Մամիկոնյանը պարսկական աջակցության պայմաններում սահուն իշխանությունը կենտրոնացրեց իր ձեռքում: Արդյունքում հաղթեց Մանվել Մամիկոնյանի քաղաքական ծրագիրը:

Эдгар Варшамян, Исторический период правления Варздата Аршакуни - Обобщая вышеизложенное, можно констатировать, что после Папы Аршакуни Варздат предпринял последнюю попытку восстановить внутреннее единство страны, но безуспешно. Одной из важных причин неудачи Варздата была внутренняя разобщенность армян, когда центростремительные министры, обусловленные авторитарными отношениями, не давали армянскому царю шанса уйти во внешней политике.

С другой стороны, это была победа внешней политики Шапура II, который из всех сил старался свергнуть династию Аршакунов, врага сасанидов, в Великой Армении. В исторический период правления Варздата Аршакуни Армянское царство столкнулось с серьезными внешними и внутренними вызовами. Две сверхдержавы региона вели переговоры о разделе Великой Армении между собой. В то же время внутри страны шла ожесточенная борьба за политическую власть. Династия Аршакуни со временем ослабла, количество министров, поддерживающих царя, постепенно уменьшилось, государство внутренне разделилось на проримские и проперсидские силы, Рим временно был занят урегулированием своих дел на Западе, и, воспользовавшись этим, Манвел Мамиконян легко сосредоточил власть в своих руках в условиях персидской поддержки. В итоге победила политическая программа Манвела Мамиконяна.

Edgar Varshamyan, The historical period of Varazdat Arsacid's reign - Summarizing the above, we can record that after Pap Arsacid, Varazdat made one last attempt to restore the internal unity of the country, but did not succeed. One of the important reasons for Varazdat's failure was the internal disu-

nity of the Armenians, when the centripetal ministers, conditioned by authoritarian relations, did not give the Armenian king a chance to escape in foreign policy. On the other hand, this was the victory of Sapor II's foreign policy, who tried his best to overthrow the Arsacid dynasty, the enemy of the Sassanids.

During the historical period of Varazdat Arsacid's reign, the Armenian kingdom faced serious external and internal challenges. The two superpowers of the region were conducting negotiations to divide Greater Armenia between them. At the same time, there was a fierce struggle for political power within the country. The Arsacid dynasty weakened over time, the ministers supporting the king gradually decreased, the state was internally divided into pro-Roman and pro-Persian forces, Rome was temporarily busy in regulating its affairs in the West, and taking advantage of this, Manvel Mamikonian easily concentrated the power in his hands under the conditions of Persian support. As a result, Manvel Mamikonyan's.

Ուղարկվել է խմբագրություն 05.09.2022թ.

Գրախոսվել է 06.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 07.09.2022թ.

**ՔԱՐԹԼԻ-ԿԱԽԵԹՈՒՄ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ
ՆՈՐ ԽՄԲԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՎԵԼՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ
ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ**

ԼԻԼԻԹ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Բանալի բառեր - Վրաստան, Հայաստան, Լենկ Թեմուր, տնտեսություն, առևտուր, Տփղիս, գաղթ, ձեռագիր հիշատակարաններ, եկեղեցական փաստաթղթեր:

ՄՈՒՏՔ

XIV-XV դդ. ընթացքում Հայաստանը եւ Վրաստանը ակամա ներքաշվեցին մոնղոլական տերության՝ Ոսկե Հորդայի եւ Լենկ Թեմուրի ստեղծած պետության պայքարի մեջ: Քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայաստանում արտաքին ազդեցությունների դրսևորմամբ ստեղծվում են կեցության համար անտանելի պայմաններ: Սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական առավել բարենպաստ պայմանների ակնկալիքով հայերը զանգվածաբար հեռանում են հայրենիքից՝ բնակություն հաստատելով տարբեր երկներում այդ թվում՝ Վրաստանում, մասնավորապես, Քարթլի-Կախեթում:

Խոսելով Քարթլի-Կախեթում հայերի հաստատման նախադրյալների մասին պետք է նախևառաջ նկատի ունենալ Արևելյան Վրաստանի և նրա քաղաքների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական իրավիճակը և դերը նվաճողների համար: Մեզ համար առանձնահատուկ նշանակություն ունի հայ նոր գաղթականների նկատմամբ վրաց թագավորների վարած քաղաքականության, տեղում նորաբնակ հայերի հաստատման և գործունեության պարզաբանման խնդիրները: Հետազոտողները այդ ժամանակաշրջանի պատմությունը լուսաբանելիս առայժմ առանձնակի ուշադրություն են դարձրել միայն Լենկ Թեմուրյան արշավանքներից հետո Հայաստանի և Վրաստանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի նկատմամբ: Հետևաբար չենք կարող քննության նյութ չդարձնել Վրաստանի հայկական գաղթօջախի տվյալ պատմափուլը, որը կարևոր դերակատարում ունեցավ համայնքի սովորացման և զարգացման տեսանկյունից:

**UՈՑԻԱԼ - ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ XIV ԴԱՐԻ 30-ԱԿԱՆ ԹԹ. - XV
ԴԱՐԻ ՎԵՐՋԻՆ**

XIV դարի 30-ական թվականներից Վրաստանն աստիճանաբար դուրս է գալիս մոնղոլական տիրապետությունից¹: Այս շրջանը համընկնում է Դեմետրե II Անձնուրացի որդի Գիորգի V արքայի (Գեորգի Պայծառափայլ՝ 1314/1318–1346 թթ.) իշխանության տարիներին: Գեորգի V-ը մինչև 1314 թ. Դավիթ Նարինի անչափահաս որդի Գեորգի VI-ի խնամակալն էր, սակայն 1314 թ. նա ասպարեզից հեռացնում է անչափահաս եղբորորդուն եւ գրավում գահը²: Մոնղոլները Գիորգի V-ին հանձնեցին հարկերը հավաքելու իրավունքը, որը չափազանց կարեւոր ձեռքբերում էր. վերջ էր տրվում մոնղոլական հարկահավաքների, հատկապես՝ հարկերը կապալով վերցնող պաշտոնյաների կամայականություններին ու չարաշահումներին: Միջոցառումներ իրականացվեցին երկրի տնտեսական վիճակը բարելավելու, ֆինանսական հզորությունը ամրապնդելու նպատակով³: Եւ չնայած Վրաստանի քաղաքային կյանքը եւս ճգնաժամի մեջ էր, մի շարք քաղաքներ շարունակում էին մնալ որպես տնտեսական կենտրոններ: 1328 թ. Հռոմի Հովհաննես XXII պապը Տփղիսի մասին գրում էր հետեւյալը. «Երկար խորհրդակցությունից եւ ուսումնասիրությունից հետո մենք եւ մեր եղբայր կարդինալները համոզվեցինք, որ Տփղիսը՝ Վրացական թագավորության կենտրոնը, հանդիսանում է ամենալավ, նշանավոր, խիտ բնակեցված, հարմար եւ հարուստ քաղաքը... այդ իսկ պատճառով Զմյուռնիայից [Սմիրնայից] եպիսկոպոսությունը տեղափոխում են նվաճած քաղաք՝ Տփղիս»⁴: Հայտնի է, որ Տփղիսը XIV դարում շարունակում էր գտնվել Մերձավոր Արեւելքից դեպի Արեւմուտք՝ Սուլթանիե – Լարաբադ – Պարտավ (Բարդա) – Գանձակ (Գանջա) – Շամքոր –

¹ Հմմ. **Н. А. Бердзенишвили**, Очерк из истории развития феодальных отношений в Грузии в XIII-XVI вв., Тбилиси, 1938, с. 12.

² Ըստ **Վ. Կիկնաձեի**, Գեորգի Պայծառափայլի գահակալության սկիզբ պետք է համարել 1318 թ., քանի որ 1314-1317 թթ. Օլջեյիու խանի աջակցությամբ գահ էր բարձրացել Գեորգի VI-ը: Տե՛ս Յ. Կոքնաձե, XIV საუკუნის დასაწყისის საქართველოს ისტორიიდან (გიორგი V-ის გამეფების თარიღი), საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის მაცნე, 1983, № 2, გვ. 178-188.

³ Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ. II, Երեւան, 2016, էջ 68:

⁴ **მ. თამარაშვილი**, ისტორია კათოლიკობისა ქართველთა შორის ნამდვილის საბუთების შემოტანითა და განმარტებით XIII საუკუნიდგან ვიდრე XX საუკუნემდე, ტფილისი. 1902, გვ. 32.

Տփղիս տարանցիկ ուղու վրա¹, հետևաբար նվաճողների կողմից Վրաստանը դիտվում էր, որպես համաշխարհային առևտրին մասնակից դառնալու կարևոր գործոն: Այս հանգամանքով կարելի է բացատրել Տփղիսի եւ վրացական քաղաքների (գլխավորապես Արեւելյան Վրաստանի) մի մասի ամբողջական ավերածությունից գերծ մնալու փաստը: XIV դարում վրացական քաղաքների մի մասը՝ Գորի, Քութայիսի, Դմանիսի, Ախալցխա եւ այլք, հիմնականում շարունակում էին իրենց ակտիվ գործունեությունը²: Վրաստանի ներքին ու արտաքին համեմատաբար բարենպաստ իրավիճակը պահպանվեց Դավիթ IX-ի (1346-1360 թթ.) եւ նրա հաջորդ Բագրատ V-ի (1363-1393 թթ.) օրոք:

Հայաստանը շարունակում էր գտնվել մահմեդականների ամբողջական տիրապետության տակ³: Մնացյալ հայ ֆեոդալական ուժերը հազիվ էին պահպանում իրենց գոյությունը, եւ արդյուքնում գերիշխանությունն անցնում է մահմեդական իշխանությունների ձեռքը⁴: Այսպես 1349 թ. ձեռագրի հիշատակարանում կարդում ենք. «Անկաւ սով սաստիկ, կոտորեցան յերից մասանց Հայոց աշխարհս եւ յետ սովուս մխիթարութեան եհաս աստուածասաստ բարկութիւն ի վերայ մեր եւ անկաւ մահ տարածամ յամենայն աշխարհս...»⁵: Առևտրի ու արհեստների ծաղկուն կենտրոններ հանդիսացող բազմաթիվ մարդաշատ քաղաքները վերջնականապես զրկվեցին արեւելյան եւ արեւմտյան երկրների հետ իրենց երբեմնի առևտրական սերտ կապերից: Ծանր հարկերը եւ պաշտոնյաների կեղեքումներն այնպիսի դրություն էին ստեղծել հայերի համար, որ բնակչության մի ստվար զանգված ստիպված եղավ գաղթել օտար երկրներ⁶, այդ թվում՝ Քարթլի-Կախեթ (Արեւելյան Վրաստան):

XIV դ. վերջին քառորդում Հայաստանը եւ Վրաստանը ենթարկվում են Լենկ Թեմուրի ավերիչ հարձակումներին: 1386 թ. գարնանը նրա զորքերն առաջին անգամ արշավում են Հայաստան⁷:

¹ Ըստ մահմեդական աղբյուրի՝ Տփղիսը կապված էր Արեւելքից Արեւմուտք ընթացող ճանապարհի հետ (Սուլթանիա-Կարաբագ-Բարդա-Գանջա-Շամխութ-Տփղիս), տե՛ս The geographical part of the Nuzhuat-al-qulub composed by Hamdallah Mustawfi of Qazwin in 740 (1340), London, 1915, p.182.

² III. Месхия, Города и городской строй феодальной Грузии (XVII-XVIII вв.), Тбилиси, 1959, с. 53.

³ Հ. Մանանդյան, Քննական տեսություն հայ ժողովրդի պատմության, հտ III, Երևան, 1977, էջ 333:

⁴ Տե՛ս Թովմա Մեծփեցի, Պատմագրություն, Աշխատասիրությամբ Լ. Խաչիկյանի, Երևան, 1999, էջ 117-118:

⁵ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, Երևան, 1950, էջ 375:

⁶ Հ. Մանանդյան, նշվ. աշխ., էջ 334:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 356:

Թովմա Մեծփեցու հաղորդմամբ՝ «Եւ զայլ ամեն այն բազմութիւն հաւատացելոցն չարչարեալ տանջէին սովով, սրով, գերութեամբ, անտանելի չարչարանօք եւ անագորուն բարութ. անմարդաձայն արարին զամենալից գաւառն Հայոց»: Պատմիչն ապա նշում է, որ այստեղից. «Եւ ընթացեալ բազում զօրօք ի Փայտակարան Տփղիս քաղաք՝ էառ զնա եւ գերեաց անթիվ եւ անհամար»¹: Լենկ Թեմուրի զորքերը տեւական պաշարումից հետո գրավում են Տփղիսը եւ գերի վերցնում այնտեղ ամրացած Բագրատ V-ին²: Բագրատին հաջողվում է առերես իսլամ ընդունելով եւ Թեմուրից խորամանկությամբ զորք վերցնելով վերադառնալ Վրաստան՝ իբրեւ թե այն Թեմուրին հնազանդեցնելու համար: Հասնելով Վրաստան՝ նա այդ զորքերը գցում է նախապէս իր որդիների կողմից պատրաստած ծուղակը եւ ոչնչացնում դրանց³: Դրան հաջորդում է Թեմուրի պատասխան արշավանքը (1387թ.), որով վերջինս հաշվեհարդար է տեսնում Բագրատի հետ՝ կոտորելով բնակչությանը, ավերելով բնակավայրերը եւ քանդելով եկեղեցիներն ու վանքերը: Այս մասին որոշակի տեղեկություններ են պահպանվել նաեւ վրացական աղբյուրներերում. «Մեծ Բագրատ թագավորն ու Թեմուրը պայքարել էին, Թեմուրը հաղթահարեց, Տփղիսը գրավեց, Քարթլին ոչնչացրեց եւ քանդեց բոլոր եկեղեցիները, բերդերն ու կառույցները»⁴:

¹ Թովմա Մեծոփեցի, նշվ. աշխ., էջ 19-21:

կողմից վավերացված Մցխեթի կաթողիկոսության ապահարկության մասին հրովարտակում. «Գեորգի թագավորի ժամանակներում, եւ նրա թագավորության եւ հովանավորության ժամանակ այնտեղ [այսինքն՝ Վրաստան] եկան անարդարները եւ բոլոր երկրների հողերի տերը [Լենկ Թեմուրը]: ... Թեմուրը բազում ու անհամար ուլուսներով, եւ ներխուժեցին Վրաստան, եւ շատ հոգիներ սրախոխողով եղան բերաններից. քրիստոնյաների հիմքն ու լուսավորիչը, Մցխեթի գահը»¹:

Անթվակիր հայկական ձեռագիր հիշատակարաններից մեկի հաղորդմամբ՝ Գեորգի VII–ի կառավարման հավանաբար առաջին տարիներին Վրաստանը խորին խաղաղության մեջ էր. «Արդ զամենայն վիշտս եւ զաղետս կսկծելիս ու կարէ պատմել զերկնահանգէտ սուրբ աթոռիս, ցապառելն յիշխանաց եւ ի հոգեկիր արանց, թափուր եւ դատարկ ի փարթամ արգասեաց: Արդ, գրեալ եղեւ սա ի ժամանակս թագաւորութեան Գեորգեա որդւոյ Բագրատ յաղթող եւ հզօր արքայի, զի յաւուրս սորա եղեւ. խորին խաղաղութիւն կողմանն Վրաց, ձեռամբ Յովաննիսի եւ Յովաննիսի սիրասնունդ աշակերտի»²:

Ըստ ձեռագրի՝ Հայաստանը «ցապառելն յիշխանաց արանց», ինչը կրկին փաստում է, որ XIV դարի երկրորդ կեսից սկսած հայ ֆեոդալական տները հետզհետեւ կորցնում են իրենց իշխանական դիրքերը: Հայ ֆեոդալներից շատերը իրենց կալվածքներից չգրկվելու համար ընդունում էին մահմեդականություն, մի մասն էլ դիմադրում էր՝ վերածվելով մանր հողատերերի կամ փորձում իրենց առեւտրի ասպարեզում³: Նկատենք նաեւ, որ ստեղծված իրավիճակից ելնելով՝ հայ ֆեոդալական ներկայացուցիչների մի մասն էլ պատսպարվել է Վրաստանում: Այդպիսի ընտանիքներից մեկն էր Սյունյաց Օրբելյանների Բուրթելյան ճյուղը, ում ձեռքում էր կենտրոնացած Սյունյաց նահանգի գավառների հոգեւոր եւ աշխարհիկ իշխանությունը⁴: Բուրթելյան տան ներկայացուցիչները ճանաչված էին նաեւ Սյունիքի սահմաններից դուրս: Այսպես, Բուրթել Օրբելյանը (1306-1344 թթ. Սյունյաց մեծ իշխան), ով Ստեփանոս Օրբելյանի եղբորորդին էր, հիշատակվում է նաեւ որպէս «...Վրաց թագազարմ իշխան»⁵: Նկատենք, որ Բուրթել Օրբելյանի հաջորդ սերունդները եւս շարունակում էին վայելել վրաց իշխանությունների հավատարմությունը՝ հնարավորություն ունենալով պատսպարվելու հենց այնտեղ: Թովմա Մեծոփեցու

¹ ქართული სამართლის ძეგლები, ტ. III, თბილისი, 1970, გვ. 187.

² Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ. II, էջ 337:

³ **Հ. Փափազյան**, Հողվածներ, հտ. I, Երեւան 2020, էջ 377:

⁴ Այս մասին մանրամասն տե՛ս Լեւոն Խաչիկյան, Աշխատություններ, հտ. Բ, Երեւան, 2017, էջ 7-40, տե՛ս https://www.matenadaran.am/ftp/el_gradaran/Khachikyan.B.pdf (11/05/2022):

⁵ ԺԴ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 297:

հաղորդմամբ՝ Սմբատ Օրբելյանը օգտվելով այն հանգամանքից, որ Կարա-Յուսուֆը զբաղված էր Աղ-կոյունլուների դեմ պատերազմով, դաշնակցում է Սուլթան Ահմադի¹ հետ ընդդեմ Կարա-Յուսուֆի² (1389-1420)³: Սակայն 1410 թ. Ահմադը սպանվում է, իսկ Սյունիքում Սմբատի կալվածքները բռնագրավվում են: Սմբատը ստիպված պատսպարվում է Վրաստանում, ավելին՝ 1412 թ. ձեռագրում Սմբատը եւ իր որդի Բեշքենը հիշատակվում են նաեւ որպէս Գորիի մոտակայքում գտվող Ուփլիսցիխե գյուղաքաղաքի իշխաններ⁴:

Լենկ Թեմուրի եւ Կարա-Յուսուֆի պարբերաբար կրկնվող արշավանքներից եւ ավերածություններից հետո Հայաստանը մոտ 10 տարի՝ մինչեւ 1420 թ., խաղաղ դրության մեջ էր⁵: XV դարում հայ աշխարհիկ ֆեոդալականությունը որպէս որոշակի քաղաքական ուժ դադարել էր գործել⁶: Հետեւաբար երկրի սոցիալ-տնտեսական կյանքը շարունակում էր գտնվել անմխիթար վիճակում: Բացի այդ Հայաստանում հայ բնակչությունը խիստ նվազել էր, դրան գուցահեռ բնակչության կազմը փոփոխվել էր՝ Լենկ Թեմուրի կողմից տեղում բնակեցվում էին քոչվոր ցեղեր⁷, ինչը գրեթե անհնար էր դարձնում որեւէ տնտեսական առաջընթաց: Հարկ է նշել, որ բնակչությունը խիստ նվազել էր նաեւ Վրաստանում, այսպէս՝ ըստ Պարսկաստանի Սուլթանիա քաղաքի արքեպիսկոպոս եւ դեպքերի ժամանակակից Հովհաննես դե Գալոնիֆոնտիբուսի՝ «Վրաստանը քննարկվող ժամանակաշրջանում խիտ բնակեցված չէր, այստեղ ապրում էին վրացիներ, հայեր, սարացիներ եւ հրեաներ, ովքեր զբաղվում էին առևտրով»⁸: Նկատենք, որ քննարկվող ժամանակաշրջանում, Վրաստանում առևտրի գոյությունը պայմանավորված էր Արևելյան Վրաստանի, մասնավորապէս Տփղիսի, առևտրի տարանցիկ ուղիների վրա գտնվելու հետ: Հայտնի է, նաև, որ Լենկ Թեմուրը ձգտում էր իր ձեռքում կենտրո-

¹ Իրանում ձևավորված մոնղոլական անկախ ավատական պետություններից մեկի Ջելայիրյանների (1340-1432) առաջնորդ: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Վ.Բայբուրդյան, Իրանի պատմություն, Երևան 2005, էջ 266-270:

² Թուրքմենական (կարա կոյունլու ցեղամիության առաջնորդ Կարա Յուսուֆն էր: Այս մասին մանրամասն տե՛ս Վ.Բայբուրդյան, նշվ.աշխ., էջ 277-290:

³ **Թովմա Մեծոփեցի**, նշվ.աշխ., էջ 46:

⁴ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Կազմեց Լ. Ս. Խաչիկյան, հտ. I (1401-1450 թթ.), Երևան, 1955, էջ 133:

⁵ **Margaryan G.**, Quelques remarques sur l'histoire économique-fiscale de l' Arménie en période post-ilkhanide, AJNES (ARAMAZD), volume IX, 2015, p. 130.

⁶ **Հ.Փափազյան**, նշվ.աշխ. էջ 377:

⁷ **Հ. Մանանդյան**, նշվ.աշխ., էջ 372-373:

⁸ **A. Kern**, "Libellus de notitia orbis" Johannes' III (de Galonifontibus?) O. P. Erzbischof von Sul-tthanyeh, Roma, 1938, p.113.

նացնել Այսրկովկասից դեպի արեւմուտք անցնող առետրական ուղիները¹: Այս պարագայում, Վրաստանը դիտելով որպէս տարանցիկ ուղի՝ Թեմուրը շահագրգռված էր պահելու այդ ներուժը իր ձեռքում: Այսմ՝ կարելի է բացատրել Քվեմո-Քարթլիի քայքայված, սակայն վերականգման ենթակա սոցիալ-տնտեսական կյանքը:

ՎՐԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՆԵՐԻ ՎԵՐԱԿԱՆԳՆՈՂԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՎ ՀԱՅԿԱՆԱՆ ՆՈՐ ԳԱՂԹԻ ԱԼԻՔԸ ՔԱՐԹԼԻ-ԿԱՒԵԹ

1412 թվականին գահ բարձացած Կոստանդին I-ի (1407–1412 թթ.) որդի Ալեքսանդր I-ին (1412–1442 թթ.)² հաջողվում է որոշակի լուծումներ տալ Վրաստանի առջեւ ծառացած մի շարք խնդիրներին: Նրա գլխավոր գործերից մեկը դարձավ երկրի ծայրաստիճան քայքայված տնտեսության վերականգնումը, իսկ ներքաղաքական կյանքում՝ միասնականության պահպանումը:

Լենկ-Թեմուրի ավերիչ արշավանքներից հետո Ալեքսանդր I-ը շինարարական եւ վերականգնողական լայն գործունեություն ծավալեց³: Վրաց արքան իր երկրաշեն գործունեությունն իրականացնելու համար յուրաքանչյուր ծխից տարեկան 40 թերթիի չափով հրամայում է գանձել մալի կոչված հարկը⁴: Ալեքսանդր I կողմից Տփղիսի եւ Մցխեթի տաճարների վերականգման աշխատանքների մասին համառոտ տեղեկությունն է հաղորդում նաեւ մեր կողմից արդեն նշված Մցխեթի կաթողիկոսարանի հրովարտակը⁵: Երկրի տնտեսությանը զարկ տալու համար Ալեքսանդրը գիտակցում էր, որ նախ եւ առաջ պետք է լուծեր իր առջեւ ծառացած մեկ այլ խնդիր՝ խիստ նվազած Վրաստանի բնակչության համալրումը: Եւ բնակչության, ավելի ճիշտ թագավորահպատակ գյուղացիների թիվը մեծացնելու համար վրաց թագավորը սկսեց խրախուսել հայերի վերաբնակեցումը Վրաստան: Իրենց հերթին հայերը նրա մասին հատուկ ջերմությամբ եւ երախտագիտությամբ են արտահայտվում: Այսպես, Վրաստանում հաստատված Դավիթ Քահանան նշում է. «...գոր Տէր Աստուած պահեցէ զսա անփորձ կենաւք եւ պարագայց ամաւք՝ զարաւք իւրովք՝ ի վանումն եւ հերքումն անարինաց խըմբից եւ ի հաստատութիւն սրբոց ե-

¹ **Д. Кацитадзе**, Грузия на рубеже XIV-XV веков, Тбилиси, 1975, с.237.

² **Н. Ломоури**, Грузия, Тбилиси, 1966, стр. 29; **ო. ჯავახიშვილი**, ქართველი ერის ისტორია, წიგნო IV, თბ., 1951, გვ. 15-42.

³ **Д. Мшвениерадзе**, Строительное дело в древней Грузии, Тбилиси, 1952, стр. 56.

⁴ **Margaryan G.**, The Fiscal System of The Eastern Georgia in The Late Medieval Epoch.. Georgian Source-Studies, volume XVI, 2014, p.119.

⁵ ქართული სამართლის ძეგლები, დასახ ნაშრომი, გვ. 187.

կեղեցույ»¹: Նկատենք, որ հայ քահանայի նման վերաբերմունքը պատահական չէր, քանի որ նա համարում էր Ալեքսանդրին այն քաղաքական ուժը, ում շուրջը կարող էին համախմբվել հայերը, ապա վկայում քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց եկեղեցու համար ստեղծված բարենպաստ պայմանների մասին:

Հայերի ներկայության եւ նրանց հիմնական զբաղմունքի վերաբերյալ կարելուք տեղեկությունն է պարունակում «Քարթլիի, Կախեթի, Մեսխեթի կաթողիկոսական կալվածքների ապահարկության վավերագիրը»²: Վավերագրում կաթողիկոսական ունեցվածքների շարքում նշված է Բագարի (Ջագեմի)³ կոչվող բնակավայրը, ուր ապրում էր հայ եւ հրեա վաճառականների 27 տուն: Վրաց հետազոտող Թ. Ժորդանիան վավերագիրը թվագրում է 1392 թվականով⁴, որը, ըստ նրա, վավերացվել է Գեորգի VII-ի կողմից: Մեկ այլ հետազոտող՝ Շ. Մեսխիան, այն թվագրում է XV դարի 40-ական թվականներով, իսկ վավերացումը վերագրում Ալեքսանդր I-ին⁵: Ս. Կակաբաձեն անդրադառնալով վավերագրին, հակված է կարծելու, որ այն հետագայում առանց փոփոխությունների արտագրվել և հաստատվել է Գեորգի VII-ի կողմից 1496թ.⁶: Ըստ հեղինակի նույն վավերագիրը արտագրվել և լրացումներով հաստատվել է Ալեքսանդր I-ի օրոք: Հայտնի է, որ Գեորգի VII-ի թագադրումը տեղի է ունեցել 1393 թ.⁷, հետևաբար Թ. Ժորդանիայի պնդումը, թե այն հաստատվել է 1392 թ. Գեորգի VII-ի կողմից, տարակուսելի է: Ավելին, վավերագրի վերջում հիշատակվում է Ալեքսանդր I թագավորի (1412–1442 թթ.) անունը, ուստի կարելի է համաձայնել Ս. Կակաբաձեին, որ նույն՝ 1392թ. վավերագիրը հետագայում որոշ լրացումներով արտագրվել և հաստատվել են Գեորգի VII-ի և Ալեքսանդր I թագավորների կողմից: XV դարի ընթացքում տնտեսական աճի հետևանքով Կախեթում հայտնվեցին մի շարք քաղաքներ, որտեղ նկատվեց բնակչության արագ աճ⁸: Դրանց թվում էր Բագարի քաղաքը, որը քննարկվող ժամանակաշրջանում դարձել էր խոշոր վաճառաշահ քա-

¹ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հտ I, էջ 487–488:

² Թ. Ջորձանია, დასახ ნაშრომი, გვ. 261.

³ П. Мурадян, Армянская эпиграфика Грузии, Картли и Кахети, Ереван, 1985, с. 54, տե՛ս նաև III. Месхия, указ. соч., с. 100.

⁴ Թ. Ջորձանია, დასახ ნაშრომი, გვ. 261.

⁵ III. Месхия, указ. соч., с. 100.

⁶ С. Какабадзе, Грузинские документы IX–XV вв., москва, 1982, с. 158–161, 101–107.

⁷ ჯავახიშვილი ივ. საქართველოს ისტორია: XI–XV საუკუნეები. თბილისი 1949, გვ. 209, გვრიტიშვილი დ., ნარკვევები საქართველოს ისტორიიდან (XIII–XIVსს.), თბილისი, 1962, გვ.; Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ. II, էջ 337:

⁸ III. Месхия, указ. соч., стр. с. 100.

դաք եւ որի բնակչության ստվար զանգվածը, ըստ վավերագրի՝ հայ վաճառականներն էին: Այդմ կարող ենք համարել, որ 1392թ. վավերագրում Բագարիյում հայ վաճառականների մասին հիշատակությունը հավելվել է Ալեքսանդր I օրոք, երբ թագավորը հաստատեց այն:

1436 թ. հայկական ձեռագիր հիշատակարանի համաձայն՝ Ալեքսանդր I-ի օրոք Գանձակ քաղաքից մեծ թվով հայեր հաստատվում են Կրծանիս գյուղում¹: Հարկ ենք ենք համարում մեջբերել ամբողջական հիշատակարանը՝ լուսաբանելու համար որոշ պատմական հարցեր: Ըստ Հովհաննես ցրչի.

«Գրեցաւ սայ ի թվականիս Հայոց ՊՁԵ (1436), ի յաշխարհս Վրացտան, ի մայրաքաղաքիս Տփիսեաց, մերձակայ գեղս Կրծանիս, ընդ հովանեաւ կաթուղիկէ սուրբ Աստուածածնիս եւ այլ ամենայն սուրբ եկեղեցեացս ... ի թագաւորութեան Վրաց Ալեքսանդրին, ի նեղ եւ ի դառն ժամանակիս, որ վասն իմ ծովացեալ մեղացն եկն չար անաւրէն Շադուխն, ու մեծ աւերումն [արար] աշխարհին: Ապայ գնացաք ի տեղիքն երախտեաց՝ Երուսաղէմ, եւ համբուրեցաք գտորբ գերեզմանն, եւ այլ ամենայն սուրբ տնաւրիսականքն: Յետ գալն՝ ի Դմրշիսայ զգրոցս թուխթն եւ այլ գրանց առաք, եւ եկաք բերաք ի Վրացտուն: Թողաք զթուղթս ու գնացաք ի Գանձակ, մեր եղբար եւ ընդանացն կարաւտ էաք: Այլ չարիքն ու պատուհասն անաւրէն ջաղաթին նեղեցուց զմեզ, այլ մեք առաք զմեր եկեղեցոյ հանդերձն՝ շուրջառնէր, զԱւետարան, ու զգրանք, ու զբուրվառ, եւ զայլ ամենայն հոգոյ եւ մարմնոյ զինչ որ կայր՝ զամեն առաք, ի Վրացտուն կու գայաք բազում կարվան...: Յիշեցէք զՍարգիս աբեղէն Տփիսե[ա]յ կաթուղիկին աւագերեցն... այլ եւ զհամշիրայ հոգեւոր եղբայրքն իմ՝ զՅորդանան աբեղայն եւ **զՍտեփաննոս քահանայն Կրծանեցին**...: Քանզի անարժանս Յոհաննէս՝ անուամբ եւ ոչ գործաւք քահանայ, ըստացայ...»²:

Նկատենք, որ Կրծանիս գյուղում Մբ. Աստվածածին եկեղեցու առկայությունն անհերքելի է դարձնում այն փաստը, որ այստեղ մինչև XV դարը եղել է հայկական համայնք: Քահանա գրիչը ուխտագնացության է գնում Երուսաղէմ, և գրչագրերի թուղթ ու այլ պարագաներ թողնելով Կրծանիսում, գնում է Գանձակ, որտեղ ապրում էին իր եղբայրները: Ամենայն հավանականությամբ, ձեռագրի հեղինակ Հովհաննէսն ավելի վաղ բնակություն է հաստատել Վրաստանում, իսկ եղբայրները շարունակում էին ապրել Գանձակում: Ձեռագրում վկայված է, որ Գանձակը ենթարկվում է Զադաթի իլխանի հարձակմանը, որի պատճառով Հովհաննէսն իր

¹ Թ. Խ. Հակոբյան, Մտ. Տ. Մելիք-Բախշյան, Հ. Խ. Բարսեղյան, Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 3, Երևան, 1991, էջ 255:

² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 461-462:

եղբայրների եւ մի մեծ քարավանի հետ բռնում է գաղթի ճանփան դեպի Վրաստան: Կրծանիսում գաղթականները արժանանում են մեծ հոգատարության: Ձեռագրի վերջում Հովհաննէսը շնորհակալությունն է հայտնում իր հոգևոր եղբայրներին՝ Հորդանան արեղային, «գՍտեփաննոս քահանայն Կրծանեցուն» եւ «գԿրծանեց զամենայն ժողովուրդն»: Ամենայն հավանականությամբ ձեռագրի թյուրմբռնան արդյուքում վրաց հետազոտողներ Շ. Թեթեւաձեն եւ Օ. Թեթեւաձեն եկել են այն եզրահանգման, թե ձեռագրի վերջում Հովհաննէսը երախտագիտություն է հայտնում տեղի վրաց ժողովրդին¹: Հարցին այս տեսանկյունից նայելով՝ մի կողմ է դրվում Կրծանիսում մինչեւ XV դարը հայերի եւ հայկական համայնքի գոյության փաստը: Ուստի չանտեսելով վրաց ժողովրդի աջակցությունը եւ ներկայությունը Կրծանիսում, պետք է ընգծել, որ ըստ ձեռագրի՝ Կրծանիսի հայ բնակչությունն է՝ Ստեփանոս քահանայի գլխավորությամբ առաջինը ձեռք մեկնել իր հայրենակիցներին:

Ալեքսանդր I-ի օրոք հայերով շարունակում է համալրվել նաեւ Վարդիսուպանի գյուղը²: Այսպես, ըստ ձեռագրի հիշատակարաններից մեկի.

«Քրիստոս Աստուած... ջնջեա զձեռագիր յանցանաց իմոց՝ զեղկելի Կարապետ արեղայիս, ...Եւ զհայրեղբարս իմ զԱկոբ, եւ զամուսինն իւր զԱյմելիքն, եւ զորդին իւրեանց Աշայն... Քմիկս, որ շատ կու ծառայէ մեզ, եւ ամենեքեան արինեալ Աստուածոյ ի մենջ, ամէն: Գրեցաւ զիրս ի թվականի Հայոց ՊՁԷ [1438 թ.] Էր, ի Մուխրանիս, ընդ հովանեաւ սուրբ Աստուածածնիս, ի գեղս, որ կոչի Վարդիսուպան. երախտաւորք մեր արինեալ եղիցի[ն], ամէն»³:

Ձեռագրից պարզ է դառնում, որ Կարապետը ծագում է հոգևորականների ընտանիքից. հայրը եղել է քահանա, եւ ինքը եւս հոգևորական էր: Կարապետն իր ընտանիքով գաղթել է Վարդիսուպան գյուղ, որտեղ էլ իրենց օգնել են իր ուսուցիչ տեր Սարգիսը, հորեղբայրը եւ մյուս հարազատները, ովքեր ավելի վաղ էին հաստատվել Վարդիսուպանում: Նկատենք, որ Սր. Աստվածածին եկեղեցու գոյությունը հավաստում է, որ մինչեւ 1438 թ. Վարդիսուպանն ունեցել է կազմակերպված հայկական համայնք: Այստեղ եւս, վրաց հետազոտողներն ընդգծում են վրաց ժողովրդի գրկաբացությունը փախստական հայերի նկատմամբ⁴: Պետք է նշել, որ ձեռագրում անդրադարձ չկա հայերին վրաց ժողովրդի ընդունելու կամ

¹ **III. Тетвадзе, О. Тетвадзе**, Армяне в Грузии, (с древних времён до сегодняшнего дня), Тбилиси 2008, с. 24: Այսուհետ՝ Армяне в Грузии:

² Հայաստանի եւ հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հտ. 4, էջ 785:

³ ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, էջ 489:

⁴ Армяне в Грузии, с. 24.

վրացիների առանձնակի վերաբերմունքի մասին: Կարապետը պարզապես շնորհակալություն է հայտնում իրեն բոլոր օգնողներին եւ առանձնաբար հիշատակում ազգությամբ հայ եւ Վարդիսուպանի բնակիչ իր ազգականներին:

Ալեքսանդր I-ի օրոք Վրաստանում շարունակում էին ապրել նաեւ մեծանուն հայերը. այսպես, 1438 թ. ձեռագիր հիշատակարանից իմանում ենք, որ այդ Ավետարանի պատվիրատուն է եղել «խոճա» (մեծանուն) Ճանազիզ Տփղիսեցին, ով իր ծնողների հետ մեկնել է Երուսաղեմ եւ այստեղ «բազում արդիւնս արար ի յաղքատս եւ ի կրանաւորս յեկեղեցիս»¹:

1440 թվականին Վրաստանը ենթարկվեց կարա-կոյունլու Ջահանշահի (1437-1467) ներխուժումներին. Ալեքսանդր I-ը մերժեց թշնամուն հնազանդվելու եւ հարկ վճարելու առաջարկը, եւ թուրքմենների բանակը ներխուժեց Վրաստան²: Թշնամին նախ գրավեց ու ավերեց Մամշվիլդեն, ապա Տփղիսը: Վրաց բնակչության հետ միասին մեծ կորուստներ էին կրում նաեւ տեղի հայ բնակիչները. այսպես, միայն Ջահանշահի դեպի Վրաստան արշավանքի ժամանակ ավելի քան 12000 հայ գերի է ընկնում, որոնց մի մասը սպանվում է³:

Չնայած այս ամենին հայերի հոսքը դեպի Վրաստան եւ այստեղ բնակվելու ձգտումը շարունակվում է նաեւ Ալեքսանդր I-ի որդիների օրոք: Ալեքսանդրին հաջորդեցին որդիները՝ Վախթանգ III-ը (1442-1446 թթ.) եւ Գիորգի VIII-ը (1446-1466 թթ.): 1448 թ. վերջինիս կողմից հաստատված «Մցխեթի կաթողիկոսության» տրված հրովարտակից պարզ է, որ Մցխեթի շրջակա գյուղերից մեկում՝ Ծիլկանիում⁴, եղել է հայկական թաղամաս, որը եւս նվիրվել է Մցխեթի կաթողիկոսարանին.

«Մենք... երկու գահի՝ Լիխիի լեռնաշղթայի երկու կողմի տիրակալը՝ Գիորգի թագավորը... տեղեկացնում եմ (Մցխեթին) ամեն ինչով, պալատով, եկեղեցով, գյուղացիներով, ծառաներով... Կիսաուրն իր կալվածքով, մի հիշատակարանով (Ղազարեի տոնի ժամանակ) կատարեցեք (եւ մյուս վեց հիշատակարան) եւ Ծիլկանիի հայերի թաղամասը (նվիրում ենք)... Սա գրվել է Քոռոնիկոն «Ռվ»-ին, մեր թագավորի արքայության երրորդ տարին, մեր դպիր Կլիմի Կակլաչաձեի ձեռքով»:

Վերջին ստորագրությամբ՝ «Եւ, Գիորգի թագավոր հաստատել եմ Աստծո կամքով»⁵:

¹ Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հտ I, էջ 494:

² Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ II, էջ 338:

³ Դիւան Հայոց Պատմութեան, Գիրք Ժ. Խմբ. Գիւտ Աւագ Քահանայ Աղանեսաց, Թիֆլիս, 1912.

⁴ *ქართლის ცხოვრების ტოპოარქეოლოგიური ლექსიკონი*, გ. გამყრელიძე, დ. მინდორაშვილი, ზ. ბრაგვაძე, მ. კვაჭაძე და სხვ., თბ, 2013, გვ 601.

⁵ *თ. ჟორდანიას*, დასახ ნაშრომი, გვ. 261.

XV դ. ընթացքում Վրաստանում սկսվում է միասնական թագավորության քայքայման գործընթացը, որն առավելապես պայմանավորված էր Վրաստանի վատթարացած արտաքին քաղաքական դրությամբ եւ միաժամանակ երկրի քաղաքական մասնատվածությամբ: XV դարի վերջում Վրաստանը բազմիցս ենթարկվեց թյուրքական ցեղերի հաճակումներին, ինչի արդյունքում վրացական առանձին շրջաններ դարձան սնանկ¹: Բնականաբար, այդ արշավանքներից մեծ վնասներ էին կրում նաեւ հայերը, արդյունքում նրանց թիվը Վրաստանում գնալով նվազում էր: Այսպես, գրիչ Ալեսիանոսը հիշատակում է, որ 1477 թ. Ուզուն-Հասանի դեպի Վրաստան արշավանքի ժամանակ նա իր եղբոր հետ «եկաք ի Քթիշոյ վանքըս, զի թուրք ազգս բազմագացեալ է եւ հայս նուազեալ...»²:

1461 թ. Տրապիզոնի կայսրության փոխարեն Վրաստանի անմիջական հարեւան էր դարձել Օսմանյան պետությունը, որը սպառնում էր Վրաստանին ինչպես հարավ-արեւմուտքից, այնպես էլ հյուսիս-արեւմուտքից³: Արդյունքում, Մեւ ծովում Օսմանյան պետությունը ամբողջ առեւտուրը կենտրոնացնում է իր ձեռքում, որը շատ ծանր հետեւանքներ ունեցավ Վրաստանի արեւմտյան շրջանների համար: Մյուս կողմից էլ աշխարհագրական հայտնագործություններից հետո (ծովային ճանապարհը դեպի Հնդկաստան Աֆրիկայի շուրջ, Ամերիկայի հայտնագործումը) դադարեց գործել Եւրոպայից դեպի Հնդկաստան առեւտրական ճանապարհը, որն անցնում էր Այսրկովկասի եւ Միջին Ասիայի երկրներով, առեւտրական ուղիները տեղափոխվեցին դեպի հյուսիս (Մալիտակ ծով – Արխանգելսկ – Մոսկվա – Աստրախան – Իրան)⁴: Հետեւաբար հայերի թվի նվազումը Վրաստանում կարելի է պայմանավորել նաեւ նրանով, որ Վրաստանով անցնող առեւտրական ուղիները կորցրեցին երբեմնի նշանակությունը եւ երկիրը զրկվեց տարանցիկ առեւտրի միջնորդի իր ավանդական դերից: Ի վերջո, 1490 թ. Վրաստանը բաժանվում է երեք թագավորությունների՝ Քարթլիի, Կախեթի, Իմերեթի, ինչպես նաեւ Սամցխեի կիսանկախ աթաբեկության: Քարթլիում գահ է բարձրանում Կոստանդին II-ը (1490-1505 թթ.), Կախեթում՝ Ալեքսանդր I-ը (1476-1511 թթ.), Իմերեթում՝ Ալեքսանդր I-ը (1483-1510 թթ.)⁵:

¹ III. Месхия, указ.соч., с. 91.

² ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, հտ III, էջ 460:

³ Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, հտ. II, էջ 338:

⁴ Н. Бердзенишвили, указ.соч. с. 21; А. Манандян, О торговле и городах Армении в связи с мировой торговлей древних времен, Ереван, 1954, с. 307-309.

⁵ R. Grigor Sunny, The making of the Georgian nation, Indiana university press, 1994, p. 45-46.

Ի մի բերելով վերը շարադրածը՝ կարող ենք եզրակացնել որ XIV-XV դդ. ընթացքում, Հայաստանի տնտեսական եւ քաղաքական կյանքի անկման պայմաններում, հայ բնակչությանը բռնում է գաղթի ուղին: Այս գործընթացի աջակից են լինում նաև վրաց թագավորները՝ քաղաքային կյանքի կազավորումով՝ այստեղ, ինչպես նաև գյուղերում հայերին բնակեցնելով, առևտրի համար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելով, մնացյալ հայ իշխանական տան ներկայացուցիչների իշխանի տիտղոսը պահպանելով: Որպես այս ամենի արդյունք հայերը ձեռք էին բերում կեցության հնարավորություն, իսկ վրաց կենտրոնական իշխանությունը փորձում էր լուծել իր առջև ծառացած դեմոգրաֆիկ եւ տնտեսական խնդիրները:

Лилит Меликян, Политико-экономические предпосылки для переселения новых групп армянского населения в Картли-Кахети - Статья посвящена анализу политических и экономических предпосылок в Грузии для переселений армянского населения в Картли-Кахети. Известно, что в XIV-XV вв. в Армения и Грузия были вовлечены в борьбу между монгольской державой, Золотой Ордой и государством, созданным Ленком Темуром. В этот период проявление внешних воздействий создает невыносимые условия для проживания в Армении. В ожидании более благоприятных социально-экономических и политических условий армяне массово покидают родину, расселяясь в разных странах, в том числе в Грузии, в частности в Картли-Кахети.

Исследование основано на рукописных источниках Матенадарана имени Месропа Маштоца и грузинских документах. Автор предпринял попытку представить общественно-политическую и экономическую жизнь Армении и Грузии XIV-XV вв. через сравнительно-исторический метод. Особое внимание было уделено политике грузинских царей по отношению к армянам и освещению вытекающих из нее последствий. Рассмотрены деятельность и роль новых переселенцев армян и их роль в социально-экономической и политической жизни Грузии. В статье также рассматриваются демографические проблемы, возникшие в Грузии, и политика грузинских царей направленное на их решение.

Lilit Melikyan, Political and economic prerequisites for the settlement of new groups of the Armenian population in Kartli -Kakhet - The article is devoted to the analysis of political and economic prerequisites in Georgia for the resettlement of the Armenian population in Kartli-Kakheti. It is known that in the XIV-

XV centuries, Armenia and Georgia were involved in the struggle between the Mongol power, the Golden Horde, and the state created by Lenk Temur. In this period, the manifestation of external influences creates unbearable conditions for living in Armenia. Expecting more favorable socio-economic and political conditions, Armenians leave their homeland en masse, settling in different countries, including in Georgia, particularly in Kartli-Kakhet.

The study is based on manuscript sources of Matenadaran named after Mesrop Mashtots and Georgian documents (XIV-XV). The author attempted to present the social-political and economic life of Armenia and Georgia in the XIV-XV centuries through the comparative-historical method. Special attention was paid to the policy of the Georgian kings in relation to the Armenians and the shedding light on its consequences. New Armenian immigrants' activity and role in the socio-economic and political life of Georgia have been considered. The article also discusses the demographic problems that have arisen in Georgia, and the policy of the Georgian kings aimed at solving them.

Ուղարկվել է խմբագրություն 19.09.2022թ.

Գրախոսվել է 30.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 02.10.2022թ.

**ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԳԵՆՏՆԵՐԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ
ԱՐՑԱԽԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՇԱԹԱՂԻ ՇՐՋԱՆԻ
ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼՈՒՄ
(1992-2004 թթ.)¹**

ԷԴԳԱՐ ԷԼԲԱԿՅԱՆ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԳԵՂԱՍՅԱՆ

Բանալի քառեր - Քաշաթաղ, վերաբնակեցում, ազատագրված տարածքներ, իշխանական հարաբերություններ, սոցիալական փաստ, Էմիլ Դյուրկհայմ, Բերձոր, ՀՀՇ

ՆԱԽԱԲԱՆ

Հայաստանի պատմության նորագույն փուլում, որը լի է քաղաքական ու սոցիալ-մշակութային ահռելի տեղաշարժերով, առանցքային տեղ են զբաղեցնում Ղարաբաղյան շարժումը, Արցախի Հանրապետության ստեղծումը և դրանցից բխող ռազմաքաղաքական, հասարակական և ժողովրդագրական վերաձևումները:

Այդ գործընթացներն ազդել են նաև Լեռնային Ղարաբաղի հակամարտության շուրջ ներհասարակական տրամադրությունների շարժընթացի վրա: Մասնավորապես՝ 2000-ական թվականների կեսից կարելի է արձանագրել նախկին արտադիվյան տարածքների վերաբերյալ հայաստանյան հանրային ընկալման մեծ փոփոխություն²: Նշված գործընթացի հիմքում ընկած էին ոչ միայն հասարակական-քաղաքական և ինքնութենական սերնդափոխությունը, այլև նախորդ տասնամյակում (1992-2004 թթ.) տեղի ունեցած վարչական և ժողովրդագրական մեծ փոփոխությունը՝ Արցախի Հանրապետության Քաշաթաղի և Շահումյանի (Քարվաճառի)

¹ Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ գիտության կոմիտեի տրամադրած ֆինանսական աջակցությամբ 20TTSH-074 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակներում:

² 2004 թ.-ից մինչև 2017 թ. ՀՀ-ում և Արցախում անցկացված սոցիոլոգիական հարցումները ցույց են տալիս, որ ազատագրված տարածքների զիջումը՝ որպես ԼՂ հակամարտության լուծման եղանակ կամ մաս, ընդունելի տեսակետից աստիճանաբար վերածվել է մարզինալ մոտեցման: Այսպես՝ եթե 2004 թ.-ին հարցվածների 32.4% էր դեմ տարածքային զիջումներին, ապա 2017 թ.-ին՝ 86.4% (տե՛ս Mikaelian Hrant, Societal Perceptions of the Conflict in Armenia and Nagorno-Karabakh, Yerevan, 2017 թ., էջ 28, <http://c-i.am/wp-content/uploads/2017-Karabakh-Working-Paper.pdf> (հղվել է 27.08.2022 թ.)): Տե՛ս նաև IPSC – Institute for Political and Sociological Consulting, Opinion polls in Nagorno-Karabakh: Comparative results from 2015 and 2016, Armenia, 2016 թ., էջք 44; 49, http://eufoa.org/wp-content/uploads/2016/12/Comparative-opinion-polls_2015-2016_17.11.2016_Website_Eng-2.pdf (հղվել է 27.08.2022 թ.):

շրջանների ստեղծումը և 1994 թ-ից այնտեղ սկսված կանոնավոր վերաբնակեցման գործընթացը:

Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության հռչակումից և ծավալված ռազմական գործողություններից հետո հայկական կողմի փաստացի ենթակայության և 2006 թվականից՝ արցախյան ներպետական օրենսդրությամբ երկրի իրավագործության տակ անցան նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ Քյալբաջարի, Լաչինի, Ղուբաթլուի, Զանգելանի (ամբողջությամբ), Զաքրայիլի, Ֆիզուլու և Աղդամի (մասամբ) շրջանների տարածքները: Այս տարածքներից Քյալբաջարի տեղում (որոշ փոփոխություններով) ձևավորվեց Շահումյանի (Քարվաճառի) շրջանը, իսկ Լաչինի, Ղուբաթլուի և Զանգելանի շրջանները միավորվեցին Քաշաթաղի շրջանի տարածքի մեջ, որ կազմավորվել է 1993 թ. դեկտեմբերի 2-ին ԼՂՀ Գերագույն խորհրդի նախագահության որոշմամբ¹:

Սկսած 1992 թ-ից սպորադիկ, իսկ 1994 թ-ից՝ ՀՀ կառավարության ղեկավարությամբ մեկնարկել է գերազանցապես ՀՀ բնակավայրերից դեպի Քաշաթաղի շրջան բնակչության վերաբնակեցումը: Այս գործընթացի արդյունքում շրջանում հիմնվել են շուրջ 100 նոր գյուղեր և 4 նոր քաղաքներ: 2000-ական թվականների սկզբից, պայմանավորված մի կողմից ՀՀ-ում բնակչության կենսամակարդակի ընդհանուր բարձրացմամբ և տնտեսական վերելքով, մյուս կողմից՝ նաև քաղաքական սերնդափոխությամբ, վերանայվում են վերաբնակեցման գործընթացի հանդեպ ռազմավարական մոտեցումները, ծայր է առնում նոր վերաբնակիչների նկատելի արտահոսք դեպի բնակության հին վայրեր: Հետագա տարիներին զանգվածային վերաբնակեցման գործընթացը հիմնականում փոխարինվել է «կետային» լուծումներով, այն է՝ ըստ տեղերում առկա որակավորված մասնագետների պահանջարկի թիրախային հրավերների²:

2020 թ. Արցախյան երրորդ պատերազմի (սեպտեմբերի 27-նոյեմբերի 9) արդյունքում ստորագրված ՀՀ-ՌԴ-ԱՀ ղեկավարների եռակողմ գրավոր հայտարարության հետևանքով այս տարածքներն ամբողջությամբ անցել են ադրբեջանական զինված ուժերի ժամանակավոր վերահսկողության տակ, իսկ բնակչությունը ենթարկվել է եթնիկ զտման և բռնի տեղահանության:

¹ Լեռնային Ղարաբաղի Հանրապետության Պաշտպանության պետական կոմիտեի որոշում, հ. 335, 3 դեկտեմբերի 1993 թ., Ստեփանակերտ, ԱՀ կառավարության արձանագրային բաժնի արխիվ:

² Այս տրամաբանությամբ վերաբնակեցման գործընթացը շարունակվել է մինչև 2020 թ. նոյեմբերի 9-ի՝ ՀՀ-ՌԴ-ԱՀ ղեկավարների եռակողմ գրավոր հայտարարության արդյունքում Ադրբեջանի զինված ուժերի կողմից նշված տարածքների ժամանակավոր օկուպացիան:

ՀՈՐՎԱԾԻ ՆՊԱՏԱԿԸ, ԱՐԴԻԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ, ՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ՄԵԹՈԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿԸ

Սույն հոդվածի նպատակն է վերհանել Քաշաթաղի շրջանի վերաբերակեցման առաջին փուլում (1992-2004 թթ.) պետական տարբեր մակարդակի ազենտների¹ դերակատարությունը, ինչպես նաև նրանց վարքը պայմանավորող առարկայական միջավայրային գործոնները: Սույն հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է ժամանակակից շրջանում ժողովրդագրական գործընթացների ուսումնասիրության, ինչպես նաև հայկական երկու հանրապետությունների ժողովրդագրական և տարածքային զարգացման քաղաքականության գիտահեռացման հրամայականներով: Բացի հիշատակված կիրառական նշանակությունից՝ հոդվածի արդիականությունը պայմանավորված է նաև բուն գիտական ճանաչողության տեսանկյունով՝ հաշվի առնելով, որ նորանկախ Հայաստանի պատմության ամենաուշագրավ ժողովրդագրական գործընթացներից մեկը տակավին հանգամանորեն ու համակողմանիորեն ուսումնասիրված և խնդրայնացված չէ²:

¹ «Ազենտ» բառը սույն հոդվածում կիրառված է քաղաքագիտական տեսությունից քաղված իմաստով, այն է՝ սուբյեկտ, որ օժտված է համապատասխան ունակությամբ, կարողությամբ և ցանկությամբ՝ ազդելու դեպքերի ընթացքի վրա և հարուցելու նոր դեպքեր (Coole Diana, “agency”, *Encyclopedia Britannica*, Invalid Date, <https://www.britannica.com/topic/agency-political-theory> (հղվել է 28.08.2022 թ.)):

² Այս պահին վերաբնակեցման և/կամ վերաբնակիչների վերաբերյալ սեղանին առկա աշխատանքների՝ գրեթե սպառիչ ցանկը հետևյալն է՝ **Դաբադյան Ա., Գաբրիելյան Մ.**, ԼՂՀ և ազատագրված տարածքներում վերաբնակեցման գործընթացների մասին, *Հայաստանի ազատագրված տարածքը և Արցախի հիմնախնդիրը / ժողովածու*, Երևան, 2-րդ, լրամշակված հրատարակություն, 2006 թ., էջ 326-335; **Դաբադյան Ա., Գաբրիելյան Մ.**, Շուշին 1992-2002 թթ.: հայերի վերադարձը ազատագրված քաղաք (ազգագրական ակնարկ), Երևան, 2004 թ., 96 էջ; **Շաքունց Գ.**, Վերաբնակեցման խնդիրների կարգավորման ուղիները Արցախի Քաշաթաղի շրջանի հարավում (Բարկուշատ գյուղի օրինակով). գիտագործնական վերլուծություն, *Գիտական Արցախ*, №2(3), Երևան, 2019 թ., էջ 401-406; **Շազճեան Գ.**, Հրաւեր դէպի Արցախ, Հալեպ, *հրատարակիչ՝ Թորոս Թորանյան*, 2003 թ., 32 էջ; **Էլբակյան Է.**, Վերաբնակեցման գործընթացը. հայացք քսանամյա հեռավորությունից, *«Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ*, 31.10.2015 թ.; **Սահակյան Հ., Մեջլումյան Ա.**, Բերձոր: Նոր համայնքային ինքնության կայացումը, Երևան, *ԵՂՀ հրատ.*, 2012 թ., 76 էջ; **Կարապետյան Բ.**, Երկխոսություն Քարվաճաղի ճանապարհին, Երևան, 2003 թ., 191 էջ; **Balayan A., Gakavian A., Mejlumyan A.**, Repopulation in Kashatagh and Shahumyan in *The Depopulation Crisis in Armenia*, Yerevan, 2013 թ., էջ 63-78; **Элбакян Э.**, Механизмы социальной адаптации послевоенных переселенцев в Нагорно-Карабахской Республике (1995-2005), доклад на конференции «Динамика этнокультурных процессов: этнография в действии» в институте истории Санкт-Петербургского государственного университета, 19 апреля 2019 г.:

Տվյալ հետազոտության տեսական շրջանակը հենվում է Էմիլ Դյուրկհայմի մշակած սոցիալական փաստերի տեսական սահմանման վրա: Ըստ վերջինիս՝ սոցիալական փաստերը հանդիսանում են կենսագործունեության, մտածողության և զգացմունքների ընդհանրացված ձևեր, որոնք անկախ են հասարակության առանձին ներկայացուցիչների անձնական և հոգեբանական որակներից¹: Է. Դյուրկհայմը համարում էր, որ թեպետ պարտականությունները, արժեքներն ու հավատալիքները կարող են թվալ անձնական՝ վերոնշյալ սոցիալական փաստերը գոյություն ունեն հասարակական մակարդակում և ծագում են հասարակական հարաբերություններից: Նրանք գոյություն ունեն հասարակական փոխշփումների և տնական ժամանակահատվածում պատմական բնագարգացման արդյունքում: Անհատը սովորում է այդ սոցիալական փաստերը, ոչ թե հաստատում դրանք²: Ըստ այս տեսական ըմբռնումների՝ փորձ ենք արել առհասարակ վերաբնակեցման գործընթացի ծավալումը, ինչպես նաև վերաբնակիչների տեղափոխության մոտիվը բացատրել այն ժամանակվա տիրապետող սոցիալական փաստերի համաշարում: Տեսական նման մոտեցումը թույլ է տալիս առաջին հերթին վերհանել մեծ և փոքր ինստիտուտների և պետական ազենտների դերը վերաբնակեցման և նոր տարածքների յուրացման գործում:

Վերոնշյալ սոցիալական փաստերի համակողմանի վերհանման և բացատրման համար օգտվել ենք սոցիալական գիտությունների առաջնային որակական մեթոդներից, մասնավորապես՝ խորքային հարցազրույցներից (in-depth interview) և բնական զրույցներից³ (naturally occurring talks), որոնք թույլ են տալիս՝ հասկանալու վերաբնակիչների կամքից անկախ գոյություն ունեցող սոցիալական փաստերը, դրանց շուրջ գործընթացի պատասխանատուների ընկալումները և համապատասխան քաղաքականության մշակումն ու կենսագործումը: Այսպիսով՝ ընտրված մեթոդների միջոցով ստացված էմպիրիկ տեղեկությունները թույլ են տալիս վալիդացնելու մեր կողմից առաջ քաշված տեսական հիմնադրույթները:

¹ Durkheim Émile, Les Règles de la méthode sociologique, septième édition, Paris, 1919 թ., էջ 186:

² Տե՛ս նշված աշխատությունը, ինչպես նաև Hadden Richard, Sociological Theory: An Introduction to the Classical Tradition, Broadview Press, Peterborough, 1997 թ., էջ 104:

³ Բնական զրույցները տեղի են ունեցել հեղինակների՝ Քաշաթաղի շրջանում մշտական բնակության ժամանակահատվածում (Է. Էլբակյանի դեպքում՝ 2019-2020 թթ., Վ. Գեղամյանի դեպքում՝ 2000-2007 թթ.) և չեն ձայնագրվել: Խորքային հարցազրույցներն իրականացվել են Է. Էլբակյանի կողմից՝ նշված ամսաթվերին, և ձայնագրվել են՝ ունենալով հարցազրույցյալների հստակ արտահայտված բանավոր համաձայնությունը:

ՎԵՐԱԲՆԱԿԻՉՆԵՐԻ ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԽՄԲԵՐԸ

Ցանկանալով սույն հոդվածի տեսական շրջանակներում պատասխանել, թե «ինչո՞ւ և ո՞վքեր էին վերաբնակվում» նոր ազատագրված տարածքներում հարցին՝ անհրաժեշտ է քննության առնել այն սոցիալական փաստերը, որոնք, անկախ ապագա վերաբնակիչների կամքից, ձևավորում էին տվյալ ժամանակահատվածի պայմաններն ու միջավայրը: Ինչպես ցանկացած զանգվածային վերաբնակեցման ծրագիր, Քաշաթաղի վերաբնակեցումը ևս հետևանք էր պետական նպատակաուղղված քաղաքականության, որով սահմանվում էին վերաբնակիչներին ներկայացվող պայմանները, թիվը, թողունակությունը: Պետության՝ որպես գլխավոր ազենտի դերակատարումից զատ, դեր էին խաղում նաև առարկայական միջավայրի իրողությունները, որ նախորդել էին վերաբնակեցման գործընթացի մեկնարկին և/կամ ընթանում էին դրան զուգահեռ:

Այսպես՝ պետականորեն ի սկզբանե նպատակ կար վերաբնակեցնելու միայն Լաչինի մարդասիրական միջանցքը¹, այն էլ՝ փախստականներով նախկին Ադրբեջանական ԽՍՀ-ից և ԼՂՀՄ-ի օկուպացված տարածքներից: «Փախստականները շատ չէին, բայց [վերաբնակիչների] կատեգորիա էին: Մարտակերտի արևելյան շրջաններից՝ Չայլուից (Այգեստան – Է.Է., Վ.Գ.) եկան, ապրեցին, Շահումյանից, ովքեր Ղարաբաղում կամ Հայաստանում վատ էին տեղավորվել, ու դեմ չէին Ղարաբաղում ապրելու, բայց մնացած տեղերում քայքայված վիճակ էր, բայց մեզ մոտ գալիս էին: **Մի պահ փորձում էինք միայն փախստականներ** (ընդգծումը մերն է – Է.Է., Վ.Գ.), բայց հետո տեսանք՝ ժողովուրդը (ոչ փախստականները – Է.Է., Վ.Գ.) գալիս էր», - հաղորդում է Քաշաթաղի շրջանի վարչակազմի առաջին ղեկավար, վերաբնակեցման նախաձեռնող Ալեքսան Հակոբյանը²: Ինչ վերաբերում է թե՛ իշխանությունների, թե՛ բնակչության կամքից անկախ գոյություն ունեցող իրակություններին, որոնք խթանում էին վերաբնակեցումը, ապա դրանք գերազանցապես կապված էին նախկին հասարակարգի և պետական կենսագործունեության խաթարման և դրա արդյունքում նոր երևան եկած սոցիալական փաստերի հետ, որոնց շարքում էական են ապարդյունաբերականացումը, երկրաշարժի հետևանքով աղետի գոտու առաջացումը, հողի սեփականաշնորհումը և դրա հետևանքով տնտեսական տեսանկյունից հողային ֆոնդի փաստացի փոշիացումը: «Երկրորդ կատեգորիան փոքր քաղաքների բնակչությունն էր, որ եկել էր քաղաք, բայց արդյունաբերություն չկար, պետք էր գյուղում աշխատել՝ ընտանիք

¹ Այս մասին տե՛ս ստորև:

² Խորքային հարցազրույց Ալեքսան Հակոբյանի հետ, Երևան, 25.10.2018 թ.:

պահելու համար: Հայաստանում 1992-1993 թթ. [հողի] սեփականաշնորհումն արված էր, հողերը քիչ էին, մարդիկ հաճույքով գալիս էին մեզ մոտ»¹:

Բացի վերաբնակիչների սոցիալական կարգավիճակի սահմանումից, որ, ինչպես տեսանք, մասամբ իրականացնում էր պետությունը, սահմանվում էր նաև այն աշխարհագրական տարածքը, որտեղից կարող էին գալ վերաբնակիչները: Այստեղ հաշվի էին առնվում մնացյալ տարածքների անվտանգային և ժողովրդագրական ցուցանիշներն ու մարտահրավերները: «Գորիսից, Միսիանից, Կապանից շատ դժվարությամբ էինք [վերաբնակեցում] անում, որ սահմանային բնակավայրերը չթուլացնենք», - հաղորդում է 1995 թ-ից Քաշաթաղի շրջանի վարչակազմի վերաբնակեցման վարչության պետ, 2020 թ. սեպտեմբերի 27-ի դրությամբ վարչակազմի աշխատակազմի վերաբնակեցման և տեղական ինքնակառավարման բաժնի վարիչ Ռոբերտ Մաթևոսյանը²: Ելելով երկրի մարտահրավերների սեփական սահմանումներից՝ կարող էին կայացվել նաև պարագայական (ad hoc) որոշումներ: Այսպես՝ բազմամարդ գյուղերի կամ ընտանիքների դեպքում, որտեղ առկա էր բնակֆոնդի խնդիր, անգամ սահմանամերձ գյուղ լինելու պարագայում (դիցուք՝ Անգեղակոթ) դեպի Քաշաթաղ տեղափոխումը թույլատրվում էր³:

Վերաբնակիչների, դեպքերի ականատեսների ու այլ մասնակիցների հետ բնական զրույցների ընթացքում ի հայտ է գալիս այն հանգամանքը, որ պոտենցիալ վերաբնակիչների աշխարհագրական ծագումից զատ՝ պետական ազենտների կողմից չգրված կերպով սահմանվում էին նաև վերաբնակիչների անձնաընտանեկան և սոցիալական չափանիշները: Ըստ որոշում կայացնողների պատկերացումների⁴՝ փորձ էր արվում սահմանելու այնպիսի չափանիշներ, որոնք թույլ կտային ունենալ կայուն վերաբնակեցում և վերաբնակիչների առավելագույն կապվածություն նոր տարածքի հետ: Նոր տարածքների կենսունակությունն ապահովելու, պե-

¹ Նույն տեղում:

² Խորքային հարցազրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ, Երևան, 23.12.2018 թ.:

³ Նույն տեղում:

⁴ Առանձին քննության ու բաց բանավեճի առարկա է տվյալ պատկերացումների գիտահետազոտության և գիտական մշակվածության աստիճանը: Այսպես՝ ենթադրվում էր, որ հեռու վայրերից եկածներն ավելի կայուն արմատ կգցեն նոր տարածքներում, քան Սյունիքի մարզից եկածները, որոնց համար նոր տարածքները հաճախ ընկալվում և օգտագործվում էին որպես «դաչա»: Պատմական փորձը, սակայն, ցույց է տալիս, որ գյուղատնտեսական զբաղմունքի վերաբնակիչների շրջանում ավելի շատ հաջողում են նրանք, որ գալիս են ավելի մոտ տարածքներից (ամերիկյան «վայրի արևմուտքի» յուրացման օրինակի համար տե՛ս Homestead Act, HISTORY.COM, 09.11.2009, <https://www.history.com/topics/american-civil-war/homestead-act> (հղվել է 28.08.2022 թ.)):

տական ենթակառուցվածքները կայացնելու համար աստիճանաբար որոշում կայացվեց «սովորական» մարդկանցից զատ՝ վերաբնակեցնելու նաև մտավորականների, վարչական աշխատողների, առանց որոնց հնարավոր չէր հատկապես քաղաքաստեղծման աշխատանքը¹: Անձնաընտանեկան հանգամանքների դեպքում ևս փորձ էր արվում հաշվի առնել այն գործոնները, որոնք կնպաստեին նոր տարածքում վերաբնակիչների երկարաբնակությանը: Ընտրության մի ծայրում ամբողջական ընտանիքներն էին (հայր-մայր-երեխա(ներ)), որոնք կարող էին ներգրավվել նորաբնակ տարածքների հասարակական-տնտեսական կյանքի ամբողջ շրջանում («աշխատանք-մանկապարտեզ-դպրոց»), մյուս ծայրում սոցիալական մերժման² ենթարկված անձինք, որոնք չունեին կայուն սոցիալ-հոգեբանական և տնտեսական կապվածություն նախորդ բնակության շրջանի հետ: Ըստ հղացման՝ այլընտրանքի բացակայության պայմաններում նշված սոցիալական տիպի մարդիկ ամուր կկառչեին նոր տարածքներին՝ նպաստելով վերաբնակեցման գործընթացի կայունությանը³:

ԻՇԽԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՇՈՒՐՁ

Ինչպես վերը նշվեց, Քաշաթաղի շրջանը 1993 թ.-ին ստեղծվել է ԼՂՀ ԳԽ նախագահության կողմից, իսկ 1994 թ.-ից վերաբնակեցման գործընթացը պետականորեն իրականացվել է ՀՀ-ի կողմից: Այսպես՝ 1994 թ. փետրվարի 7-ին ՀՀ կառավարությունն ընդունել է 30 կետից բացկացած «ԼՂՀ Քաշաթաղի շրջանի վերաբնակեցման ծրագրերի մասին» համար 68գ գաղտնի որոշումը: Ըստ որոշման՝ բնակեցման էին ենթակա միայն Լաչինի մարդասիրական միջանցքի վրա գտնվող և վերջինիս հարող բնակավայրերը՝ Աղավնո, Ծիծեռնավանք, Սուս, Բերձոր, Ծաղկաբերդ: Հետագայում՝ արդեն 1995 թ. սկսած՝ այս որոշումը փաստացիորեն շրջանցվեց և աստիճանաբար բնակեցվեց հյուսիսից հարավ Քաշաթաղի

¹ Խորքային հարցազրույց Ալեքսան Հակոբյանի հետ, Երևան, 25.10.2018 թ.:

² Սոցիալական մերժման մասին գիտահանրամատչելի ամփոփ նյութ տե՛ս **Kirsten Weir**, The pain of social rejection, *Monitor on Psychology*, Vol. 43, No. 4, 2012 թ., էջ 50:

³ Այս հարցի շրջանակներում տեղին ենք համարում մեջբերել մեր հարցազրույցյալներից մեկի այլաբանական խոսքերը, որ իր ցանկությամբ թողնում ենք անանուն. «Հաճախ մտածում էին, որ ճիշտ կլինի վերաբնակեցնել «չորրորդ կնոջ հինգերորդ ամուսնուն», որ հաստատ մնար, ուրիշ գնալու տեղ չունենար»: Ինչպես նշել ենք վերաբնակեցման գործընթացի համաշարում այսօրինակ մոտեցումը, այսինքն՝ երկարաժամկետ և կարճաժամկետ նպատակադրումների, վերաբնակիչների քանակի և որակի հարաբերակցությունը բաց բանավեճի առարկա է և կարոտ է սոցիոլոգիական, պատմական և ժողովրդագրական հետազա միջգիտակարգային ուսումնասիրության:

շրջանի ամբողջ տարածքը: Հասկանալու համար նույն վարչակարգի օրոք ընդունված որոշման շրջանցումն այդ նույն վարչակարգի ներկայացուցիչների կողմից՝ հարկ է ուշադրություն դարձնել երկու առանցքային գործոնների, որոնց քննությանը կանդրադառնանք ստորև՝ իշխող էլիտայի ոչ միատարրությունը և իշխանական հարաբերությունների բազմամակարդակայնությունն ու դրանով հանդերձ կարճաժամկետ և երկարաժամկետ հեռանկարներում տարամիտվելը:

Իշխող էլիտայի ոչ միատարրությունն ուներ շատ պարզ բացատրություն: Այդ էլիտան իր բնույթով հեղափոխական էր, ինչը ենթադրում է ձևավորման և գոյացման շրջանում միևնույն ուժի մեջ հասարակական ամենատարբեր շրջանակների հայացքներն արտահայտող անձանց միավորում՝ հանուն հին համակարգի (այս դեպքում՝ խորհրդային/կոմունիստական) դեմ արագ հաղթանակի: Ինչպես այդ հաճախ է լինում հեղափոխություններից հետո, այս դեպքում ևս վերջինիս հաջորդեց ինչպես ներքին, այնպես էլ արտաքին պատերազմ¹, որի ընթացքում ևս անհրաժեշտ էր ապահովել իշխող էլիտայի շարքերի բազմազանություն՝ որպես հանրային ցածր լեգիտիմության պայմաններում էլիտայի համախմբման միջոցով իշխանական հենարանն ապահովելու միջոց, ինչն առհասարակ բնորոշ է նոր կայացող պետական համակարգերին²: Ըստ որում՝ հայացքների տարամիտումը վերաբերում էր բոլոր հիմնարար հարցերին, այդ թվում՝ խոսքի առարկա տարածքների ճակատագրին: Մեկ էլիտայի շրջանակներում համատեղ գոյատևում էին հավաքական Վազգեն Սարգսյանը, որ համարում էր, որ «... *Օմարի գազաթին կանգնած զինվորը ... Երևանն է պաշտպանում: Մեր հայրենիքը, ցավոք, այնքան փոքր է, որ մեկ նորմալ պարտությունը ոչ թե Ստեփանակերտն է տակովը անելու, այլև Զանգեզուրն ու Սևանը*»³, և հավաքական Հրանտ Բազրատյանը, որ որպես վարչապետ՝ 1994 թ.-ին՝ պատերազմից անմիջապես հետո, հրաժարվում էր բյուջետային ֆինանսական միջոցներ հատկացնել Շահումյանի շրջանում Եղեգնուտ-Քարվաճառ ճանապարհի հողալցման և բարեկարգման համար պատճառաբանելով, թե «*մենք էդ հանձնում ենք*»⁴:

¹ 1900-2015 թթ.-ին տեղի ունեցած 20 հեղափոխություններից 17-ը (85%) առաջ է բերել արտաքին ներխուժում և պատերազմ (**Lachapelle Jean, Levitsky Steven, Way Lucan, Casey Adam**, Social revolution and authoritarian durability, *World Politics*, 2020 թ., էջք 10-11)):

² **Higley John, Burton Michael**, The Elite Variable in Democratic Transitions and Breakdowns, *American Sociological Review*, 54, 1, 1989 թ., էջք 17-32:

³ Վազգեն Սարգսյանի նամակը Լևոն Տեր-Պետրոսյանին, 01.10.1997 թ.՝ տպագրված «Առավոտ», 09.05.2001 թ.:

⁴ Խորքային հարցազրույց ԼՂՀ ՊՊԿ նախագահի առաջին տեղակալ Բորիս Առուշանյանի հետ, 23.07.2020 թ., Ստեփանակերտ:

Հենց այս հակոտնյա պատկերացումները, ներհիշխանական հարաբերություններում դրանց հաղորդակցումն էլ ծնունդ էին տալիս ինքնուրույնության որոշակի պաշար ունեցող տարբեր մակարդակի ազենտների կողմից պարագայական որոշումների կայացմանը: Ուշագրավ օրինակ է Հակարի գետի ձախափնյա Այգեհովիտ, Այգեկ, Գետամեջ գյուղերի վերաբնակեցման պատմությունը: *«Չերևացող սահման կար գծված, ասում էին՝ «սրանից այն կողմ վերաբնակեցում չի կարելի անել», իբրև թողել են բանակցությունների համար* (նկատի ունի որպես բանակցային փոխզիջման առարկա – Է.Է., Վ.Գ.): *Այգեգեհովիտ [գյուղում] ու դրանից ներքև եղեգնաձորցիները շատ էին, ես խառնեցի գետի ձախ ու աջ ափերը, ասեցի Ալեքսան [Հակոբյան]ին՝ «ընտանիքներ կան Եղեգնաձորից», ասեց՝ «դե աջը կարող ես, ձախը չի կարելի»: Դա 1996 թ. էր: Մի շաբաթ հետո իմացավ, որ կողմում են մարդիկ, եկավ ասեց՝ «էս ի՞նչ ես արել»»¹: Իշխող Էլիտայի ներսում միասնական կարմիր գծերի թույլ արտահայտվածությունը և տվյալ հարցով արտաքին ճնշման թուլությունը կամ բացակայությունը՝ որպես սոցիալական փաստեր, իշխանական հարաբերություններում ներառված ամենատարբեր ազենտների համար, իրենց կամքից անկախ, գործողության լայն ասպարեզ էին բացում:*

Ինչ վերաբերում է իշխանական հարաբերությունների բազմամակարդակայնությանը, ապա ինչպես ցանկացած նոր տարածքի յուրացում, Քաշաթաղի վերաբնակեցումը ևս ներառում էր իշխանական և ուժային հստակ փոխառնչություններ և պայքար: Այսպես՝ իշխանության համար պայքարում նոր ազատագրված տարածքների յուրացման առաջին փորձը Լաչինի մարդասիրական միջանցքի ազատագրումից անմիջապես հետո արվել է Ազգային ինքնորոշում միավորում կառույցի և վերջինիս ղեկավար, ՀՀ ԳԽ պատգամավոր Պարույր Հայրիկյանի կողմից: 1992 թ. հուլիսի 29-ին Հոչանց գյուղին մերձակա հարավարևմտյան բլրի հատվածում շրջափակման մեջ ընկնելով՝ ԱԻՄ-ականները տվեցին շուրջ 20 զոհ, որից 2-ը՝ կանայք՝ մանկավարժ և բանաստեղծուհի Ալվարդ Վարդանյանը և Աղավնի Տեր-Ստեփանյանը²: Ըստ նախնական հոլացման՝ խումբը պետք է օգներ փախստականներին բնակություն հաստատելու «Աիմավան-6» կոչված վայրում (Հոչանց), և այդ նպատակով բերվել էին նաև մանկավարժներ: Հետագայում ոչ մեկ անգամ ԱԻՄ առաջնորդ Պ. Հայրիկյանը տեղի ունեցածում մեղադրել է այն ժամանակվա պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանին, որն իբրև թե դիտմամբ ցանկանում էր միջանցքը

¹ Խորքային հարցազրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ, Երևան, 23.12.2018 թ.:

² «Հայաստանի Հանրապետություն» օրաթերթ. Ձուր չէին հերոսների պայքարն ու հերոսացումը, 09.01.2020 թ., <https://armenpress.am/arm/news/1000941.html> (հղվել է 28.08.2022 թ.):

հանձնել թշնամուն, որպեսզի «Հայրիկյանի գյուղերը» վերանան¹: Մի կողմ թողնելով այդ մեղադրանքի ստահող լինելը և այդ շրջանում աղբբեջանական ագրեսիայի ծավալի՝ ռազմական ուժերի՝ ի վնաս մեզ 1:9 հարաբերակցությամբ պայմանավորված լինելը²՝ արձանագրենք, որ վերաբնակեցումը, այն է՝ տարածքի յուրացումը «սեփական» բնակչությամբ համարվում էին իշխանության և ազդեցության համար պայքարի էական գործիք: Հենց Հոչանցի ողբերգության օրը՝ հուլիսի 29-ին, նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանն ստորագրել է հրամանագիր, որով Պ. Հայրիկյանը նշանակվել է Գորիս քաղաքի և Գորիսի շրջանի արտակարգ դրության պարետ³:

Ինչպես նշեցինք, վերաբնակեցման շուրջ իշխանական հարաբերությունները դրսևորվում էին տարբեր մակարդակներում: Ամենաբարձր մակարդակը ՀՀ-ԼՂՀ մակարդակն էր: Այսպես՝ չնայած շրջանն Արցախի կազմում էր՝ ընդհուպ մինչև 2002 թ. ֆինանսավորումն իրականացվում էր ՀՀ-ից: Համապատասխանաբար ֆինանսական հաշվետվությունը ևս ներկայացվում էր ՀՀ-ին, իսկ վարչականը՝ Արցախին: 2002 թ-ից ֆինանսավորումը ևս սկսել է իրականացվել Ստեփանակերտից⁴: Այս գործընթացն իրականացվում էր ոչ թե «ինքն իրեն», այլ ավելի մեծ իշխանական պայքարի համաշարում, որ արձանագրվել էր Երևանում 1998 թ-ին: Այստեղ տեղի ունեցած իշխանափոխությունից և Ռոբերտ Քոչարյանի իշխանազալությունից հետո ձևավորվում էին ինստիտուցիոնալ նոր հարաբերություններ, ընթանում էր պետականության շարունակական հանրակարգանացում, որում Քաշաթաղի իր ոչ ստանդարտ կարգավիճակով և ՀՀԾ-ական ղեկավարով ընկալվում էր որպես արտահամակարգային: 2004 թ-ին Ա. Հակոբյանի պաշտոնանկությանը հաջորդեց շրջանից մոտավոր հաշվարկներով 3000-5000 մարդու արտահոսք⁵, որոնք իրենց սոցիալ-տնտե-

¹ Վերջին անգամ այդ մեղադրանքն ավելի մեղմ ձևով Պ. Հայրիկյանը հնչեցրել է ս. թ. հուլիսի 29-ին (Աղավնոյում տներ կան, որ ինքս եմ սարքել, ցավալի է, որ մի ողորմելու պատճառով կորցնում ենք. Հայրիկյան, *NEWS.am*, 29.07.2022 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=rN0YROmXx4U> (հղվել է 29.08.2022 թ.)):

² Խորքային հարցազրույց ՊՊԿ անդամ, Ինքնապաշտպանության ուժերի կոմիտեի նախագահ, ՀՀ պաշտպանության նախարար Սերժ Սարգսյանի հետ, 18.02.2020 թ., Երևան:

³ ՀՀ նախագահի հրամանագիրը Գորիս քաղաքում և Գորիսի շրջանում արտակարգ դրության պարետ նշանակելու մասին, ՆՀ-138, ՀՀԳԽՏ 1992/14, 29.07.1992 թ., <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?docid=2030> (հղվել է 29.08.2022 թ.):

⁴ Խորքային հարցազրույց Ալեքսան Հակոբյանի հետ, Երևան, 25.10.2018 թ.:

⁵ 2005-2006 թթ. գրանցվել է Քաշաթաղի բնակչության թվակազմի՝ 2020 թ. պատերազմին նախորդած պատմական մինիմումը՝ 6000-7000 (Խորքային հարցազրույց Ռոբերտ Մաթևոսյանի հետ, Երևան, 23.12.2018 թ.): Հետագայում մարդիկ սկսեցին հետ վերադառնալ՝ նախապատերազմական շրջանում Քաշաթաղի բնակչության դե-ֆակտո թիվը հասցնելով 12000-ի (նույն տեղում)՝ շուրջ 3000 ընտանիք («ՄՈՅՀԱԹԹԱԿ» 15.11.2019,

սական կացության բարելավումը կապում էին կա՛մ անձնապես Ա. Հակոբյանի, կա՛մ նրա մարմնավորած իշխանության հետ¹: «Քաշաթաղյան հեղափոխությանը» հաջորդած վարչակարգերը, փորձելով ազատվել «նախկին ժառանգությունից», դիմեցին վարչական կտրուկ փոփոխությունների, որոնց շարքում ամենաեականը Քաշաթաղում բնակչության համար էլեկտրաէներգիայի պետական սուբսիդավորման չեղարկումն էր, որ նույնպես պատճառ հանդիսացավ բնակչության արտահոսքի: Հետագայում, հասկանալով, որ էլեկտրաէներգիայի սուբսիդավորումը վերաբնակեցման քաղաքականության տեսանկյունից օպտիմալ միջոցառում է, ոչ թե նախկին վարչակարգի քմահաճույքը, նոր պատասխանատուները վերականգնեցին ծրագիրը²:

Հաջորդ մակարդակը, որում դրսևորվում էին վերաբնակեցման շուրջ իշխանական հարաբերությունները, Բերձոր-Երևանն էր, նույն ինքը՝ իշխող էլիտայի տարբեր օղակները: Տեղում ձևավորելով նոր տարածք, նոր բնակչություն՝ վերաբնակեցման պատասխանատուները՝ որպես հանրային-քաղաքական հարաբերությունների ազենտներ, շահագրգռված էին իրենց իշխանության հիմքը բաղկացնող տարրերի, այն է՝ հիշատակված տարածքի և բնակչության թվի մեծացմամբ: Ա. Հակոբյանն այսպես է նկարագրում 1994 թ. փետրվարի 7-ի կառավարության վերոհիշյալ գաղտնի որոշման տարածքային սահմանափակման շրջանցումը. *«Այն ժամանակ մենակ միջանցքն էր թույլատրված բնակեցնել, որոշման մեջ 4 բնակավայր էր՝ Բերձորը չհաշված՝ Աղավնո, Սուս, Ծիծեռնավանք, Ծաղկաբերդ: Նախկին Լաչինի շրջանի հյուսիսն էլ ներառված չէր, հարավը Ծաղկաբերդով էր փակվում: Բայց շատ արագ արդեն 1994 թ. ամռանը հասանք Քարվաճառի սարերի տակ՝ Արտաշավի, Վազգենաշեն: 1995 թ-ից սկսած՝ միանգամից իջանք Արաքսի ափ, օգոստոսի 8-ին Միջնավանք սկսեցինք [վերաբնակեցնել]: Միջնավանից հետո հետ ենք բարձրացել դեպի Կոփսական: Առաջին տարում դեռ նախկին Լաչինի շրջանը չենք հատել դեպի Ղուբաթլուի շրջան, բայց 1995 թ. արդեն անցանք: Մի 5-6 գյուղ Ղուբաթլուի հյուսիսում որ բնակեցվեց, գնացի՝ Միջնավանի թույլտվությամբ»*

Արցախի հեռուստատեսություն, 15.11.2019 թ., <https://www.youtube.com/watch?v=MgKT-KESBqNc> (հղվել է 28.08.2022 թ.):

¹ Ա. Հակոբյանի՝ քաղաքական դրդապատճառներով պայմանավորված պաշտոնանկությունն ուրույն հետք է թողել քաշաթաղի հնաբնակների շրջանում՝ կոլեկտիվ հիշողության մակարդակում վերածվելով բանահյուսական դրվագի: Մեզ հետ ունեցած բնական զրույցներում վերաբնակիչներից շատերը, որպես այդ դեպքի նկարագրական խտացում, պատմում էին, որ *«անգամ ավտո չկար, Ալեքսանը շրջադարձից պատահական տրանսպորտով գնաց էրևան»*:

² Խորքային հարցազրույց Ալեքսան Հակոբյանի հետ, Երևան, 25.10.2018 թ.:

յուն խնդրեցի Լևոն [Տեր-Պետրոսյան]ից: Ահագին համոզել եմ, ասում էր՝ «անցնող-դարձողը Պարսկաստանի (Իրանի Իսլամական Հանրապետություն – Է.Է., Վ.Գ.) սահմանից կտեսնի», ասում էի՝ «դե ոչինչ, ափսոս ա»¹: Այսպիսով՝ կենդանի նյութի հիման վրա ականատես ենք լինում այն տեսական ճշմարտությանը, որ մարդկային հասարակությունները (որպիսին բառիս բուն իմաստով գրոյից ձևավորվում էր Քաշաթաղում) կազմակերպվում են հիերարխիայի և դրա հետ առնչակից ձևակերպերի՝ ուժի (ռեսուրսների) և կարգավիճակի (հեղինակություն) շուրջ²:

Եվ վերջապես իշխանական հարաբերությունների ամենացածր օղակը, որը ոչ պակաս կարևոր դեր էր խաղում Քաշաթաղի վերաբնակեցման գործընթացում, նոր գոյացող երիտասարդ Էլիտայի պայքարն էր տարածքի յուրացման համար: Այդ Էլիտան դրսևորվում էր հիմնականում տեղական կազմակերպիչների տեսքով, որոնք, հասկանալով իշխանական հարաբերություններում բերձորյան Էլիտայի սեփական շահերը, վերջինիս առաջարկում էին՝ «բնակչություն իշխանության դիմաց» քաղաքական փոխանակություն: «Խմբեր որ գալիս էին, առանձին գյուղ էին ուզում, չբնակեցված»՝ հաղորդում է Ա. Հակոբյանը: Այս երևույթի առավել խորքային պատճառները հասկանալու գործում մեզ օգնել է Քաշաթաղի վարչակազմի աշխատակազմի վերաբնակեցման և տեղական ինքնակառավարման բաժնի վարիչի տեղակալ Գևորգ Հովսեփյանի հետ 2019 թ. հունիսին ունեցած բնական զրույցը, որի ընթացքում վերջինս պարզաբանել է, որ շատ էին լինում դեպքեր, որ ՀՀ որևէ փոքր բնակավայրում որոշակի հեղինակություն և իշխանական հավակնություններ ունեցող մարդ հավաքում էր մի քանի ընտանիք և դիմում Բերձորում վերաբնակեցման պատասխանատուներին՝ հայտնելով, որ պատրաստ է այդ ընտանիքների հետ միասին տեղափոխվելու Քաշաթաղ՝ պայմանով, որ իրենց տրամադրվի առանձին գյուղ և նկատի ունենալով, որ այդտեղ ինքն է լինելու գյուղապետ:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Քաշաթաղում վերաբնակեցման գործընթացն ընթանում էր մի միջավայրում, որ բնորոշվում էր ինքնագո և մարդկային կամքից առավելագույնս անկախ սոցիալական փաստերով, այն է՝ ԽՍՀՄ փլուզման արդյունքում պետական դեինստիտուցիոնալիզացիա, երկրի ապարդյունաբերականացում, հողային ֆոնդի սակավություն և եղածի անհամաչափ

¹ Նույն տեղում:

² Fiske Susan, Dupree Cydney, Nicolas Gandalf, Swencionis Jillian, Status, Power, and Intergroup Relations: The Personal Is the Societal, *Current opinion in psychology*, vol. 11, 2016 թ., էջ 1-2:

բաշխում, վերաբնակեցման հարցում արտաքին ճնշման ցածր կամ զրոյական մակարդակ: Սոցիալական ինքնուրույն փաստ էր նաև այն, որ խոշոր չափի նոր տարածքի յուրացումը բնականորեն ուղեկցվում էր մինչ այդ գոյություն չունեցող իշխանական հարաբերությունների սկզբնավորմամբ և ծավալմամբ: Մեր քննությունը ցույց տվեց, որ հենց այս սոցիալական փաստերն են պայմանավորել վերաբնակեցման գործընթացի ամբողջ ընթացքը: Կարևոր ենք համարում արձանագրել, որ մեր հետազոտական եզրակացությունները համընկնում են նույնական թեմայով, այն է՝ ամերիկյան «վայրի արևմուտքի» յուրացումը 19-րդ դարակեսին, ամերիկյան գիտական մտքի հետազոտական վերջին արդյունքներին: Դրանցում ևս զանգվածային վերաբնակեցման հետ կապված գործընթացները կապվում են քաղաքական ազենտների և մանավանդ վերաբնակիչների կամքից անկախ գոյացած սոցիալական փաստերի հետ, մասնավորապես՝ վերաբնակիչների նախկին բնակության վայրերի՝ ամերիկյան արևելքի, գերյուրացվածության և առաջացած հողասակավության հետ¹: Միով բանիվ՝ զանգվածային վերաբնակեցում առաջին հերթին տեղի է ունենում, երբ նախկին վայրերում չկան մնալու հնարավորություններ, և ոչ այնքան, երբ նոր վայրերում կան մնալու հնարավորություններ:

Эдгар Элбакян, Варужан Гегамян, Деятельность государственных агентов в первом этапе переселения населения в Кашатахском районе Республики Арцах (1992-2004 гг.) - В статье исследуется деятельность государственных агентов Республики Армения и Республики Арцах в процессе программы переселения населения в Кашатахском районе Республики Арцах. В рамках теоретических представлений Эмиля Дюркгейма о социальных фактов, определяются те факты, которые способствовали возникновению самого процесса переселения, а также мотивации переселенцев. В числе таких фактов выявляются государственная деинституционализация, которая последовала распаду СССР, деиндустриализация, бедность земельного фонда и несоразмерный делёж одного в результате процесса приватизации, низкий или нулевой уровень внешнего давления в вопросе процесса переселения. Впервые научным способом выявляются те властные отношения, которые возникли в процессе переселения. На основе системного анализа, а также интервью с лицами, принимающие решения, утверждается, что эти властные отношения возникали на государственном, внутриэлитарном, а также локальном уровнях и характеризовались освоени-

¹ **Vandenbroucke Guillaume**, The U.S. Westward Expansion, *International economic review*, vol. 49 (1), 2008 p., էջ 81-110:

ем новой территории, где организовывались новая иерархия и связанные с нею корреляты силы (ресурсы) и статуса (престиж). Ссылаясь на последние научные данные из американской науки о процессе заселения американского "дикого запада", отмечается схожесть исследовательских результатов, в частности о доминирующем влиянии социальных фактов – демографических, экономических – в возникновении процесса переселения.

Edgar Elbakyan, Varuzhan Geghamyan, Activities of state agents in the first stage of resettlement of the population in the Kashatagh region of the Republic of Artsakh (1992-2004) - This article examines the activities of state agents of the Republic of Armenia and the Republic of Artsakh in the process of the resettlement program in the Kashatagh region of the Republic of Artsakh. Within the framework of Émile Durkheim's theoretical ideas about social facts, those facts are determined that contributed to the very emergence of the resettlement process, as well as the motivation of the settlers. We establish among such facts the state deinstitutionalization ensuing from the collapse of the USSR, deindustrialization, the poverty of the land fund and the disproportionate division thereof as a result of the privatization process, the very low or non-existent level of external pressure connected with the issue of the resettlement process. For the first time in our scholarly literature, power relations that arose in the process of resettlement are revealed. Based on a system analysis, as well as interviews with decision makers, it is argued that these power relations arose at the state, intra-elite, and local levels and were characterized by the development of a new territory, where a new hierarchy and the correlates of power (resources) and status (prestige) was organized.

Ուղարկվել է խմբագրություն 07.09.2022թ.

Գրախոսվել է 19.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 22.09.2022թ.

**ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ - ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ՋՈՅՍՅԱՆ
ՊԱՏԿԵՐՈՒՄՆԵՐԸ**

ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Բանալի բառեր - Գեղարվեստական ստեղծագործություն, ուղղաձիգ համատեքստ, քերականական կառուցվածք, խորհրդանշան, պատմվածք, ամբողջություն, փոխներգործել, երանգավորել:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Որպես ընդհանուր մշակութային կյանքի, մասնավորապես՝ քրիստոնեական մշակույթի գեղարվեստական արտահայտություն՝ հույժ ուշագրավ են անգլիացի մեծանուն գրող, «մոդեռնիզմի ռահվիրաներից» Ջ. Ջոյսի ստեղծագործությունները, որոնք լեզվառճական առումով ինքնահատուկ են, օրգանապես ձուլված գրողի ասելիքին և դարաշրջանի ոգուն ու նկարագրին: Անշուշտ, հնարավոր չէ մեկ հոդվածով կամ հետազոտությամբ անդրադառնալ այս ամենին:

Նկատի ունենալով նման ընդգրկման անհնարինությունը, առավել ողջամիտ և նպատակահարմար գտանք սահմանափակվել «Դուբլինցիներ»-ով¹, որոնք, նախ, հսկայական նյութ են ընձեռում համակողմանի քննարկումների համար: Այն հարուստ է գրական անդրադարձներով՝ Աստվածաշնչից (մասնավորապես՝ Ուլիսես-ը), ազատ կամ որոշակիորեն ձևափոխված ավանդութային-շրջանառու կապակցություններով և բրիտանական ու համաեվրոպական լեզվամշակութային ավանդույթներից սերող խորհրդանիշներով, որոնք բոլոր դեպքերում պահպանելով սկզբնատիպը, ջոյսյան տեքստում երանգավորվում են մեկ այլ առնշանակությամբ՝ կատարելով հատուկ գործառույթ:

**ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՋՈՅՍՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՈՒՄՆԵՐԸ**

Մեզ հետաքրքրել է ջոյսյան լեզվամտածողության եղանակը, ավանդութային, մասնավորապես՝ աստվածաշնչային կապակցությունների՝ դարձվածքների և խորհրդանիշների կիրարկման ու ձևափոխման «տրա-

¹ Ջեյմս Ջոյս, Դուբլինցիներ, Երևան, 1978:

մաբանությունը», մարդու գոյության արքունիքը, օտարվածության խնդիրը, «պատմականության մղձավանջը»¹, մարդու սնամեջ-հավակնոտ-ցուցադրական վարքի գեղարվեստական նկարագիրը, լեզվավոճական որոշ միջոցների կիրառման անհրաժեշտությունը՝ կապված գլոբալ համատեքստի և ուղղաձիգ գլոբալ համատեքստի հետ. հասկացություններ, որ դիպուկ կերպով է բնութագրել Ի. Վ. Գյուբենտը: Ուղղաձիգ համատեքստի վերաբերյալ նա մասնավորապես նշում է, որ այն ցույց է տալիս տեքստային միավորների պատկանելիությունը, և յուրաքանչյուր հորիզոնական տեքստ, որ հայտնապես մեզ ներկայացնում է տեքստային միավորների ողջ բազմազանությունը, իր հետևում ունի նաև ուղղաձիգ համատեքստ: Դրա ներքո հետազոտողը առաջին հերթին հասկանում է իրականությունները, գրական անդրադարձի տարատեսակ տիպերը. ինչպես նաև արտատեքստային որոշ գործոններ²: Գլոբալ (կամ մեծ) ուղղաձիգ համատեքստ ասելով հետազոտողը հասկանում է հարցերի ավելի մեծ շրջանակ, որի մեջ ներառվում է ուղղաձիգ համատեքստը:

Այդ շրջանակն են կազմում դարաշրջանային համատեքստը կամ ժամանակի ոգին, սոցիալական կյանքն իր շերտերով, գրական ուղղությունները, հեղինակի աշխարհայացքը՝ պայմանավորված այդ գործոններով և այլն. հանգամանքներ, որ պետք է հաշվի առնել հատկապես թարգմանությունների ժամանակ, ինչպես նաև ուղղաձիգ և գլոբալ համատեքստերի փոխաբերումը վերլուծելիս:

Բնականաբար, մեզ հետաքրքրում է նաև դրանց հայերեն թարգմանությունը, ինչպես ասում են՝ «թարգմանածո» լեզվաոճական միջոցների իմաստային հուզաարտահայտչական այլևայլ երանգավորումների ձեռքբերման փաստը՝ լեզվամշակութային նոր իրադրության մեջ հայտնվելիս: Ճիշտ է՝ ջոյսյան տեքստերը հստակ են, առանց կեղծ-հավակնոտ պատկերավորության, բայց դա ամեննին էլ չի նշանակում, որ դրանց թարգմանությունը դուրսին է: Ինչ վերաբերում է «Ուլիսես» -ի թարգմանությանը, ապա այն կարելի է ասել, խիզախում է, եթե միայն նկատի ունենանք այն հանգամանքը, որ այդ ստեղծագործության մեջ առկա են բազմաթիվ ներթափանցումներ՝ գերմաներեն, ֆրանսերեն, լատիներեն, եբրայերեն և այլ լեզուներով, ներթափանցումներ, որ վերաբերում են տարաբնույթ գիտակարգերի և բնագավառների: Իհարկե, առանձին դժվարություն են հարուցում ջոյսյան հեղինակային ազատ կամ սուբյեկտիվ բնույթի (ոչ ավանդական, ոչ արքեսիպային) բառակազմությունները, վերացարկումները և եր-

¹ Ջեյմս Ջոյս, Ուլիսես, Երևան, 2012:

² Губенет И. В. Основы филологической интерпритации литературно-художественного текста, МГУ, М. 1991.

բեմն էլ ամենատարօրինակ բառային գուգորդումները, որոնք բոլորն էլ գրողի լեզվի և ոճի հարազատ տարրերն են՝ կապված ինքնօրինակ լեզվամտածողության և առասպելաբանական, կրոնաբարոյական, էթնիկական, իրավական, սոցիալ - մշակութային, փիլիսոփայական ու գեղագիտական ընկալումների և դրանց վերաբժեքավորումների հետ: Այն, ինչ հետազոտողները, տեքստաբանները ասել են տեքստի վերաբերյալ, թե յուրաքանչյուր տեքստ (ընդ որում՝ թե՛ գործառական, թե՛ գեղարվեստական բնույթի) ելք է դեպի այլ տեքստեր, վերաբերում են հենց ջոյսյան տեքստերին, որոնք իսկապես ելքեր են դեպի այլ տեքստեր: Ամենից շատ են ելքերը (կամ հղումները) դեպի Սուրբ Գիրք և դեպի սուրբ հայրերի մեկնաբանությունները: Երկրորդ տեղում կարելի է դնել հունահռոմեական դիցաբանական անցյալը՝ աստվածներ, առասպելական էակներ և սյուժեներ: Մեծ տեղ է գրավում Շեքսպիրը: Ամենակարևորը, սակայն, այդ անդրադարձների, հղումների ձևն է, այն կերպը, որով կատարվում է տվյալ հղումը կամ անդրադարձը: Նա ոչ թե ուղղակի բերում է դարձվածքը կամ ասույթը մի որևէ աղբյուրից՝ հանուն պատկերավորության կամ խոհականության արտահայտման, այլ, կարելի է ասել, ճիշտ հակառակը. Ջոյսի մոտ այդ «իմաստուն» դարձվածքները՝ դրված այս կամ այն հերոսի շուրթին, կարծես՝ «դատարկվում» են իրենց կեղծ լրջախոհ իմաստունությունից, քանզի դատարկ են այն օգտագործող մարդիկ: Այդ գերխիտ արտահայտությունները կամ լեզվամշակութային գերխիտ նշույթագրումները, որպես հասարակության նյութական ու հոգևոր մշակույթի անդրադարձումներ¹, «Դուրլինցիներ»-ում կամ «Ուլիսես» - ում հանդես են գալիս որպես իրենց հակոտնյանները, դրանք հաճախ հնչում են որպես պարոդիաներ կամ ծաղրանմանակումներ: Գրողն այդպես՝ արտահայտման այդ երանգով ներկայացնելով դարձվածքը՝ ուզում է ասել, որ բառերը, արտահայտությունները կորցրել են իրենց լրջագույն իմաստները, դրանք շահարկվում են այս կամ այն ազգայնամոլի, դատարկաբանի կամ ինքնությունը կորցրած խեղճ, ինքն իրենից կամ հասարակությունից օտարված մարդու կողմից, մի դեպքում՝ պճնվելու լրջախոհությամբ, մեկ այլ դեպքում՝ թաքնվելու դարձվածքի լրջախոհության ներքո: Կարելի է ասել, որ լեզուն օտարված է իրենից՝ մարդ անհատից մի գերխնդիր, որ բնորոշ է արդի հասարակությանը:

Եվ քանի որ օտարվածությունը երկուստեք է՝ մարդու և լեզվի միջև, նախընտրելի են դառնում լեզվի կաղապարային, պատրաստի ձևերը, այսինքն՝ կայուն և այլաբանական նշանակություն ունեցող լեզվական միավորումները, որոնք և կոչվում են դարձվածքներ: Դրանք շատ են հատկա-

¹ Гак Б. Г. Фразеология в контексте культуры, ред: В. И. Телия, М.1999.

պես «Ուլիսես»-ում: Բոլոր պարագաներում ջոյսյան խոսքն ընթերցվում է որպես տեսանողի, հոգևոր ճշմարիտ վիճակների հետամուտ, բանաձևումներից ազատ քրիստոնյայի խոսք: Այս ընկալումը դրդում է հետազոտողին ու թարգմանչին՝ ջոյսյան խորհրդանիշ պատկերները մեկնաբանել ու փոխանցել իբրև էպիֆանիայի արտահայտություններ, իսկ բառային ու ֆրազային ներթափանցումները այլաբնույթ տեքստերից՝ իբրև յուրատեսակ ռեմինիսցենցիաներ (վերհուշներ) պատմամշակութային կյանքի (դեմքերի, դեպքերի, գաղափարների, արտեաֆակտների և այլնի) տարբեր դրսևորումների վերաբերյալ:

Ջոյսյան տեքստերը (մասնավորապես «Ուլիսես»-ը) ամբողջովին գիտակցության ու ենթագիտակցության միաժամանակյա հոսքեր են, որոնք արտաքուստ կարծես կապ չունեն միմյանց հետ, սակայն դա ամենևին էլ այդպես չէ, քանի որ դրանք օրգանապես առնչվում են միմյանց և բխում են մեկը մյուսից:

Այստեղ տեղին է հիշատակել Վ. Վ. Վինոգրադովի դիտարկումը, թե բանաստեղծական բառն ունի անչափելի խորք, դինամիզմ, ինչպես նաև բազմապլանային բնույթ, ինչպիսին է, օրինակ պուշկինյան բառը. արտաքուստ, պարզ, անպաճույճ, բայց ըստ էության ճկուն և պոլիֆոնիկ¹: Բազմաձայնությունը ի հայտ է գալիս նաև Ֆ. Դոստոևսկու ստեղծագործություններում, որոնք բնութագրվում են «ձայների» (հեղինակի, հերոսների) բազմազանությամբ²: Նույնը կարելի է ասել նաև Ջ.Ջոյսի ստեղծագործությունների մասին:

Բառագործության և լեզվաոճական առանձնահատկությունների բնութագրման առումով, հույժ կարևոր է շեշտադրել Ջոյս գրողի ստեղծագործական ու գաղափարագեղագիտական հավատամքի մեկ այլ դրսևորումը, որը հետազոտողներն անվանում են ներքին լուսավորման պահ կամ «էպիֆանիա» (աստվածահայտնություն), որը ի հայտ է գալիս ջոյսյան պատումում (սովորաբար՝ պատումի վերջում, թեև առկա են ներքին լուսավորման կամ պայծառացման պահեր նաև պատումի տարբեր մասերում):

Այս ներքին լուսավորումը կամ էպիֆանիան Ջոյսի արձակում հաճախ հետևում է ռեալիստորեն ճշմարտացի և հոգեբանորեն պատճառաբանված, մանրակրկիտ ու մանրախոյզ դիտարկում-նկարագրություններին:

Նման հայտնատեսական վիճակների նկարագրման համար գրողը, ըստ Ջոյսի, պետք է իր պատումում հասնի հասուն, ներդաշնակ և հայտնատեսական հոգեվիճակի:

¹ Виноградов В. В., О языке художественной прозы. || Избр. труда. М. «Наука» 1980.

² Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского .М., «Худож. Лит.» 1972 .

Հասուն ասելով նա նկատի ունի մարդու և հասարակական կյանքի բազմապլանային պատկերումը, իսկ ներդաշնակությունը գաղափարական, ինտոնացիոն, ռճական և ներքին թեմատիկ կապն է կամ ընդհանրությունը պատմվածքների միջև: Դրանցից ծնվում է պայծառացումը կամ լուսավորումը, որը և էպիֆանիան է (աստվածահայտնությունը)՝ բառիս ոչ այնքան կրոնական, որքան գեղագիտական իմաստավորումով (թեև, ինչպես նշում են հետազոտողները, Ջոյսը մինչև իր կյանքի վերջը մնացել է հավատավոր կաթոլիկ՝ հակադրվելով հանդերձ իռլանդական կաթոլիկությանը):

Ջոյսի բառամթերքը, մակդիրները, մակդրավոր կապակցությունները և առհասարակ (= լեզվախոսության կերպը) հասկանալու կամ բնորոշելու առումով, ահա, շատ կարևոր է ջոյսյան - «էպիֆանիաների» ճանաչումը, - որովհետև հենց այդպիսի էպիֆանիայի պարագայում է, որ բառերն ու արտահայտությունները ձեռք են բերում իմաստային և նշանային մեկ այլ արժեք, հանկարծ լուսավորվում մեկ այլ տեսանկյունից ընդարձակելով բառի իմաստային ընդգրկման սահմանները և հաճախ վերածվելով դարձվածքների: «էպիֆանիայի» բնորոշ օրինակ կարող է համարվել «Արաբի» պատմվածքից հետևյալը.

«The other houses of the street conscious of decent lives within them, gazed at one another with brown imperturbable faces».

«Փողոցի շենքերը կարծես գիտակցելով իրենց մեջ հարատևող պարկեշտ կյանքը, իրար էին նայում մոխրագույն, անվրդով ճակատներով»:

Այստեղ «անվրդով ճակատը» թերևս «պինդ ճակատ» (պնդաճակատ) դարձվածքի տարբերակներից մեկն է:

Ինչպես ասվեց՝ պարտադիր չէ, որ ներքին լուսավորման կամ իմաստավորման (= և կամ հայտնատեսության) պահը մշտապես դրսևորվի վերջում, այն կարող է և ի հայտ գալ պատումի սկզբում, որովհետև այդ պահը նախ հասունացել է գրողի մեջ, ուստի և պատումը կարող է սկսվել հենց այդօրինակ լուսավորման պահից: Այստեղ հայտնատեսական-հոգետեսական պահը դրսևորվել է սկզբից՝ իբրև լեզվամշակութային լայն համատեքստում՝ տրված հեղինակի աշխարհգացմանը և գաղափարագեղագիտական ըմբռնումներին ներդաշնակող լեզվամտածողությամբ: Ջ. Ջոյսի գեղագիտական հայացքները և դասականության մասին ըմբռնումները դրսևորվել են, պետք է նշել, դեռևս «Դուրլիցիներ» պատմվածաշարից տարիներ առաջ: Այս առումով առաջին հերթին պետք է նշել Հ. Իբսենի ստեղծագործական մեթոդի յուրացումը՝ ընդհանուրի և մասնավորի սերտ փոխհամագործակցությունը, սկեռուն ուշադրությունը բարոյաբանական խնդիրների նկատմամբ՝ կյանքը ռեալիստորեն պատկերելիս, ընդ

որում, բարոյականի և ռեալիստականի ընկալման նաև միասնականությունը կամա թե ակամա հանգեցնում է սիմվոլիզմի: Միմվոլը դառնում է նման ռեալիստական, երբեմն՝ նատուրալիստական ընկալման հետևանքը կամ անհնգյալը: Եթե Ջոյսի սկզբնական շրջանի գործերում, մասնավորապես՝ «Կամերային երաժշտություն» (Chamber Music, 1904-1907) ժողովածուի բանաստեղծություններում, պայմանականորեն ասած՝ կյանքի ռեալիստական ու սիմվոլիստական պատկերումները երևան են գալիս միմյանցից անջատ կամ առանձին, ապա հետագա գործերում, իրականության ռեալիստական պատկերումները միաժամանակ օժտվում են սիմվոլիկ նշանակություններով: Իսկ դա, բնականաբար, իր արտահայտությունն է գտնում Ջոյսի լեզվի մեջ՝ այն դարձնելով յուրօրինակ «ծածկալեզու», որտեղ ռեալ պատկերները և բառերի անվանողական, ուղղակի նշանակությունները հաճախ հանդես են գալիս իբրև սիմվոլներ (=խորհրդանշական դիմակներ):

Ահա մի բնորոշ օրինակ «Ամպիկը» նովելից.

He looked coldly into the eyes of the photograph and they answered coldly. Certainly they were pretty and the face itself was pretty. But he found something mean in it¹.

«Չանդլերը սառնորեն նայեց լուսանկարի աչքերին, և աչքերի պատասխանում նույն սառնությունը կար: Աչքերն անկասկած գեղեցիկ էին, գեղեցիկ էր և դեմքը, բայց ինչ որ ճղճիմ արտահայտություն կար դեմքին: Ինչո՞ւ է այդքան անկյանք ու տիկնային²»:

Դա անկյանք ու 'տիկնային' սառնությունն է, որը ձեռք է բերել «ճղճիմ արտահայտություն»: Միմյանց հետ 'խոսում' են լուսանկարային սառնությունը և գործող անձի՝ Չանդլերի հոգևոր սառնությունը, լուսնկարի աչքերի և Չանդլերի հայացքի սառնությունը:

Այսպիսով՝ լուսանկարը և լուսանկարային սառնությունը դառնում են յուրատեսակ սիմվոլներ՝ խորհրդանշական դիմակներ՝ ցույց տալու համար Չանդլերի՝ այդ փոքրիկ մարդու (=և առհասարակ՝ «փոքր մարդու») հոգևոր անկենդանությունն ու դրանից բխող մռայլ սառնությունը: Դա բնութագրական արդի հասարակությունների համար:

Հաճախ նման օբսիմորոնային բառակապակցությունները հանդես են գալիս ոչ իբրև պոտենցիալ հնարավորություն, այլ իբրև ռեալ իրողություն և երբեմն էլ օժտվում իդիոմին հատուկ հատկանիշներով:

¹ Ջեյմս Ջոյս, Դուբլինցիներ, էջ 58:

² Ջեյմս Ջոյս, Դուբլինցիներ, էջ 51:

Այն, որ ռեալիստական նկարագրության մեջ բառերն ու բառային զուգորդումները կարող են ստանալ խորհրդանշանային իմաստներ և օժտված լինել (հնարավոր կամ պոտենցիալ ձևով) օբյեկտորոնային հատկանիշներով՝ ցույց է տալիս հետևյալ հատվածը՝ նույն «Ամպիկը» պատմվածքից.

He caught himself up at the question and glanced nervously round the room. He found something mean in the pretty furniture which he had bought for his house on the hire system. Annie had chosen it herself and it reminded him of her. It was too prim and pretty. A dull resentment against his life awoke within him. Could he not escape from his little house? (p.58)

Այդ հարցի վրա բռնեց իրեն և վախեցած չորս կողմը նայեց: Գեղեցիկ կահույքը, որ վարձով էր վերցրել, նույնպես անշուք էր թվում: Անին ինքն էր այն ընտրել և կահույքը հիշեցրեց նրան:

Կահույքը նույնպես գեղեցիկ էր և շինծու: Իր կյանքի հանդեպ մի աղոտ վիրավորանք արթնացավ նրա մեջ: Միթե՞ չի կարող փախչել այդ նեղ բնակարանից: (էջ 51):

Խորհրդապատկերը՝ գեղեցիկ ու շինծու: Եվս մի բնութագրական հոգևոր գիծ: Ջոյսի հերոսները կամա թե ակամա խոսում են դարձվածքներով, որոնք ընդհանրապես միտված են խոսքին հաղորդելու պատկերավորություն, հուզականություն և սրություն, սակայն ջոյսյան տեքստում կարծես հանդես են գալիս ճիշտ հակառակ դիրքավորմամբ՝ արտահայտելով ձևական, հույզ և բույք հոգեվիճակ: Դրանք հանդես են գալիս իբրև հոգեկան շարժման կանգառի և ավտոմատիզմի նշաններ: Դա կարելի է բնութագրել իբրև հոգևոր կանգառ: Հերոսները ոչ թե շարժուն հոգետարերք են արտահայտում (ինչպիսին, օրինակ, Շեքսպիրի հերոսներն են, որոնք խոսում են հուզականորեն հագեցված և հանկարծազուտ պատկերավորությամբ), այլ ցուցաբերում են շարժուն հոգետարերքի նմանակումներ՝ կրկնելով պատրաստի արտահայտություններ ու դարձվածքներ, որովհետև կարծես չունեն իրենց սեփական հոգետարերքը:

Հոգեկեզվաբանները մոտիվացիաների առումով կարևորում են նպատակաուղղված գործունեությունը՝ ինչ նպատակ է հետամտում տվյալ ազենտն իր խոսքով կամ գործով¹ սեփական վարկանիշը բարձրացնելու միտումը²: Դարձվածքների կիրառմամբ ազենտը սքողում իր սեփական ներաշխարհի սնանկությունը՝ ցանկանալով ինքն իրեն ցույց տալ խելահաս, բարոյական ու գեղագիտական իդեալների հետամուտ,

¹ Золян С. Т. Схематика и структура поэтического текста. Е., «ЕГУ», 1991.

² Разинкина Н. М., функциональная стилистика, М., «Высшая школа», 1989.

լայնախոհ, զվարթամիտ, գիտուն և այլն, մշտապես պտտվելով իր անձնական վարկանիշի առանցքի շուրջը:

Ուստի կարող ենք ասել, որ ավանդված, սկզբնատիպային դարձվածքային միավորները, կախված համատեքստից, կարող են արտաքնապես (=բառային կազմով և շարահյուսական կառուցվածքով) նույնը մնալ, բայց չարտահայտել այլաբանական որևէ իմաստ և ընդհակառակը՝ կարող են հանդես գալ այլաբանական մեկ այլ իմաստավորմամբ:

Բերենք օրինակներ:

His life would be a *hell to him*, could he not keep his tongue in his cheek (p.65).

Կյանքն իսկական դժոռք կդառնա: Լեզուն չէ՞ր կարող իրեն քաշել (Էջ. 60):

Այստեղ համընկնում են (կամ համընկնում են մասամբ, քանի որ թարգմանության ժամանակ գրեթե բացառվում է նույնականությունը երկու լեզուների միջև):

Hell to him- դժոխք կդառնա:

Մյուս հայերեն նախադասությունը՝ *‘Լեզուն չէ՞ր կարող իրեն քաշել’* սոմատիկ (կազմախոսական)՝ դարձվածք է և մասմաբ է համընկնում բնագրի հետ: Ընդ որում, դրանք՝ թե «դժոխք»-ը, թե «լեզուն», ունեն աստվածաշնչյան հիմքեր:

Առհասարակ, նման դարձվածքները, կապված մարդու մարմնամասերի հետ և աստվածաշնչյան իմաստավորումը, կարելի է անվանել փոխանվանական դարձվածքներ, քանի որ վերջիններս առաջանում են փոխանունության ճանապարհով: Այսպես, փոխանակ ասելու լսողություն, ասում են *սկանջ*, փոխանակ ասելու տեսողություն, ասում են *աչք*, փոխանակ ասելու հոտառություն կամ ներըմբռնողականություն, ասում են *քիթ*, փոխանակ ասելու խոսք, ասում են *լեզու* և այլն:

Այսօրինակ սոմատիկ դարձվածքները շատ են թե՛ անգլերենում, թե՛ հայերենում: Դրանք այսօր դառնում են ուսումնասիրության հատուկ առարկա¹:

Ուլիսեսը (հայերեն թրգմ.՝ 2012թ.) ոչ միայն առատ է փոխաբերություններով, այլև փոխաբերությունների՝ խորհրդանիշի վերաճելու բազմաթիվ օրինակներով, ինչպես նաև՝ փոխաբերական-խորհրդանշային իմաստավորում ունեցող գրական անդրադարձներով:

¹ Տե՛ս **Հ. Ղազարյան**, Մարմնի մասերի անվանումներով, հայերեն-ռուսերեն-անգլերեն դարձվածքների բառարան, Երևան, 2010:

Բաղիկյան Խ. Գ. Դարձվածքային ոճաբանություն, Երևան, ԵՊՀ, 2000:

Դրանք միտված են ժամանակակից մարդու հոգևոր վիճակի վերլուծմանն ու բնութագրմանը:

Կարող ենք ասել, որ Ուլիսես-ի փոխաբերությունները և դրանցից կազմավորվող դարձվածքները առավելապես սուբյեկտիվ են, երբեմն՝ նույնիսկ «քմահաճ» (բայց որը չի նշանակում, որ դրանք խորը և լուրջ իմաստներ չունեն): Դա բացատրելի է Ուլիսեսի բնույթով, նրա մեջ առկա առասպել-հորինվածք-իրականություն-վերացարկում գծի որոշիչ ներկայությամբ, որը և հատուկ ենթիմաստներ ու խոսքային հնչերանգներ է հաղորդում ջոյսյան բառ ու բանին: Հենց առաջին՝ Թելեմաքոս՝ գլխում առկա են համեմատաբար կայուն-ավանդական փոխաբերությունների (դրանցով կազմված դարձվածքների) և խիստ բանաստեղծական ինքնատիպ փոխհարաբերությունների այնպիսի օրինակներ, որոնք բնորոշ են առհասարակ Ուլիսեսի ողջ լեզվառճական հյուսվածքին: Առհասարակ, «Ուլիսեսը» լի է, մասնավորապես, աստվածաշնչային-արքեստիպային լեզվառճական միջոցների կիրառումներով:

Ընդ որում պետք չէ արեք տիպ, արքեստիպային եզրույթների կիրառման դաշտը սահմանափակել միայն յունգյան հոգեվերլուծության սահմաններում: Վաղուց ի վեր նշյալ եզրույթը կիրառվում է լեզվաբանության մեջ՝ նշելու համար լեզվական հին ու նախնական ձևը, օրինակ՝ հնդեվրոպական *mother* ձևը, որն իր տարբերակներն ունի հնդեվրոպական տարբեր լեզուներում: Արքեստիպ եզրույթով հաճախ նշվում են նաև միֆոլոգեմները (օրինակ՝ սիրտը, որով կառուցվել են փոխաբերություններ ու դարձվածային միավորներ՝ «Տուր քո սիրտը և ձեռքը, «Երանելի են մաքուր սիրտ ունեցողները») (Մատթ. 5:8) և այլն: Այսպիսով, եզրույթը շրջանառվում է միայն նկատի ունենալով հնդեվրոպական ենթադրյալ կամ հավաստի արքեստիպերը (Օրինակ՝ *bhrater*-ը, որը հին հնդկերենում հանդես է եկել *bhrata*, հունարենում՝ *brater* ձևերով և այլն), այլև կիրառվում է լեզվառճական ու լեզվաբանաստեղծական ուսումնասիրություններում՝ սկզբնատիպային լեզվառճական միավորները նշելու համար:

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

Ուլիսեսի բերած նորարարությունն իր տեսակի մեջ գիտական հայտնագործության պես մի բան է: Նկարագրական մեթոդի փոխարեն Ջոյսն հռչակում է առասպելական մեթոդի իր տեսությունը, ընդամին՝ հեղինական, անգամ խաղարկային բնույթի: Ջոյսը հավաստում է, որ իրական հերոսականությունը, ինչպես որ սրբությունը, երբեք էլ գիտակցական մակարդակում ճանաելի չէ: Ուստի, որևէ երևույթի, անվան կամ գաղափարի

միջականացումը արդյունք է կեղծ, ցուցադրական հոգեվիճակի: Ըստ Ջոյսի մարդկությունն ավելի շուտ տիպեր է ներկայացնում, քան անհատականություններ:

Մի կարևոր դիտարկում, որն ունի հույժ արդիական նշանակություն:

Ջոյսի վեպի գլխավոր հերոսը՝ Բլումը, տրվելով օկուլտիստական ուսմունքներին, հանգում է այն գիտակցության, որ գերագույն արարիչը ինչպես կանացի է, այնպես էլ արու, իսկը կատարյալ անդրոգեն՝ այրակին: Դասական առասպելաբանության մեջ անդրոգենների դիմակահանդեսի ընթացքում տղամարդը հղիանում է: Բլումն ինքն էլ երկու սեռերի միախառնուրդ է, անդրոգենության մի կատարյալ ցուցանմուշ, ինչը Ջոյսը դիտարկում էր իբրև ապագայի սեքսուալություն, մի այրմարդ, որը մի-միայն հրճվանքի ու ցավի մեջ կարող է կիսել կնոջ տքնանքը: Բլումի համար անդրոգենությունն ընտրություն չէ, այլ բնատուր իրողություն: Նրա համար անդրոգենությունը միջանձնային հատկություն է, և ո՛չ երկսեռականություն: Այն ավելին շատ մտավոր, քան մարմնավոր վիճակ է: Մա, կարծես, նորոքյա միֆի կամ սֆինքսի նման մի բան է. Մի բան է հայտնում, որը չի վերժանում երբևէ:

Гурген Геворгян, Изображение Джеймса Джойса некоторых общественно-социальных и духовно-культурных явлений - Как отмечают теоретики, в литературном произведении языковые единицы преобретают определенный смысл присущей данному содержанию выражая взаимную связь между идеей и ее выражением, тесную связь целого и его частей, литературной формой и содержанием вертикальном контекстом и языковыми единицами, которые служат его знаком, такие как фразеологические единицы, метафоры, эпитеты и.т.д. Вот почему, изучение языка литературного произведения нельзя производить без учета грамматических структур и коннотативных окрасок, которые они преобретают, тем самым становясь литературными символами фразеологическими единицами.

Рассказы в произведении «Дублинцы» Джемса Джотса являются современной целью взаимосвязанных между собой рассказов, а роман «Улисс» взаимодействует с определенными единицами повествования. Более того, согласно по некоторым лингвистам вышеуказанные единицы не только взаимодействует между собой, но и взаимосвязанны, то есть, они имеют значения и коннатауки, а также соответствующие интонации обусловленные всем произведением, которые в свою очередь влияют на контекст произведения, придавая ему дополнительную окраску.

Gurgen Gevorgyan, Depiction of certain public and spiritual cultural events by James Joyce - As theoreticians state, in a literary work certain linguistic units acquire a style typical of the given content, reflecting the «interrelation» between the idea and its expression, the close connection of the whole and its parts, literary form and content, the vertical context and the linguistic units serving as its sign such as phraseological units, symbols, metaphors, epithets and go on. That is why, the study of the language of a literary work cannot be conducted without the grammatical structures and the cannot aticnal colouring they acquire, thus becoming literary symbols and phraseological units.

The stories in the «Dubliners» by James Joyce are a complete whole internally connected with each other. The novel «Ulysses» is a comprehensive whole which interrelates with certain units of the narration moreover, according to some linguists, the units stated above not only interrelate but also interact, that is, they bear meanings and connotations as well as corresponding intonations conditioned by the whole work, which in their turn influence the context of the work imparting an additional colouring to it.

Ուղարկվել է խմբագրություն 20.09.2022թ.

Գրախոսվել է 24.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 27.09.2022թ.

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՑ ԵՎ ԳԱՐՄԻԱ ԼՈՐԿԱ. ԳՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՆԱՐԵԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Պատկերակառուցում, գրական ուղղություն, իրապաշտական դրսևորումներ, գրական ոճ, ռիթմեր, տաղաչափություն, արտահայտչական միջոցներ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Սույն հոդվածում մեր նպատակն է անդրադառնալ Ե. Չարենցի և Գ. Լորկայի գրական փոխառնչություններին: Համեմատական ուսումնասիրության արդյունքում նկատել ենք, որ Ե. Չարենցին և Գ. Լորկային մերձեցնում է նախ և առաջ իրապաշտությունը, ինչը նրանց ստեղծագործություններում ուրվագծվել է յուրովի: Փորձել ենք անդրադառնալ դրանց առանձնահատկությունների վերլուծությանն ու գնահատել նրանց ստեղծագործությունների գաղափարական-գեղագիտական մի շարք կողմերը:

ԻՐԱՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ԺԱՆՐԱՅԻՆ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏՎՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ Ե. ՉԱՐԵՆՑԻ ԵՎ Գ. ԼՈՐԿԱՅԻ ՊՈԵԶԻԱՅՈՒՄ

Իրապաշտության ներկայացուցիչների գործերում հաճախ էր պատկերվում դրսի աշխարհի և քնարական հերոսի հոգեվիճակի ներքին հակամարտությունը: Նրանց գրական երկերին բնորոշ էր պատկերամտածողությունը, տաղաչափական նոր դրսևորումները, գունային սիմվոլների գործածությունը: Ե. Չարենցի պոեզիայում «Ճշմարտության որոնման ցավագին դրաման ապրած բանաստեղծը, որ կարող էր ոտքից գլուխ տրվել հուսալքման, ոչ միայն դիմադրում է կապույտի պատրանքին, այլև նույն կապույտ անուրջների կողքին և դրանց հետ միասին հակվում է դեպի իրականության հետ մերձեցում ստեղծելու ուղիները: Բանաստեղծը որոնում է իրականության ամենաաննշան դրվագը, նրա վերջին ակնթարթն ու ամենաչնչին բեկորը՝ վերադառնալու կյանք, վառվելու նրա հմայքներով»¹.

Կապույտում անսուտ խոսքեր են հոսում
երկնքից – երկինք:

¹ Աղաբաբյան Ս., Եղիշե Չարենց, Գիրք առաջին, Ե., ԳԱ հրատ., 1973, էջ 80:

հոգիս – Կապույտի լաբիրինթոսում
սրբացած կնիք:
այն, որ չի եղել, որ պե՛տք է լինի
մանկական սրտում –
հոսում է, որպես լուսավոր գինի –
հոգու կապույտում¹:

Գունային սիմվոլներով արարելու իրապաշտական պատկերակառուցումը բնորոշ էր նաև Գ. Լորկայի պոեզիային: Ըստ Վ. Միլյունասի. «Երբեք այլևս բնության գոյությունը Լորկայի մոտ չի դրսևորվի այնպես ցայտուն, ինչպես «Գնչուական ռոմանսներում»: Բնությունը լեցուն է այստեղ ոչ միայն արտահայտչականությամբ, գույներով ու բույրերով – նա լեցուն է արարմամբ, ներկայացնելով իրենից վիթխարի շնչավոր մի մարմին, ողջ ժամանակ գտնվելով անընդհատական վերածուլման մեջ»². «Կապույտ ծաղկի մեջ է նա, // Բսաբել, // հազրեվարդի ծաղկի մեջ է // պահվել» (Գ. Լորկա):

Գ. Լորկայի «Բանաստեղծը Նյու-Յորքում» ժողովածուն առանձնանում է «իրապաշտական պատկերներով, որում արտացոլված է քաղաքային իրականության անկանոն ուժերը»³ և նրա դրամատիքական անշուք հասարակարգը: Իսպանական ժողովրդական բանահյուսության վաղնջական մոտիվներն ու թեմաները Գ. Լորկայի բանաստեղծություններում ձեռք են բերել արդիական գծեր և հիմք են հանդիսացել նորովի և խորությամբ վերաստեղծելու իրականությունը. «Ոչ ոք չի քնում այս երկնքի տակ: Ոչ ոք, // ոչ մի մարդ: Ոչ ոք չի քնում: // Լուսնային գունատ ուրվականներն են // ման գալիս իրենց խրճիթների շուրջ...» (Գ. Լորկա):

Իսկ Ե. Չարենցի ստեղծագործությունները վկայում են ժամանակաշրջանի երևույթների գեղարվեստական ընդհանրացման և արտահայտչական նոր ձևերի ու հնարների որոնման մասին: Ե. Չարենցը՝ «Չափական, հնչյունական և ընդհանրապես ձևական տարրերի նմանությամբ հասնում է խոսքի հնչերանգային ընդգծվող արտաբերման: ...Ստեղծվում է կեսգիշերային մղձավանջների ու անքնությունների վիճակներում գոյացող պատկերների, ձևերի հախուռն ու արագաշարժ ընթացք, որոնք նորանոր տազնապներ են ծնում անորոշության ու անծայր գիշերվա սարսափների մեջ խարխափող մարդու մտապատկերում»⁴. «Դոփո՛ւմ են, դոփո՛ւմ են, դոփո՛ւմ են ձիերը, // Մթի մեջ դոփում են, խփում են պայտերը, //

¹ Չարենց Ե., Լուսամփոփի պես աղջիկ, Ե., Վերնատուն մեդիա, 2022, էջ 37:

² Силонас В., Федерико Гарсиа Лорка. Драма поэта, М., Наука, 1989, с. 75.

³ Плавский З., Испанская литература XIX-XX веков, М., Высш. шк., 1982, с. 153.

⁴ Գաապարյան Դ., Սովետահայ պոեզիայի տաղաչափությունը, Ե., ԳԱ հրատ., 1979, էջ 75:

Պայտերը խփում են, խփում են հողին – // Անծայր է գիշերը, անհայտ է ուղին» (Ե. Չարենց):

Իրապաշտական ուրվագծերով է արտացոլված Ե. Չարենցի և Գ. Լորկայի ստեղծագործություններում «քաղաքի» նկարագրությունը, որի պոետիկայի բաղադրիչ տարրերն են «ռիթմերը», «հանգերը» և «պատկերային համաչափությունը»: Այսպես, քաղաքային միջավայրի նկարագրության համապատկերում՝ «Արևի, ջրի, ինչպես նաև ողջ բնության նեոմիֆոլոգիական ըմբռնումներով, Լորկան բախվում է այստեղ Ռուբեն Դարիոյի հետ: «Աշխարհի ամբողջականության գաղափարը» դեռևս փորձ են արել մարմնավորել նաև խորհրդապաշտները՝ հաճախակիորեն խոստովանելով, որ իրականության առավել լայն ընդգրկումները հատկանշական են ժողովրդական բանահյուսությանը...»¹. «Օ, քաղաք իմ գնչուական, // ո՞վ քեզ տեսնի ու չսիրի: // ծովից հեռու խուրձն ես փռել // չսանրված քովարսերի» (Գ. Լորկա):

Ե. Չարենցի և Գ. Լորկայի ստեղծագործություններում արտացոլված հայրենիքի ողբերգության և նրա հանդեպ կարոտի թեման արտահայտվել են գեղարվեստական խոսքի տարատեսակ սիմվոլներով, ժողովրդին ու գաղիքին ուղղված կոչերով և ունեն արդիական հնչեղություն: Սա վկայում է նրանց գաղափարական նմանությունների մասին: Արձագանքելով Իսպանիայում տեղի ունեցող քաղաքական դեպքերին, Ե. Չարենցն ստեղծագործական ուշ շրջանում գրեց բանաստեղծությունների մի շարք, որի «ձեռագիր տարբերակում Չարենցը Իսպանիայի նորագույն պատմությունը նմանեցնում է Բոսխի «Դժոխքին»»². «Կրկի՛ն, կրկի՛ն, Իսպանիա, քո դաշտերի վրա // արյան անձրև, արճիճ է կաթում – // և հին քաղաքներիդ փողոցներում ահա // խարույկներ են կրկին ճարճատում...» (Ե. Չարենց):

Գեղագիտության արծարծման խնդիրը կարևորագույններից էր հանդիսանում մոդեռնիզմի գրականության պատմության մեջ: «Վիկտորիանական դարաշրջանում» գեղագիտությունը դառնում է աշխարհայացք՝ գրականության և արվեստի մեջ: Արվեստն, այդպիսով, կոչված էր դառնալու կյանքի արտացոլման միակ միջոցը: Անգլիական գեղագետները գտնում էին, որ նրա խզումը քաղաքական թեմաներից կհանգեցնի միայն ստեղծագործական լիակատար ազատությանը: Հետևելով նրանց հռչակած գաղափարներին՝ իր գեղագիտական տրակտատում («De profundis») Օսկար Ուայլդն ասում էր. «Ես վերաբերվում էի Արվեստին, որպես բարձրագույն իրականության, իսկ կյանքին՝ որպես հերյուրանքի

¹ Силлонас В., Федерико Гарсиа Лорка. Драма поэта, М., Наука, 1989, с. 50.

² Աղաբաբյան Ս., Եղիշե Չարենց, Գիրք երկրորդ, Ե., ԳԱ հրատ., 1977, էջ 199:

տարատեսակության. բոլոր փիլիսոփայական համակարգերը ես կարողացա ի մի բերել մեկ դարձվածում, և ողջ կյանքը՝ մեկ աֆորիզմում»¹:

Ռոմանտիկական համանման հայացքներ մի որոշ ժամանակ անց զարգացրել է նաև Թ. Գյոթեն, որոնք ճանապարհ են ուղղորդում դեպի վեռլենյան «կալամբուրային բանաստեղծությունները», Ա. Ռեմբոյի ու Տ. Կորբիերի «ջղաձգական պոեզիան», դեպի Լոտրեամոնի «հումորային պոեզիան»: Նշենք, որ Գ. Լորկան քաջատեղյակ էր ժողովրդական բանահյուսությանը, նրա հետաքրքրությունները հակված էին դեպի հին քաղաքների հուշարձաններն ու ճարտարապետությունը: Ազգային գնչուական երգերը հրապուրել են իսպանացի բանաստեղծին, երգեր, «որոնց երաժշտությունը ձուլվում էր իսպանական մեղեդիներին». «Օ, գիթառ, //սիրտս, որ հռչակում ես // հինգ դաշույնի տակ» (Գ. Լորկա):

Մետաֆորային տարատեսակ գուգորդումներով, աշուղական բանաստեղծման կանոնավոր հանկերգով՝ ««Տաղարանում» հեղինակը դիմում է բոլորովին նոր լեզվի, որը նրա պոետիկայում մնում է իբրև կղզի, իբրև հատուկ ոճավորում: Սայաթ-Նովան օգնում է Չարենցին դեպի արդիականություն տանող նրա ճանապարհին, տալով նրան արևելյան երգարվեստին բնորոշ ուժեղ զգայականություն, մեծ կիրք ու ջերմություն ունեցող լեզվամտածողություն, որից հետո բանաստեղծը թողնում է իր «ուսուցչին» և արդեն ինքնուրույն անցնում իր «ճանապարհը». Սայաթ-Նովան այլևս չի հայտնվում Չարենցի պոեզիայում»². «Գնաց նորից տխուր ու լուռ՝ սիրտը հազար մուրազ ու սեր. // երազն անցավ – դո՛ւ մնացիր, պատկերքը քո մնաց լուսե, // մեկ էլ իմ խեղճ սիրտը մնաց՝ Սայաթ-Նովի սազը ձեռին» (Ե. Չարենց):

Ռոմանտիզմի ընդհանուր համապատկերում՝ «Ռոմանտիկները արհամարհել էին ամեն ինչ կամ գրեթե այն ամենը, ինչը մտքից պահանջում է փոքր-ինչ դժվարածին ուշադրություն ու հետևողականություն: Նրանք որոնում էին ցնցող, հափշտակող ու իրարամերժ էֆեկտներ: Նրանց իսպառ չէին հուզում ո՛չ չափն ու կշռույթը, ո՛չ ճշգրտությունը, ո՛չ խորությունը»³: Իրապաշտության պոետիկայի համապատկերում՝ ««Ճանապարհին» հայտնվում են «հարյուր սև հեծյալներ», որոնց հագուստի գույնը չի խոստանում ոչ մի լավ բան, ինչպես գիթառի մարգարեական հնչյունները, որոնք շարքի բանաստեղծություններից մեկում՝ «Վեց աղեղ», ինչպես անողորմ մի սարդ, հյուսում են «ձակատագրի ձեռք բերած աստղը»: Շարքի հաջորդ բանաստեղծությունը՝ ծիսական պարն է Պետեներայի այգում, ինչն

¹ Эллман Р., Оскар Уайльд: Биография, М., Колибри, Азбука-Аттикус, 2012, с. 616.

² Էդոյան Հ., Եղիշե Չարենցի պոետիկան, Ե., Վան Արյան, 2011, էջ 245:

³ Վալերի Պ., Ոգու քաղաքականություն, Ե., Փրինթինգտոն, 2005, էջ 270:

աստիճանաբար ճակատագրական շրջապատույտի մեջ է ներքաշում երկինքը, երկիրը և ամբողջ տիեզերքը»¹։ «Պար է գալիս Կարմենն այսօր // Սևիլիայի փողոցներում, // շիկագանգուր վարսեր ունի, // բիբեր-խոցող ու շողշողուն» (Գ. Լորկա)։ Բանաստեղծական կոմպոզիցիայի հատկանշությամբ Գ. Լորկայի տողերն այժմ զուգահեռ անցկացնենք Ե. Չարենցի բանաստեղծական տողերի միջև։

Ահա այսպես, «Արկածներով ու փորձանքներով լի ճանապարհորդությունից հետո անծանոթ կղզում հայտնված և Նավգիկեով հմայված Ռդիսևսի թեման Չարենցի համար այն ոլորտն էր, ուր կարող էր բացել իր կենսագրությունը։ Նավգիկեն Չարենցի համար նույնն է, ինչ Լատուան Պետրարկայի, Գյոգալը՝ Սայաթ-Նովայի, Հրաշք աղջիկը՝ Վահան Տերյանի համար»²։ «...Խրախճանքի՝ ջահեր ցուցուլալու,- // և խնջույքի՝ շոայլ, և՛ բերկրության,- // և հոլանի՝, չքնա՝ դ մարմինների // պարերգություն մերկոտն ու բամբիռնածափ...» (Ե. Չարենց)։

Ըստ Ռ. Ուելլեքի և Օ. Ուորրենի՝ «Դրայգերի որևէ վեպի և Պոյի «Զանգերի» նման բանաստեղծության տարբերությունը այս առումով կրում է զուտ քնարական բնույթ և հիմք չի տալիս բաժանելու գրական ստեղծագործությունը երկու հակադիր տեսակների՝ արձակի և բանաստեղծության։ Գեղարվեստական շատ երկերում, այդ թվում, անշուշտ, նաև արձակում հնչյունային շերտը ուշադրություն է գրավում և այդպիսով կազմում էսթետիկական ազդեցության բաղկացուցիչ մասը»³։ Իրապաշտության գեղագիտության մեջ նշված միտումներն առկա են նաև Պ. Վեռլենի հետևյալ տողերում, ինչը մերձեցնում է նրան Ե. Չարենցին և Գ. Լորկային. «Եվ կիթառների վրա դառնակոծ // ցնցվում են ազատ ձեռքերը նրանց, // և քրթմնջում են երգեր արտառոց, // երգեր ընդվզման և հայրենաբաղձ» (Պ. Վեռլեն)։

Ե. Չարենցի և Գ. Լորկայի ստեղծագործություններում արտացոլված է նաև աշնանային բնապատկերը, ինչը նույնպես արտահայտված է իրապաշտական պատկերակառուցման սկզբունքներով։ Գ. Լորկայի գրական-ստեղծագործությունը, իսկ մասնավորապես՝ «Գնչուական ռոմանսները», թափանցելով իսպանական ժողովրդական մշակույթի ակունքների մեջ, ամբողջանում է առօրյա կյանքի և իրականության համադրումով։ Աշնանային «խորհրդանիշներով» է գրել Գ. Լորկան իր բանաստեղծություններից մեկը.

Իմ սիրտը այնպես լավ է հասկանում
ուշ աշնան խոնավ ողբերգությունը,

¹ Силлионас В., Федерико Гарсиа Лорка. Драма поэта, М., Наука, 1989, с. 66.

² Աղաբաբյան Ս., Եդիշե Չարենց, Գիրք երկրորդ, Ե., ԳԱ հրատ., 1977, էջ 389:

³ Ուելլեք Ռ., Ուորրեն Օ., Գրականության տեսություն, Ե., Փրինթինթոն, 2008, էջ 226:

որը շիթ առ շիթ՝ խամրած
ճյուղերից թափվում է ներքև¹:

Ե. Չարենցի «Էպիքական լուսաբաց» ժողովածուում, ինչպես դրան հաջորդած մի շարք ստեղծագործություններում, մեծ տեղ են զբաղեցնում բանարվեստի գաղափարական բովանդակության, նրա ժողովրդայնության, ժամանակաշրջանի գեղագիտության հիմնախնդիրները: Ե. Չարենցը հետևյալ բանաստեղծության մեջ կիրառել է առանձին հնչյունների տարաբնույթ կրկնություններ՝ ստեղծելով «շարժուն, ոճական խոսքի» զգայական պատրանք:

Ծառերից պատերի վրա
սովեր է ընկել կապույտ.
կարոտդ կամար է կապում
իմ հոգու թանձր տապում...²:

Իրապաշտության ներկայացուցիչների համար, առաջնայինն իրականության մեջ տեղի ունեցող հակամարտությունների պատկերումն էր՝ «գերիրականության» և «երազատեսության» հակադրամիասնության եղանակով, ինչի արդյունքում հաճախ էր կիրառվում պամֆլետային ժանրը, ինչպես օրինակ՝ Է. Փաուլոսի պոեզիայում. «Ծառը մտել է ձեռքերիս մեջ, // բուսահյուրը բարձրանում է // իմ բազուկներով, ծառը կրծքիս // մեջ է աճել դեպի ներքև...» (թարգմ.՝ Ս. Մկրտչյանի):

«Աշնանային» բնապատկերների նկարագրությունն արտացոլված է նաև Ե. Չարենցի և Գ. Լորկայի այլ գործերում ևս: Այսպես, զուգահեռ անցկացնենք հետևյալ բանաստեղծական հատվածների միջև, որոնցում նկարագրված «աշնան քամին» ու «մեռած տերևները» դարձել են իրապաշտական պատկերակառուցման «էլեգիկ» սկզբնաղբյուրը, որտեղ, կարծեք, «չկան գույներ», այլ նման են «իմպրեսիոնիստական բնանկարների».

Մեռած տերևներն ինձ	Բարձրացավ քամին...
ահ են բերում, ահը	տերևներն աշնան ահա
դաշտերի ցողերով լցված ³ :	թռչում են դեպի մահը... ⁴ :
(Գ. Լորկա)	(Ե. Չարենց)

«Աշնանային» թախծալի պատկերներին անդրադարձ է կատարել նաև Գիյոմ Ապուլիները, որի ստեղծագործական մեթոդի ամենից բնորոշ գծերից են համարվում՝ անհատական սկիզբն ու «բացականչական» հնչերանգները, որոնք նրա պոեզիայում նկատելի լարվածության են հասնում.

¹ Լորկա Գ., Մեղրի երգը, թարգմ.՝ Հ. Սահյանի, Ե., Հայաստան, 1965, էջ 17:

² Չարենց Ե., Լուսամփոփի պես աղջիկ, Ե., Վերնատուն մեդիա, 2022, էջ 234:

³ Լորկա Գ., Երգերի գիրք, թարգմ.՝ Ֆ. Կիրակոսյանի, Ե., Իրավունք, 2007, էջ 12:

⁴ Չարենց Ե., Վերջին խոսք, կազմեց՝ Ա. Չարենց, Ե., Հայագիտակ, 2007, էջ 265:

գեղարվեստական խոսքը վերաճում է անհանգիստ մենախոսության. «Ես պոկեցի ցախի մի շիվ: // Հիշի՛ր, մեռավ աշունն իսպառ: // Երկրում էլ չենք տեսնի իրար...» (թարգմ.՝ Ա. Ալիքյան):

Այսպիսով, երկու բանաստեղծների՝ Ե. Չարենցի և Գ. Լորկայի գրական ժառանգության ամենօրյա ուսումնասիրությունն այսօր էլ չի կորցրել իր հմայքն ու հետաքրքրությունը արդի գրականագիտության պահանջների տեսանկյունից:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աղաբաբյան Ս., Եղիշե Չարենց, Գիրք առաջին, Ե., ԳԱ հրատ., 1973:
2. Աղաբաբյան Ս., Եղիշե Չարենց, Գիրք երկրորդ, Ե., ԳԱ հրատ., 1977:
3. Գասպարյան Դ., Սովետահայ պոեզիայի տաղաչափությունը, Ե., ԳԱ հրատ., 1979:
4. Էդոյան Հ., Եղիշե Չարենցի պոետիկան, Ե., Վան Արյան, 2011:
5. Լորկա Գ., Երգերի գիրք, Ե., Իրավունք, 2007:
6. Լորկա Գ., Մեղրի երգը, Ե., Հայաստան, 1965:
7. Չարենց Ե., Լուսամփոփի պես աղջիկ, Ե., Վերնատուն մեդիա, 2022:
8. Չարենց Ե., Վերջին խոսք, Ե., Հայագիտակ, 2007:
9. Վալերի Պ., Ոգու քաղաքականություն, Ե., Փրինթինգտոն, 2005:
10. Ուելլեք Ռ., Ուորրեն Օ., Գրականության տեսություն, Ե., Փրինթինգտոն, 2008:
11. Плавский З., Испанская литература XIX-XX веков, М., Высш. шк., 1982.
12. Силюнас В., Федерико Гарсиа Лорка. Драма поэта, М., Наука, 1989.
13. Элман Р., Оскар Уайльд: Биография, М., Колибри, Азбука-Аттикус, 2012.

Нарек Сукиасян, Егише Чаренц и Гарсиа Лорка: литературные взаимодействия - Вопрос о взаимодействии литературных взглядов Е. Чаренца и Г. Лорки и сегодня имеет важное значение. Исследование показало, что сближение их литературных взглядов было обусловлено особенностями поэтики сюрреализма. Сюрреалистическое построение изображения было характерной чертой творчества Е. Чаренца и Г. Лорки. В статье параллельно анализируются способы выражения цветовых символов в их

литературных произведениях, с одной стороны, и переплетение романтических и реалистических элементов, с другой. Символический осенний пейзаж находит свое отражение и в их работах. Особенно в сборнике «Эпическая заря» Е. Чаренца, а также в ряде последующих произведений большое внимание уделялось проблемам идейного содержания народного творчества и эстетики того периода, а также использованию различных просодийных форм. Следует отметить, что в некоторых произведениях Е. Чаренца и Г. Лорки не обошлось без тематического изображения общественно-политической жизни. Благодаря всему этому мы посчитали изучение указанных вопросов важным и актуальным.

Narek Sukiasyan, Yegishe Charents and Garcia Lorca: literary interactions

- The issue of the interaction between the literary views of E. Charents and G. Lorca is of great importance even today. The study showed that the convergence of their literary views was due to the peculiarities of the poetics of surrealism. The surrealist construction of the image was a characteristic feature of the work of E. Charents and G. Lorca. The article simultaneously analyzes the ways of expressing color symbols in their literary works, on the one hand, and the interweaving of romantic and realistic elements, on the other. The symbolic autumn landscape is also reflected in their works. Especially in the collection "Epic Dawn" by E. Charents, as well as in a number of subsequent works, much attention was paid to the problems of the ideological content of folk art and aesthetics of that period, as well as the use of various prosody forms. It should be noted that some of the works of E. Charents and G. Lorca did not do without a thematic depiction of social and political life. Thanks to all this, we considered the study of these issues important and relevant.

Ուղարկվել է խմբագրություն 27.09.2022թ.

Գրախոսվել է 30.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 01.10.2022թ.

КИТАЙСКО-ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЕ ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОСТЬ, ПЕРСПЕКТИВЫ

ОГАННЕС БАРДАКЧЯН

Ключевые слова - Китай, Азия, страна, безопасность, империя, республика, КНР, военные.

ВВЕДЕНИЕ

В международных отношениях степень развитости военного сотрудничества между странами часто выступает своеобразным индикатором, по которому вычисляют уровень развитости двухсторонних или многосторонних отношений. Кроме того, по данному показателю достаточно легко понять степень заинтересованности государства в сотрудничестве с конкретными странами или группой стран.

В последние три десятилетия военное сотрудничество между странами Центральной Азии и Китайской Народной Республикой развивается достаточно динамично. Растет как количество проводимых военных учений, так и суммарный объем поставляемого странам вооружения. Можно утверждать, что Китай достаточно плотно «вошел» в регион.

Учитывая данное обстоятельство, сложно не заметить явную заинтересованность Поднебесной в странах региона Центральной Азии. Но в чем причина подобного внимания? Какая история стоит за современным военным сотрудничеством между странами? Началось ли оно после 1992 года или же военное сотрудничество имеет более глубокие корни? В каких направлениях развивается современное сотрудничество между странами региона и КНР? И, главное, какова реакция ведущего геополитического игрока региона, Российской Федерации, на столь активное усиление китайского влияния в Центральной Азии?

Чтобы ответить на все эти вопросы, мы должны обратиться к истории взаимоотношений между Китайской цивилизацией и центральноазиатскими народами, которая насчитывает не одно тысячелетие.

ИСТОРИЧЕСКИЕ И ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ПРИЧИНЫ ИНТЕРЕСА КИТАЯ К ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Так исторически сложилось, что евразийский континент из-за своих размеров всегда представлял собой множество цивилизационных островков, со своими культурными, историческими и иными особенностями. Особенно ярко это проявлялось теми цивилизациями, которые занимали крайние положения на материке по отношению к его центральным регионам, такими как европейская, индийская, арабская, китайская и другие.

В таких условиях не удивительно то, что Средняя или Центральная Азия выполняла для Китая, и не только для него, роль фронта. То есть территории, где одновременно заканчивалось безусловное влияние окрестных цивилизаций и происходило их взаимопроникновение. Через это обширные пространства региона приобретали значение своеобразного моста между цивилизациями Евразийского материка, о чем свидетельствуют как письменные, так и археологические источники¹.

На этом фоне исторические контакты народов Средней Азии с китайской цивилизацией приобретают особенное значение, поскольку именно через Среднюю Азию проходила основная ветка трансконтинентального торгового маршрута, получившего название «Великий шелковый путь» (ВШП). Вплоть до военных походов Тамерлана в 14-15 веках и вызванных ими Великих Географических Открытий, этот торговый маршрут обеспечивал благосостояние проживавших там народов и процветание существующих в регионе государств².

Как не сложно догадаться, интерес императорских властей к Центральной Азии, кроме его пограничного положения, был обусловлен наличием трансконтинентального торгового маршрута, проходящего через регион. Из-за своего центрального положения, регион Средней Азии крайне редко мог похвастаться внутривнутриполитической стабильностью, в связи, с чем проблема обеспечения контроля и безопасности ВШП оставалась важной задачей для внешней политики империи в течение долгих столетий. Именно с этим связано то, что кроме чисто дипломатических мер им-

¹ **Gunder Frank A.** The centrality of Central Asia//Bulletin of Concerned Asian Scholars, 24:2, 1992, pp. 50-74 Доступ к ресурсу - <https://www.tandfonline.com/doi/pdf/10.1080/14672715.1992.10412984>

² Там же.

ператорское правительство прибегало и к силовому воздействию на местные племена и государства¹.

В зависимости от исторического периода, зависимость стран и племен региона от Китая варьировалась от формального признания сюзеренитета императоров, до прямого вхождения некоторых из них в состав империи. При этом, вне зависимости от уровня взаимодействия, местные образования, признавая свое подчиненное положение по отношению к империи, включались в китаецентричную систему международных отношений, основанной на конфуцианской философии.

Если при династии Хань, для защиты караванных путей на запад применялись в основном стационарные гарнизоны и пограничные опорные пункты с постоянными гарнизонами, то в золотой век императорского Китая при династии Тан, под прямым контролем империи находилась большая часть Средней Азии. Местные политические элиты охотно принимали китайскую культуру и традиции, а так же делали карьеру в государственном аппарате империи. Основу имперской кавалерии составляли представители племен Восточного и Западного Туркестана. Многие выходцы из Средней Азии занимали должности генерал-губернаторов в приграничных провинциях империи, создавая буферные зоны безопасности вокруг центральных районов Китая².

Таким образом, империя, будучи основным бенефициаром торговли по ВШП, обеспечивала безопасность грузоперевозок по фронтальной зоне. Однако подобное вмешательство бывало возможным лишь в краткосрочные периоды экономического усиления Китая, после которого неминуемо следовал кризис, резко опускающий уровень влияния императоров на региональных лидеров.

Данная ситуация существовала как при династии Хань, так и при династии Тан, когда кризисные явления внутри страны вынуждали правительство отозвать войска для непосредственной защиты имперских границ. Однако даже в самые тяжелые периоды своей истории, империя продолжала сохранять осязаемое влияние на окрестные государства и племена, стараясь всеми силами сохранить буферные территории, зависимые от имперского центра, в чем имела определенный успех. Подобная политика характерна для поздних династий, таких как Мин и, в особенности, Цин, когда регион Восточного Туркестана был напрямую включен в состав им-

¹ Там. же

² **Buckley Ebrey P.** The Cambridge Illustrated History of China. Cambridge, New York, and Melbourne: Cambridge University Press, 1996, 352 pp.

перии. Недаром китайское название региона, Синьцзян, переводиться как новая граница, что полностью отражает суть и важность его для сохранения безопасности империи¹.

Из данной исторической справки мы можем сделать вывод о том, что целью военного присутствия империи в Средней Азии являлось не только обеспечение безопасности внутренних провинций государства, но и силовая поддержка экономических интересов Поднебесной.

ВОЕННОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО: ПОСТАВКИ ОРУЖИЯ, УЧЕНИЯ И ЧВК

Современное военное сотрудничество среднеазиатских республик с КНР во многом является реинкарнацией той ситуации, которая существовала в древности. Двумя основными размеренностями, в рамках которых и проходит военное сотрудничество между странами является обеспечение безопасности непосредственных границ Поднебесной и обеспечение ее экономических интересов. Эти две размеренности взаимозависимы и не противоречат друг другу.

Современные угрозы, с которыми столкнулся Китай в регионе, описаны емким термином «три силы зла», использующимся в документообороте Шанхайской Организации Сотрудничества. Под этим термином подразумевают такие явления как терроризм, сепаратизм и экстремизм. Подобная постановка вопроса становится особенно актуальной не только в связи с соседством с Афганистаном, но и наличием внутренних радикальных группировок, ведущих деструктивную деятельность на пространстве Центральной Азии и в западных провинциях Китая².

Точкой отсчета современной история военного сотрудничества между среднеазиатскими республиками и КНР является 1992 год, когда Китай признал новосозданные независимые республики и установил с ними дипломатические отношения. Девяностые нельзя назвать периодом активных действий. Это было время решения пограничных вопросов, оставшихся еще с советских времен, а так же создания необходимой законодательной базы для двухстороннего и многостороннего сотрудничества.

¹ Там же.

² **Li E.** Fighting the "Three Evils": A Structural Analysis of Counter-Terrorism Legal Architecture in China// EMORY INTERNATIONAL LAW REVIEW. Vol. 33, Iss.3 (2019). pp.310-365. Доступ к ресурсу - <https://scholarlycommons.law.emory.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1203&context=eilr>

Важное место в создании необходимой основы для сотрудничества стало появление формата Шанхайской пятерки в 1996 году. Это создало условия для начала процесса регулирования отношений между странами региона. Так были урегулированы пограничные споры между КНР и тремя центральноазиатскими государствами – Казахстаном, Кыргызстаном и Таджикистаном в 1998, 1999 и 2002 г. соответственно. В 1997 году было подписано соглашение о взаимном сокращении численности войск в районе границы, в рамках которого страны Пятерки (Китай, Россия, Казахстан, Кыргызстан и Таджикистан) сократили войска в приграничных районах и приняли другие меры по укреплению доверия. В конце концов, урегулирование отношений и взаимная выгода на почве решения вопросов безопасности и экономики привели к появлению Шанхайской Организации Сотрудничества в 2001¹.

Именно с 2001 года началась наиболее активное военное сотрудничество как в рамках ШОС, так и на двухстороннем уровне. Взаимоотношения эти разноплановые, начиная от поставок вооружения и прямой финансовой помощи, заканчивая совместными военными учениями и антитеррористическими операциями.

Справедливости ради стоит отметить, что начальные объемы китайской военной помощи странам Средней Азии не были столь велики. В период с 2001 по 2010 год КНР суммарно выделило около 10 миллионов долларов военной помощи всем республикам Средней Азии. Непосредственные контакты между странами было сосредоточено преимущественно в рамках антитеррористического центра ШОС и проводимых международных учениях. Кроме того, небольшие группы военнослужащих среднеазиатских республик проходили обучение в китайских военных вузах. Скромными были так же и результаты деятельности китайских компаний на оружейном рынке, ограничившиеся мелкосерийными поставками стрелкового вооружения².

Несмотря на скромные результаты в начальный период сотрудничества, в течение прошлого десятилетия вовлеченность Китая в военную сферу Среднеазиатских республик начала стремительно расти. Китай обо-

¹ **Кашин В., Королев А.** Помощь КНР странам Центральной Азии// Мировая экономика и международные отношения, 2018, т. 62, № 3, сс. 78-85. Доступ к ресурсу - https://www.imemo.ru/en/index.php?page_id=1248&file=https://www.imemo.ru/files/File/magazines/meimo/03_2018/0078_0085_KASHIN_ID15406.pdf

² **Peyrouse S.** Military Cooperation between China and Central Asia: Breakthrough, Limits, and Prospects// China Brief, Vol: 10, Issue: 5, 2010. Доступ к ресурсу - <https://jamestown.org/program/military-cooperation-between-china-and-central-asia-breakthrough-limits-and-prospects/>

гнал Россию по экспорту вооружений в Туркменистан и Узбекистан в период с 2016 по 2022 год. Более того, за последние годы страны Центральной Азии получили из Китая технологически продвинутое вооружение, в том числе ударные беспилотники и средства связи. Так в 2014 году Узбекистан стал первой страной, которая получила от Китая беспилотные летательные аппараты Wing Loong-I (копия американских Predators). В 2019 году к этому добавилась партия переносных зенитно-ракетных комплексов QW-18. В 2016 Казахстан приобрел у КНР Wing Loong-1 и транспортный самолет Y-87 (копия Ан-12). Таджикистан в 2019 получил зенитно-ракетные комплексы Hongqi-9 (копия С-300)¹.

В отличие от поставок вооружения, военные учения Народно-освободительной армии Китая и армий среднеазиатских республик всегда имели достаточно широкий размах. Так в период с 2005 по 2021 год только в рамках ШОС прошло 10 антитеррористических учений под общим наименованием «Мирная Миссия».² Кроме того, вне ШОС на постоянной основе проходят двухсторонние и многосторонние военные учения между странами региона.

Важное место в военном присутствии КНР в регионе стали играть китайские ЧОПы и ЧВК. Так, например Синьцзянский производственно-строительный корпус, имеющий военизированную структуру, создал службу безопасности для защиты объектов, создаваемых в рамках ОПОП «Один-пояс, один путь». Китайская национальная корпорация по импорту и экспорту электроники (CEIEC) уже имеет специальное соглашение с правительством Кыргызстана об обеспечении защиты своих интересов в случае антикитайских демонстраций.³ Китайская железнодорожная группа, участвующая в строительстве железной дороги Китай-Кыргызстан-Узбекистан пользуется услугами Zhongjun Junhong Security Company.⁴

В то же время, необходимо учесть, что все шаги, которые осуществляет Китай в Средней Азии, делаются с оглядкой на мнение Москвы, кото-

¹ **Kumar D.** Understanding China's Growing Military Outreach in Central Asia// Manohar Parrikar Institute for Defence Studies and Analyses (MP-IDSA), 2022. Доступ к ресурсу - <https://idsa.in/issuebrief/understanding-chinas-growing-military-outreach-dkumar-030222>

² Официальный сайт Министерства Обороны Российской Федерации. Доступ к ресурсу - <https://structure.mil.ru/mission/practice/all.htm>

³ **Rolland N.** Securing the Belt and Road Initiative. The national bureau of Asian research, NBR special report vol:80, 2019 Доступ к ресурсу - https://www.nbr.org/wp-content/uploads/pdfs/publications/sr80_securing_the_belt_and_road_sep2019.pdf

⁴ **Yau T. Y.** Chinese Private Security Moves Into Central Asia// The Diplomat 2019. Доступ к ресурсу - <https://thediplomat.com/2019/07/chinese-private-security-moves-into-central-asia/>

рая продолжает оставаться наиболее влиятельной силой в Центральной Азии. Признаком этого можно назвать сохранения позиций РФ на региональном оружейном рынке. Так на 2018 год в среднем 60% поставок вооружений среднеазиатским республикам осуществляется именно Россией, в то время как Китай конкурирует преимущественно с такими странами как Турция, Франция и другими геополитическими противниками РФ.¹ Кроме того, о сохранении роли России в регионе и явной ее поддержке со стороны Поднебесной говорит позиция китайских официальных лиц по поводу событий в Казахстане. Так, китайские власти не только поддерживали действующего президента Токаева, но и приветствовали введение на территорию страны миротворческого контингента ОДКБ².

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, подводя итоги, мы можем констатировать, что цели и задачи Китая в регионе Центральной Азии, как и две тысячи лет назад остаются неизменными. В целом речь идет о защите экономических интересов КНР и обеспечения стабильной политической ситуации в регионе. Из этих целей исходят те задачи, которые поставила перед собой Поднебесная: укрепление военного сотрудничества непосредственно между НОАК и армиями республик, а так же борьба с экстремизмом, терроризмом и сепаратизмом как с наибольшей опасностью для стабильности в регионе.

Как и многие другие аспекты, политика КНР в Центральной Азии основывается на многовековой истории взаимоотношений с местными государствами и племенами. Опираясь на исторический опыт, мы можем констатировать, что, несмотря на многомиллиардные инвестиции в экономику региональных государств в рамках инициативы ОПОП, первоочередной задачей, осуществляемый китайским руководством в регионе является обеспечение безопасности собственных границ. И даже если инициатива ОПОП по тем или иным причинам провалиться или будет свернута из-за внутривнутриполитических обстоятельств, как это не раз бывало в истории Китая, вопросы безопасности, связанные с фронтиром, останутся актуальными.

¹ **Bradley J. Lemon E.** "In Russia's Shadow: China's Rising Security Presence in Central Asia// Kennan Cable, No. 52, Wilson Center, 2020. Доступ к ресурсу - <https://www.wilsoncenter.org/publication/kennan-cable-no-52-russias-shadow-chinas-rising-security-presence-central-asia>

² Официальный сайт МИД КНР. Доступ к ресурсу - https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/zxxx_662805/202201/t20220111_10480941.html

Более того, если рассматривать взаимоотношения России и Китая именно под таким углом, то можно констатировать, что наличие другой, достаточно могущественной политической силы, которая не враждебна Китаю и обеспечивает стабильность и безопасность региона, на прямую соответствует национальным интересам Китайской Народной Республики.

Հովհաննես Բարդակչյան, Չինա - Կենտրոնասիական ռազմական համագործակցություն. Պատմությունը, ներկան, հեռանկարները – Հոդվածում ներկայացված է Կենտրոնական Ասիայի պետությունների և Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության միջև ռազմական համագործակցության ոլորտում առկա իրավիճակի վերլուծությունը: Տրվում է «ֆրոնտիր» տերմինի բացատրությունը և ակնարկ է կատարվում պատմական զարգացման տարբեր փուլերում տարածաշրջանում բնակվող ժողովուրդների և Չինական պետականության հարաբերություններին: Բացահայտվում են այն նպատակներն ու խնդիրները, որոնք Չինաստանի կայսերական կառավարությունն իր առջև էր դրել նախկինում, և ուղիղ զուգահեռ է անցկացվում Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության կողմից վարվող ժամանակակից քաղաքականության միջև:

Տրամադրվում են երկրների միջև զենքի առևտրի ծավալների, ինչպես նաև ընթացիկ երկկողմ և բազմակողմ գորավարժությունների վերաբերյալ արդի տվյալները: Վերլուծվում է Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության տեղը Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանի ժամանակակից անվտանգության համակարգում և նրա հարաբերությունները առաջատար տարածաշրջանային պետության՝ Ռուսաստանի Դաշնության հետ: Եզրակացություն է արվում երկու երկրների միջև չասված փոխըմբռնման ձեռքբերման վերաբերյալ: Բացի դրանից, վստահորեն կարելի է ասել տարածաշրջանային անվտանգության բնագավառում Ռուսաստանի Դաշնության առաջատար դիրքերի պահպանման մասին, ինչը լիովին բխում է Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության ազգային և տարածաշրջանային ներկայիս շահերից, թույլ տալով ՉԺՀ-ին ավելի քիչ միջոցներ ծախսել սեփական տնտեսական ծրագրերի անվտանգությունը ապահովելու համար: Այդ մասին մենք կարող ենք եզրակացնել զենքի առևտրի ցուցանիշներից և 2022 թ. սկզբին Ղազախստանի Հանրապետությունում տեղի ունեցող իրադարձություններին Չինաստանի Ժողովրդական Հանրապետության պաշտոնական արձագանքից:

Hovhannes Bardakchyan, Chinese - Central Asian military cooperation: history, present, prospects - The article provides an analysis of the current situation in the field of military cooperation between the republics of Central Asia

and the People's Republic of China. A historical digression is made into the relationship between the nations and tribes inhabiting the region and the Chinese state at different stages of historical development. Identifying the goals and objectives that the Chinese imperial government set for it in antiquity and drawing a direct parallel with the modern policy pursued by the PRC today.

Provides data on arms trade between regional countries, as well as ongoing bilateral and multilateral military exercises. Analyzing the place of the PRC in the modern security system of the Central Asia and the relationship of the China with the leading regional player - the Russian Federation. The conclusion is made about the achievement of mutual understanding between this two players and the preservation of the leadership positions of the Russian Federation in the region at this stage, which fully corresponds to the national and regional interests of the People's Republic of China. We can conclude that from the official reaction of the People's Republic of China to the events in the Republic of Kazakhstan in early 2022.

Ուղարկվել է խմբագրություն 13.06.2022թ.

Գրախոսվել է 26.07.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 27.07.2022թ.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԻՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՈՎ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - ՖՀՄՍ, հաշվենկատության սկզբունք, ակտիվների իրական արժեք, ակտիվների վերագնահատում, ֆինանսական հաշվետվություններ:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Ֆինանսական հաշվետվությունների կազմման միջազգային ստանդարտները, որոնք կիրառության մեջ մտան նախորդ դարի 90-ական թվականներից, ի սկզբանե նպատակ էին հետապնդում օգտագործողներին տրամադրել այնպիսի իրատեսական տեղեկատվություն, որով կկայացվեին հիմնավոր որոշումներ: Հատկապես կարևորվեց հաշվենկատության սկզբունքը, որը մինչև այժմ էլ համարվում է ստանդարտների կառուցման անկյունաքարերից մեկը:¹ Այն կիրառելիս չի թույլատրվում ակտիվների գերագնահատված, կամ պարտավորությունների թերագնահատված ներկայացում: Հաշվենկատությունը բավարար չափի գոյության պահպանումն է, այնպես, որ ակտիվները և եկամուտները գերագնահատված չլինեն, իսկ պարտավորությունները և ծախսերը՝ թերագնահատված, մինչև ժամանակ թույլ չտալով ակտիվների և եկամուտների միտումնավոր թերագնահատում, պարտավորությունների և ծախսերի միտումնավոր գերագնահատում:²

Հետևաբար, հաշվենկատություն պահպանելիս, կազմակերպությունները ֆինանսական հաշվետվություններում ներկայացնում են առավելապես իրենց համար ոչ “շահեկան տեղեկատվություն”, քանի որ ենթադրաբար նվազեցնում են ակտիվների իրական արժեքը: Մյուս կողմից, հաշվետվություններն օգտագործողներին արհեստականորեն չեն ներկա-

¹ Տե՛ս **Ա. Ճուղուրյան**, Հաշվապահական հաշվառում, “Տնտեսագետ”, 2009 թ, էջ 98

² Տե՛ս **Audrey M. Sihaan, Danri Toni Siboro**1, Is it Conservatism or Prudence?, <https://www.scitepress.org/Papers/2018/94990/94990.pdf>

յացվում ակտիվի իրական արժեքի այն բաժնեմասը, որը “թաքցվում է” հաշվետվողականության պահանջով:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

Մասնագիտական գրականությունում նշվում է, որ հաշվենկատության սկզբունքով ֆինանսական հաշվետվություններ կազմելիս հաճախ ժամանակային խզում է առաջանում արձանագրվող օգուտների և վնասների միջև: Հենց այդ սկզբունքից է բխում այն տեսակետը, որ ձևավորված վնասը կազմակերպությունների ֆինանսական արդյունքերում անմիջականորեն պետք է արձանագրել, եթե անգամ դրան առնչվող գործարքը դեռևս տեղի չի ունեցել, իսկ օգուտի պարագայում շտապողականություն չպետք է դրսևորել և անհրաժեշտ է սպասել այնքան, մինչև որ գործարքը տեղի ունենա:¹ Դրա վառ օրինակը հիմնական միջոցների վերագնահատման արդյունքների ձևակերպումներն են, համաձայն որոնց, ակտիվի արժեզրկման կորուստը անմիջապես պետք է վերագրվի հաշվետու ժամանակաշրջանի ֆինանսական արդյունքներին, իսկ վերագնահատումից աճը՝ կազմակերպության սեփական կապիտալին:²

Հեղինակները կարծիք են հայտնում, որ հաշվենկատության սկզբունքից բխող ֆինանսական արդյունքների ժամանակային այս տարբերությունները կարող են որոշակիորեն ազդել տեղեկատվությունն օգտագործողների որոշումների կայացման վրա:³ Չէ որ հիմնական միջոցները ոչ ընթացիկ ակտիվներ են և թերևս երկար ժամանակ ծառայելով, հաշվետվությունների ներկայացման պահին դեռ չեն օտարվելու կամ վաճառահանվելու: Ուրեմն հարց է առաջանում, թե ինչու դրանց արժեզրկման պահին ձևավորված վնասը պետք անմիջականորեն վերագրվի հաշվետու ժամանակաշրջանի կազմակերպության ֆինանսական արդյունքներին, և ոչ թե կապիտալին, ինչը որ արվում է վերագնահատման աճից օգուտի ժամանակ: Մեր կարծիքով, նման պարագայում հաշվետվությունն օգտագործողներին ներկայացվում է երկակի ստանդարտներով տեղեկատվություն, որով հնարավոր “տեղեկատվական խառնաշփոթ” է առաջանում նրանց կողմից կայացվող կառավարչական որոշումներում:

¹ Տե՛ս **Hans Hoogervorst**, The Concept of Prudence: dead or alive?, FEE Conference on Corporate Reporting of the Future, Brussels, Belgium 2012, // <https://www.ifrs.org/content/dam/ifrs/news/speeches/2012/hans-hoogervorst-fee-september-2012.pdf>

² Տե՛ս ՀՀՄՄ 36, Ակտիվների արժեզրկում:

³ Տե՛ս **Tanja Sestanji-Peric, Suzana Keglević Kozjak**, The concept of prudence in theory and practice, // <https://www.researchgate.net/publication/344060282>

Ավելին, պաշարների պարագայում, երբ ելնելով հաշվենկատության սկզբունքից, հաշվապահական հաշվառման միջազգային ստանդարտով պահանջվում է իրական արժեքի ներկայացում՝ մնացորդների փաստացի ինքնարժեքի և իրացման զուտ արժեքի նվազագույնով, հաշվի չի առնվում պաշարների օգտագործելիության կարճ ժամանակահատվածը:¹ Եվ եթե անգամ ձևավորվում են հանգամանքներ, որոնք պաշարների արժեքի աճին են նպաստում, ապա ճշտվում են պաշարների նախկին արժեզրկան արդյունքները և կատարվում են ձևակերպումների հակադարձումներ: Հետևաբար ստացվում է այնպես, որ մեկ տարով պահվող պաշարների մնացորդները կարող են բազմակի վերագնահատումների ենթարկվել՝ էականորեն տարաբնույթ տեղեկատվություն առաջացնելով հրապարակվող ֆինանսական հաշվետվության օգտագործողների որոշումների կայացման գործընթացում:

Համաձայն ֆինանսական հաշվետվությունների ներկայացման միջազգային ստանդարտների (ՖՀՄՄ), իրական է համարվում այն արժեքը, որը, չափման ամսաթվի դրությամբ, շուկայի մասնակիցների միջև սովորական գործարքում կստացվեր ակտիվի վաճառքից կամ կվճարվեր պարտավորության փոխանցման դիմաց:² Ուստի, հաշվենկատության սկզբունքը որոշակիորեն հակադրվում է ստանդարտի այս պահանջին, քանի որ հաճախ ակտիվի իրական արժեք է ներկայացվում, հաշվի չառնելով սովորական գործարքի պահը կամ շուկայում «պարզած ձեռքի» հեռավորության մոտեցումը:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Հետազոտության մեթոդաբանությունը կառուցվել է ելնելով հաշվապահական հաշվառման հաշվետվությունների կազմման սկզբունքներից և մոտեցումներից: Մասնավորապես, ակտիվների իրական արժեքով ներկայացման անհրաժեշտությունից ելնելով, հաշվի է առնվել շուկայական գնին համարժեք ակտիվների չափման պահանջը և արժեքային փոփոխությունները՝ հաշվի առնելով շուկայում գների տատանումները: Դրան զուգահեռ, ակտիվների գնահատումը իրականացվել է նաև դրանց երկարաժամակետ օգտագործման ժամանակաշրջանում ձևավորվող օգտակար տնտեսական պոտենցիալի առկայության հայտանիշներից: Այս պարագայում, գնահատման հիմքում դրվել է ակտիվների արժեզրկման ռիսկը, որը ձևավորվում է՝ ելնելով հիմնական միջոցի հետագա օգտագործու-

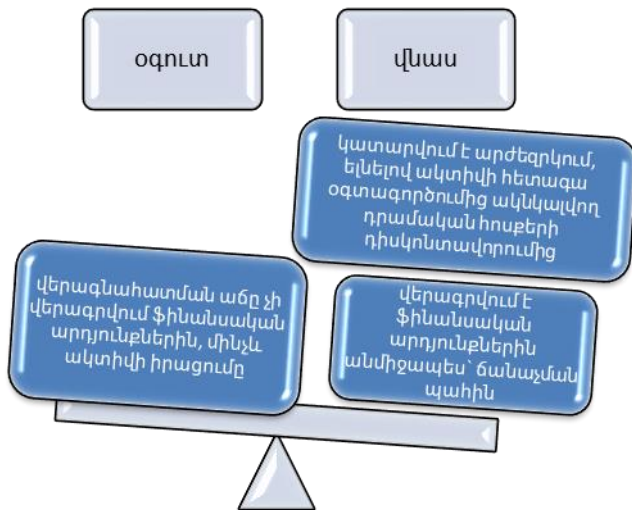
¹ Տե՛ս ՀՀՄՄ 2, Պաշարներ:

² Տե՛ս ՖՀՄՄ 13, Իրական արժեք:

մից ակնկալվող դրամական դիսկոնտավորված հոսքերի և ակտիվի հաշվեկշռային արժեքի համադրումներից: Բոլոր դեպքերում, իրական արժեքով ակտիվը ներկայացնելիս հաշվենկատության, կամ «պարզած ձեռքի հեռավորության» սկզբունքով՝ գնահատման արդյունքները ենթարկվել են կրկնակի գրանցման և վերագրվել կազմակերպության հաշվետու ժամանակաշրջանի ֆինանսական արդյունքներին (տես գծապատկեր 1):

Զուգահեռաբար կիրառելով ակտիվների վերագնահատման մեթոդաբանություն՝ ինչպես հաշվենկատության, այնպես էլ «պարզած ձեռքի հեռավորության» սկզբունքներով, հնարավորություն է ստեղծվել բացահայտելու, որ անհամարժեքություն է ձևավորվում ակտիվների վերագնահատման արդյունքում ֆինանսական արդյունքները արձանագրելիս:

Ստացվում է այնպես, որ ակտիվների վերաչափման ֆինանսական արդյունքների ձևավորման ծանրության կենտրոնը հաշվետվություններում ավելի քան տեղափոխվում է վնասների արձանագրման դաշտ, իսկ վերագնահատման աճից օգուտների արձանագրումը ժամանակային առումով հապաղում է՝ մինչև ակտիվի իրացման պահը (տես գծապատկեր 1):

Գծապատկեր 1 Հաշվենկատության սկզբունքով վնասների և օգուտների ճանաչման մոտեցումները իրական արժեքով ակտիվը ներկայացնելիս¹

Հետևաբար, հետազոտության մեթոդաբանությունը ձևավորվել է համակարգային հենքով, օգտագործելով ոչ միայն վերագնահատման

¹ Կազմել է հեղինակը:

արդյունքների կրկնակի գրանցում, այլև հաշվապահական հաշիվներով դրանց տարբեր ուղղությունների համադրում՝ գտնելու համար ֆինանսական հաշվետվություններում ակտիվների իրական արժեքով իրատեսական գնահատման բանաձևումը:

ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆ

Իրական արժեքով ֆինանսական հաշվետվական արձանագրումները հիմնականում խնդիրներ են առաջացնում երկարաժամկետ օգտագործվող ոչ ընթացիկ ակտիվների գծով: Համաձայն ՀՀՄ 36-րդ ստանդարտի պահանջի, անկախ այն հանգամանքից՝ առկա է արդյոք ակտիվի արժեզրկված լինելու հայտանիշ, կազմակերպությունը պետք է յուրաքանչյուր տարի ստուգի անորոշ օգտակար ծառայություն ունեցող ոչ նյութական ակտիվի, կամ օգտագործման համար դեռևս ոչ մատչելի ոչ նյութական ակտիվի արժեզրկված լինելը՝ դրա հաշվեկշռային արժեքը համեմատելով փոխհատուցվող գումարի հետ:¹ Ընդ որում, համաձայն ստանդարտի պահանջի, գնահատելիս, թե առկա է արդյոք որևէ հայտանիշ, ըստ որի՝ ակտիվը կարող է արժեզրկված լինել, կազմակերպությունը պետք է դիտարկի առնվազն հետևյալ հայտանիշները.

ա) առկա են դիտելի հայտանիշներ, որ տվյալ ժամանակաշրջանի ընթացքում ակտիվի արժեքը նվազել է նշանակալիորեն ավելի մեծ չափով, քան կակնկալվեր որոշակի ժամանակ անցնելու կամ սովորական օգտագործման արդյունքում,

բ) տվյալ ժամանակաշրջանի ընթացքում տեղի են ունեցել կամ մոտ ապագայում տեղի կունենան կազմակերպության համար անբարենպաստ հետևանք ունեցող նշանակալի փոփոխություններ այն տեխնոլոգիական, շուկայական, տնտեսական կամ իրավական միջավայրում, որտեղ գործում է այդ կազմակերպությունը, կամ այն շուկայում, որի համար նախատեսված է տվյալ ակտիվը,

գ) տվյալ ժամանակաշրջանի ընթացքում շուկայական տոկոսադրույքները կամ ներդրումների շուկայական այլ հատույցադրույքներ աճել են, և հավանական է, որ այդ աճը կազմի զեղչման դրույքների վրա, որոնք կիրառվում են ակտիվի օգտագործման արժեքը հաշվարկելիս, և էականորեն կնվազեցնի ակտիվի փոխհատուցվող գումարը,

դ) կազմակերպության զուտ ակտիվների հաշվեկշռային արժեքը գերազանցում է նրա շուկայական կապիտալացումը:²

¹ Տե՛ս ՀՀՄՄ 36, Ակտիվների արժեզրկում:

² Տե՛ս նույն տեղը:

Ելնելով հիմնական միջոցի շահագործման օգտակարության աստիճանից, ակտիվի հաշվեկշռային արժեքը պետք է նվազեցվի մինչև դրա փոխհատուցվող գումարը միայն այն դեպքում, եթե ակտիվի փոխհատուցվող գումարն ավելի փոքր է, քան դրա հաշվեկշռային արժեքը: Ընդ որում, այդ նվազումն իրենից ներկայացնում է արժեզրկումից կորուստ:

Այսպես, կազմակերպությունը 2019 թ. հունվարին, 10 տարի շահագործման ժամկետով և 20 մլն դրամով գնել է հոսքային գիծ, որի օտարման ծախսերը շահագործման ավարտին կազմելու են 3 մլն դրամ: 2021 թվականի դեկտեմբերին պարզվեց, որ հոսքային գծի իրական արժեքը շուկայում թանկացել է 5%-ով: Միաժամանակ ի հայտ եկավ մեկ այլ հանգամանք. շուկայում հայտնվել է հզոր մրցակից, որը նույն արտադրանքն է թողարկում և արդյունքում կազմակերպության հոսքային գծի թողունակության օգտակարությունը տարեկան 4 մլն դրամից՝ նվազում է մինչև 2,6 մլն դրամ: Նաև հայտնի է, որ բանկի դեպոզիտի դրույքաչափը առաջիկա յոթ տարիներին կանխատեսվում է միջինը 10%:

Եթե հետևելու լինենք հաշվապահական հաշվառման միջազգային ստանդարտներին, ապա 2021 թվականին պետք է ակտիվի գծով ձևակերպենք երկու իրար հակասող թղթակցություն: Մի կողմից, համաձայն ՀՀՄՍ 16-ի պահանջով կիրագործվի ակտիվի արժեքի վերագնահատման աճ, և արդյունքը կարձանագրվի կազմակերպության հաշվետու ժամանակաշրջանի կապիտալի աճին:¹ Սակայն, մյուս կողմից, դրան զուգահեռ, ՀՀՄՍ 36-ի պահանջով կարձանագրվի ակտիվի արժեզրկում, քանի որ առկա է այն հայտանիշը, համաձայն որի ակտիվի հաշվեկշռային արժեքը գերազանցում է նրա փոխհատուցվող գումարին:² Այս դեպքում, տվյալ ակտիվի գծով, նույն հաշվետու ժամանակաշրջանում արժեզրկման արդյունքը կարձանագրվի կազմակերպության ֆինանսական արդյունքներում, ՀՀՄՍ 36-ի պահանջով իրականացնելով հետևյալ հաշվարկները:

Ակտիվի օգտակար արժեք = ապագա դրամական հոսքերի ներկա արժեք, որով ակնկալվում է ստանալ ակտիվի շահագործումից = 4,88 (անուիտետի գործակից 10% և 7 շահագործման մնացորդային տարիների համար) \times 2,6 = 12,7 մլն դրամ:

$$\text{Ակտիվի իրական արժեք} = (20 - 20/10 \times 3\text{տարի}) \times 1,05 = 14,7$$

Ակտիվի իրական արժեք – օտարման ծախսումներ = 14,7 – 3,0 = 11,7 մլն դրամ

Փոխհատուցվող գումար = իրական արժեքի – օտարման ծախսումների և օգտակար արժեքի առավելագույնը = 12,7 մլն դրամ:

¹ Տե՛ս ՀՀՄՍ 16, Հիմնական միջոցներ:

² Տե՛ս ՀՀՄՍ 36, Ակտիվների արժեզրկում:

Ըստ ՀՀՄՄ 36-ի, ակտիվի արժեզրկման գումարը 2021 թվականի դեկտեմբերին կկազմի՝ $14,7 - 12,7 = 2$ մլն դրամ:

Ըստ ՀՀՄՄ 16-ի, անշարժ գույքի շուկայում ակտիվի թանկացման գումարը 2021 թվականի դեկտեմբերին կկազմի՝ $(20 - 20/10 \times 3 \text{ տարի}) \times 0,05 = 0,7$ մլն դրամ:

Բնականաբար, նման երկիմաստ գնահատումը հոսքային գծի իրական արժեքի նկատմամբ կարող է տեղեկատվական տարաձայնություն առաջացնել ֆինանսական հաշվետվություններն օգտագործողների շրջանում և բացասաբար անդրադառնալ նրանց կողմից կայացվող որոշումների վրա:

Այսպես, ակտիվի վերագնահատման արդյունքները և իրական արժեքով գնահատումը 2022 թվականի հունվարի 1-ին կներկայացվեն հետևյալ հաշվապահական թղթակցություններով.

- ակտիվի մուտքագրումը մատակարարներից (2019 թվ. հունվար)

Դո Հիմնական միջոցներ.....20

Կտ Պարտավորություններ մատակարարներին...20

- առաջին երեք տարիների գծով ակտիվի կուտակված մաշվածքի ձևակերպումը.

Դո Վերադիր ծախսեր..... 6 (20/10 x 3 տարի)

Կտ Կուտակված մաշվածք.....6

- հոսքային գծի շուկայական արժեքի 5% աճի ձևակերպումը 2021 դեկտեմբերի 31-ին.

սկզբնական արժեքի գծով.

Դո Հիմնական միջոցներ..... 1,0 (20x0,5)

Կտ Ակտիվի վերագնահատումից կապիտալի աճ.....1,0

մաշվածքի գծով.

Դո Ակտիվի վերագնահատումից կապիտալի աճ.....0,3 (6x0,05)

Կտ Կուտակված մաշվածք.....0,3

- հաշվետու ժամանակաշրջանի վերջում (2021 դեկտեմբերի 31) մրցակցային շուկայում ի հայտ եկած ակնառու հանգամանքերով ակտիվի 2 մլն դրամով կամ 13,6 %-ով $[(2 : 14,7) \times 100]$ արժեզրկման ձևակերպումը, որի արդյունքում ակտիվի վերագնահատված արժեքը 21 մլն դրամից իջավ 18,14 մլն դրամ, իսկ կուտակված մաշվածքը՝ 6,3 մլն դրամից իջավ մինչև 5,44 մլն դրամ.

առաջին վերագնահատման արժեքի աճի հակադարձում.

Դո Ակտիվի վերագնահատումից կապիտալի աճ1,0

Կտ Հիմնական միջոցներ...1,0

առաջին վերագնահատման կուտակված մաշվածքի աճի հակադարձում.

Դո Կուտակված մաշվածք..... 0,3

Կո Ակտիվների վերագնահատումից կապիտալի աճ....0,3

հոսքային գծի երկրորդ վերագնահատումից արժեզրկում.

Դո Ակտիվների վերաչափումից կորուստներ.....1,86

Կո Հիմնական միջոցներ1,86 (21-1-18,14)

երկրորդ վերագնահատումից կուտակված մաշվածքի ճշգրտում.

Դո Կուտակված մաշվածք.....0,56 (6,3-0,3-5,44)

Կո Ակտիվների վերաչափումից օգուտներ.....0,56

Համաձայն հաշվապահական հաշվառման ստանդարտի, արժեզրկումից կորստի ճանաչումից հետո ապագա ժամանակաշրջանների համար ակտիվի գծով մաշվածության (ամորտիզացիայի) հաշվեգրումը ճշգրտվում է՝ ակտիվի վերանայված հաշվեկշռային արժեքի և մնացորդային արժեքի տարբերությունը նրա մնացորդային օգտակար ծառայության ընթացքում պարբերաբար բաշխելու նպատակով:¹

Այսպես, կազմակերպության կողմից 10 տարվա շահագործման ժամկետով ձեռք բերված հոսքային գիծը արժեզրկվեց օգտագործման երրորդ տարվա վերջին: Ուստի մնացորդային 7 տարիների ընթացքում ակտիվի տարեկան մաշվածքը հնարավոր է հաշվարկել երկու եղանակով.

✓ մնացորդային արժեք/մնացորդային տարիներ =
= $[(20+1,0-1,0-1,86) - (6 +0,3-0,3-0,56)] / 7$ տարի = 1,814 մլն դրամ:
կամ

✓ ակտիվի հաշվեկշռային արժեք/շահագործման ընդհանուր տարիներ = $(20+1,0-1,0-1,86) / 10$ տարի = 1,814 մլն դրամ:

Սակայն, պետք է ընդգծել, որ հաշվետու տարվա վերջին (2021 դեկտեմբերի 31) ակտիվի իրական արժեքի ճշգրտման գծով միաժամանակ ձևակերպվեցին միմյանց հակասող երկու ֆինանսական արդյունքեր: Դրանցից առաջինը վերաբերում էր ակտիվի շուկայական արժեքի բարձրացման գծով օգուտներին, իսկ մյուսը՝ առնչվում էր ակտիվի հետագա տնտեսական օգուտներ ստեղծելու կարողության նվազումից արժեզրկման վնասներին:

Բնականաբար, իրական ակտիվների ճշգրտման միաժամանակյա օգուտների և վնասների արձանագրումը կարող է կազմակերպության ֆինանսական արդյունքների տեղեկատվություն օգտագործողների շրջանում տարակարծություն առաջացնել և ազդել նրանց կողմից որոշումներ

¹ Տե՛ս ՀՀՄՍ 36 Ակտիվների արժեզրկում:

րի կայացման վրա: Հետևաբար նպատակահարմար ենք գտնում երկարամյա շահագործման ժամկետ ունեցող ակտիվների իրական արժեքի գնահատման ժամանակ հաշվի առնել միայն դրանց հետագա օգտակարության աստիճանը, և զուգահեռաբար ի նկատի չունենալ տվյալ պահի շուկայական գինը: Այսինքն, դեռևս երկարամյա շահագործման ժամկետ ունեցող ակտիվների իրական արժեքը գնահատելիս չառաջնորդվել շուկայում «պարզած ձեռքի» հեռավորության սկզբունքով: Իսկ տեղեկատվության օգտագործողներին պարզապես ֆինանսական հաշվետվությունների բացահայտումներով ներկայացնել երկարամյա շահագործման ժամկետ ունեցող ակտիվների իրական արժեքի գնահատման արդյունքները շուկայական գներով: Այս դեպքում, ոչ ընթացիկ նյութական ակտիվների իրական արժեքի ճշգրտումները ֆինանսական երկիմաստ արդյունքներով արդեն չեն տրամադրվի տեղեկատվությունն օգտագործողներին: Ընդ որում, ՖՀՄՄ-ներով ակտիվի իրական արժեքով գինը, որը չափման ամսաթվի դրությամբ, շուկայի մասնակիցների միջև սովորական գործարքում կստացվեր ակտիվի վաճառքից, արդեն կներկայացվի որպես լրացուցիչ տեղեկատվություն՝ հրատարակվող ֆինանսական հաշվետվությունների բացահայտումներում:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Հաշվետու կազմակերպության տնտեսական ռեսուրսների և պահանջների բնույթի ու գումարների վերաբերյալ տեղեկատվությունը օգտագործողներին օգնում է բացահայտելու հաշվետու կազմակերպության ֆինանսական ուժեղ և թույլ կողմերը: Այդ տեղեկատվությունը օգտագործվում է գնահատելու հաշվետու կազմակերպության իրացվելիությունը և վճարունակությունը, լրացուցիչ ֆինանսավորման անհրաժեշտությունը և, թե որքանով կազմակերպությանը կհաջողվի ձեռք բերել այդ ֆինանսավորումը:¹ Իրական արժեքով ակտիվների ներկայացման տեղեկատվությունը օգտագործողներին օգնում է կանխատեսել, թե ապագա դրամական միջոցների հոսքերն ինչպես են բաշխվելու հաշվետու կազմակերպության նկատմամբ պահանջ ունեցող կազմակերպությունների միջև, ինչպիսին է կազմակերպության տնտեսական ինքնավարության, իրացվելիության աստիճանը:

¹ Տե՛ս Ֆինանսական հաշվետվությունների պատրաստման և ներկայացման հայեցակարգային հիմունքներ, ՀՀ կառավարության 2013 թվականի հուլիսի 18 -ի N 770 - Ն որոշման հավելված, կետ ՆՊ13

Սակայն, կատարված ուսումնասիրությունների արդյունքում կարելի է եզրահանգել, որ մի կողմից կազմակերպությունների հրապարակվող ֆինանսական հաշվետվություններում հաշվապահական ստանդարտներով պահանջվում է ակտիվները ներկայացնել իրական արժեքով, որը չափման ամսաթվի դրությամբ, ընթացիկ շուկայական պայմաններում, շուկայում կատարվող սովորական գործարքում ակտիվը վաճառելու դիմաց:¹ Մյուս կողմից, ակտիվի իրական արժեքի չափումը հաշվի է առնում նաև հետագա տնտեսական օգուտներ ստեղծելու կարողությունը:

Հետևաբար, նման իրարամերժ գնահատականներից խուսափելու համար, մեր կողմից առաջարկվում է երկարաժամկետ ոչ ֆինանսական ակտիվների գծով կիրառել գնահատման ընդամենը մեկ մոտեցում՝ ելնելով ՀՀՄ 36 ստանդարտի պահանջներից: Այն է, ակտիվների իրական արժեքը գնահատել փոխհատուցման արժեքով, որը ներկայացվում է որպես ակտիվի կամ դրամաստեղծ միավորի իրական արժեքի և օտարման ծախսումների տարբերության արդյունքի, և ստացված օգտագործման արժեքի առավելագույն գումար: Իսկ, երկարաժամկետ ոչ ֆինանսական ակտիվների գծով ՖՀՄՍ 13-ի պահանջը ներկայացնել ֆինանսական հաշվետվությունների բացահայտումներում՝ ցույց տալով տվյալ պահին հիմնական միջոցների իրական արժեքը շուկայական գնով:

Армен Джугурян, Нонна Хачатрян, Подкоды учета активов по справедливой стоимости - Составление и публикация финансовой отчетности осуществляется в соответствии с требованиями Международных стандартов бухгалтерского учета, с целью предоставления пользователям отчетности достоверной информации для принятия решений. Международные стандарты финансовой отчетности основаны на всеобщих признанных принципах, одним из которых является консерватизм. Как правило, в бухгалтерском учете учитываются интересы пользователей отчета, максимально избегая переоценки используемых активов или недооценки принятых обязательств. Кроме того, стандарты финансовой отчетности также требуют представления активов по справедливой стоимости, что несколько противоречит принципу консерватизма.

В статье рассматривается круг вопросов оценки активов по справедливой стоимости в финансовой отчетности, публикуемой организациями. В частности, выявляются методологические расхождения между оценкой долгосрочных активов и оценкой их полезности, требуемых

¹ ՖՀՄՍ 13 Իրական արժեք:

международными стандартами бухгалтерского учета. На основании исследований методологических подходов оценки активов, представляются рекомендации по ограничению использования принципа рыночного подхода оценки по справедливой стоимости долгосрочных активов.

Armen Jughuryan, Nonna Khachatryan, Approaches of assets fair value accounting - The preparation and publication of financial statements is carried out in accordance with the requirements of International Accounting Standards, in order to provide users of the statements with reliable information for making decisions. International Financial Reporting Standards are based on universally recognized principles, one of which is conservatism. As a rule, the interests of the users of the report are taken into account in accounting, avoiding as much as possible the overestimation of the assets used or the underestimation of the assumed liabilities. In addition, financial reporting standards also require the presentation of assets at fair value, which is somewhat contrary to the principle of conservatism.

The article discusses the range of issues of assessing assets at fair value in financial statements, published by organizations. In particular, it identifies methodological discrepancies between the valuation of long-term assets and the assessment of their utility, required by international accounting standards. Based on the research of methodological approaches to the valuation of assets, recommendations were made to limit the use of the principle of the market approach for assessing the fair value of long-term assets.

Ուղարկվել է խմբագրություն 31.09.2022թ.

Գրախոսվել է 03.10.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 04.10.2022թ.

**ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԵՎ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ
ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԿԱՐԻԵՐԱՅԻ ԱՃԻ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ԲՈՒՀ-ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ**

**ԿԱՌԼԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՆՆԱ ՀԱԿՈԲՋԱՆՅԱՆ,
ՔՐԻՍՏԻՆԵ ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ**

Բանալի բառեր- բուհ-կազմակերպություն համագործակցություն, զբաղվածություն, ինստիտուցիոնալ կառույցներ, կարիերայի կենտրոն, բիզնես ինկուբատոր, ակադեմիական բիզնես, գիտահետազոտական լաբորատորիաներ, ստարտափ, նորարարություն:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Աշխարհում երկրների մրցակցային առավելությունները կախված են նաև բարձր որակավորում ունեցող մասնագետների պատրաստելու նրա կարողությունից: Կրթական համակարգը պետք է համապատասխանեցվի տնտեսության/գործատուների պահանջներին՝ զբաղվածության կարողությունների առումով: Այս հարթությունում առանձնակի կարևորություն ունի կրթության որակի և մասնագիտական հմտությունների համապատասխանեցումը գործատուների պահանջներին, որի արդյունավետությունը պայմանավորված է բուհ-կազմակերպություն համագործակցության սերտացմամբ և միջնաժամկետ ապագայում շրջանավարտների զբաղվածության հնարավորությունների ընդլայնմամբ: Կրթության որակի կառավարման և մասնագիտական հմտությունների զարգացման գործընթացում առանցքային է նաև ակադեմիական անձնակազմի և գործատուների հնարավորությունների և պահանջների համապատասխանեցումը: Նշված համատեքստում առանձնակի դերակատարում պետք է ունենան այնպիսի ինստիտուցիոնալ կառույցներ, ինչպիսիք են կարիերայի կենտրոնները, բիզնես ինկուբատորները, գիտահետազոտական լաբորատորիաները, որոնք, ըստ էության, կապակցող օղակ են հանդիսանում բուհ-կազմակերպություն համագործակցության ձևաչափում: Մասնավորապես, բարձրագույն ուսումնական հաստատությունները տարբեր ինս-

Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ գիտության կոմիտեի ֆինանսավորմամբ՝ 21T-5B193 ծածկագրով գիտական թեմայի շրջանակում:

տիտուցիոնալ կառույցների միջոցով պետք է խրախուսեն բոլոր մակարդակների ծրագրերում ուժեղացնելու «փափուկ հմտությունների» զարգացումը, գործնական պարապմունքները, արտալսարանային հանդիպումները, կրթաթոշակների հնարավորությունները, ստարտափ գաղափարների գեներացումը և առևտրայնացումը, ինչպես նաև ակադեմիական բիզնեսների հիմնումը: Նշված գործընթացը հնարավորություն կտա ամրապնդել բուհ-կազմակերպություն համագործակցությունը, բարձրացնել կրթության որակը և մասնագիտական հմտությունները համապասխանեցնել գործատուների պահանջներին: Կրթության որակի կառավարման և մասնագիտական հմտությունների զարգացման գործընթացում առանցքային է նաև ակադեմիական անձնակազմի և գործատուների հնարավորությունների ու պահանջների համապատասխանեցումը, ինչն իրատեսական է բուհերում գործող ինստիտուցիոնալ կառույցների համապարփակ գործառույթների իրագործման արդյունքում:

Սույն հետազոտության նպատակն է՝ ուսումնասիրել բուհ-կազմակերպություն համագործակցության շրջանակներում գործող ինստիտուցիոնալ կառույցների գործունեությունը բուհերում, հաշվի առնելով ուսանող/շրջանավարտների բավարարվածությունը զբաղվածության, կարիերայի, ինչպես նաև ձեռնարկատիրության և ինովացիոն գաղափարների գեներացման, զարգացման ու առևտրայնացման ուղղությամբ տարվող աշխատանքներից: Հետազոտության արդյունքում բացահայտվել են հարցի առնչությամբ առկա խնդիրները և նախանշվել միջոցառումներ դրանց բարելավման ուղղությամբ:

Այսպիսով, բարձրագույն կրթության որակի ապահովման ժամանակակից քննարկումների համատեքստում արդիական է դարձել բուհ-կազմակերպություն բազմաբովանդակ և բազմամակարդակ համագործակցության մոդելի մշակման և զարգացման անհրաժեշտությունը:

Բուհ-կազմակերպության համագործակցության համատեքստում համալսարաններն առավելապես այնպիսի ավանդական կառուցակարգեր են կիրառում ինչպիսիք են՝ կրթության կազմակերպումը, գիտահետազոտական գործունեությունը, պրակտիկաների կազմակերպումը, շրջանավարտների ավարտական աշխատանքների նախապատրաստումը և այլն: Սակայն, *այսօր առավել քան երբևէ համալսարանների դերը սահմանափակված չէ միայն վերոնշյալ ավանդական մեխանիզմների կիրառմամբ, ավելին՝ ակադեմիական հաստատությունները պետք է նպատակ ունենան ակադեմիական նորարարության և բիզնես գաղափարների*

զարգացման միջոցով նպաստել «ձեռնարկատիրական համալսարան» հայեցակարգի գործնականում կյանքի կոչելուն՝:

Բուհ-կազմակերպությունն արդյունավետ համագործակցության մոդելի կիրառումը կնպաստի համալսարանական ուսումնական ծրագրերի զարգացմանը, որոնք կխթանեն համալսարանի և կազմակերպության միջև փոխադարձ ուսուցման, միմյանց հետ տեղեկատվության փոխանակման և փոխշահավետ համագործակցության հնարավորությունները²: Համապատասխանաբար կոդմերի արդյունավետ համագործակցությունը կնպաստի ուսանողների ուսման ու ձեռնարկատիրական գործելակերպի ինտեգրմանը և զարգացմանը՝ ակադեմիական ձեռնարկատիրության³, հետազոտության և նորարարության զարգացման միջոցով⁴, ինչպես նաև ուսանողների և շրջանավարտների գործունակության բարձրացմանը⁵:

Այս առումով բուհ-կազմակերպություն համագործակցությունը ներառում է բազմաբովանդակ կառուցակարգերի շրջանակ, որը հնարավորություն է տալիս ինչպես բուհի, այնպես էլ մասնավոր/պետական կազմակերպությունների կողմից ստեղծել բազմավեկտոր համագործակցության լայն շրջանակ:

Հարկ է նշել, որ այս թեմայով գիտական հրապարակումների մեծ մասը հիմնականում նվիրված է համալսարանների կամ մասնավոր/պետական կազմակերպությունների մոտեցումներին, մինչդեռ ուսանողների և շրջանավարտների կարիերայի, զբաղվածության և նորարարության հանգամանքները գիտական ուսումնասիրության և վերլուծության առումով բավարար չափով ուսումնասիրված չեն ոչ միայն ՀՀ-ում, այլև աշխարհում: Ուստի այս ուսումնասիրությունն օգտակար է նաև համալսարանների և մասնավոր/պետական կազմակերպությունների համար՝ քան-

¹ **Lundvall B., Joseph K., Chiamande K., Vang J.** (2009), Handbooks of Innovation Systems and Developing Countries: Building Domestic Capabilities in a Global Setting, Edward Elgar Publishing, BEC library, pp. 311-312.

² **Nakagawa K., Takata M., Kato, K., Matsuyuki T., Matsuhashi T.** 2017, A University-Industry Collaborative Entrepreneurship Education Program as a Trading Zone: The Case of Osaka University, Technology Innovation Management Review, vol. 7, Is. 6, p. 39.

³ **Klofsten M., Fayolle A., Guerreroc M., Miand S., Urbanoe D., Wright M.** 2019, The Entrepreneurial University as Driver for Economic Growth and Social Change - Key Strategic Challenges, Technological Forecasting & Social Change, V. 141, p.150.

⁴ **Martin M.** 2000, Managing university-industry relations: A study of institutional practices from 12 different countries, International Institute for Educational Planning/UNESCO, p. 13 <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/p00000120290/PDF/120290eng.pdf.multi>

⁵ **Ք. Նիկողոսյան**, Բուհ-կազմակերպություն համագործակցության կառուցակարգերը և ուղիները (ԵՄ և ԵԱՀԿ երկրների օրինակով), «Բանբեր Երևանի համալսարանի. Տնտեսագիտություն», 2020 № 2 (32), էջ 45

զի ուսումնասիրելով ուսանողների և շրջանավարտների դիտարկումները, խնդիրները, ինստիտուցիոնալ և գործառնական բացերի շրջանակը, ինչպես նաև ուսանողների բավարարվածության մակարդակը՝ կողմերը կկարողանան առավել արդյունավետ համագործակցել:

ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆ

Հաշվի առնելով գիտական շրջանակներում բուհ-կազմակերպության համագործակցության բազմաձևավալ մեխանիզմների և կառուցակարգերի շրջանակը, ինստիտուցիոնալ և գործառնական տարբերությունները՝ սույն հոդվածում քննարկվել են 2 տարբեր բուհերի ուսանողների և շրջանավարտների զբաղվածության և կարիերայի հնարավորությունների վերաբերյալ դիտարկումները:

Ուսումնասիրության համար իրականացվել են մեկ տեղական և մեկ միջազգային բուհերի համեմատական վերլուծություններ: Ընտրվել են Երևանի պետական համալսարանը և Իտալիայի Վենետո շրջանում գործող Կա' Ֆոսկարի համալսարանը: Երկու բուհերում իրականացվել է առցանց հարցաթերթիկային հարցում^{1,2}:

Իտալիայի Կա' Ֆոսկարի համալսարանում գործող Կարիերայի ծառայության աջակցությամբ հարցումն ուղարկվել է անմիջապես համալսարանի ուսանողների էլեկտրոնային հասցեներին, իսկ հարցման արդյունքների ամփոփումը կենտրոնի կողմից օգտագործվել է որպես իրենց ծառայությունների գնահատման ներքին օգտագործման հաշվետվություն³: Հարցման արդյունքներն, ըստ պայմանավորվածության, կարող են օգտագործվել միայն ակադեմիական նպատակներով: Երևանի պետական համալսարանում հարցումն ուղարկվել է ուսանողներին համալսարանում գործող ուսանողական կառույցների միջոցով (Ուսանողական խորհուրդ և Ուսանողական գիտական ընկերություն): Փորձ է արվել երկու բուհերում էլ հնարավորինս մեծ թվով ուսանողների ներգրավվել: Երևանի պետական համալսարանում (հետայսու՝ ԵՊՀ) և Կա' Ֆոսկարի համալսարանում ապահովվել է ինչպես հումանիտար, այնպես էլ բնագի-

¹ Երևանի պետական համալսարանի ուսանողների զբաղվածության և կարիերայի հնարավորությունների վերաբերյալ հարցում, <https://questionpro.com/t/AScsPZtAAI>,

² Ca' Foscari University Career Service- Student Satisfaction Survey, <https://questionpro.com/t/AScsPZmYkb>,

³ Կարիերայի կենտրոնի աշխատակից Ռոզարիա Վալաստրոյի կողմից իրականացվել է տեխնիկական աջակցություն հարցման կազմակերպման և իրականացման ընթացքում: <https://www.unive.it/data/struttura/111755>

տական ուղղվածությամբ մասնագիտացված ուսանողների համամասնական մասնակցություն:

Ուսումնասիրված բուհերում գործող կարիերայի կենտրոնների ղեկավար կազմերի հետ հարցազրույցների արդյունքում վերլուծվել են տվյալ ինստիտուցիոնալ կառույցների կողմից մատուցվող ծառայությունների շրջանակը և գործելաոճը: Ձեռներեցությանն ու նորարարությանն ուղղված կառուցվածքային բազան ուսումնասիրելու նպատակով Կա' Ֆոսկարի համալսարանում իրականացվել է նաև այցելություն համալսարանում գործող PINK¹ և VeniSIA² Կենտրոններ և անցկացվել են հարցազրույցներ կենտրոնների ղեկավար կազմերի հետ: Քանի որ Կա' Ֆոսկարի համալսարանում գործում են նաև ակադեմիական բիզնեսներ (spin-off)³, հետազոտական թիմը իրականացրել է նաև հարցազրույցներ հիմնադիրների հետ՝ պարզելու վերջիններիս գործունեության առանձնահատկությունները և առկա խնդիրները: Երևանի պետական համալսարանում վերոթվագրյալ կառույցները չեն գործում, ուստի, Կա' Ֆոսկարի համալսարանի հետ համեմատական հետազոտության արդյունքում իրականացվել է կառուցվածքային և գործառնական համեմատություն ու խնդրային վերլուծություն, ինչպես նաև մշակվել են ոլորտի զարգացման ուղղված անհրաժեշտ քայլերի և ծրագրերի համապարփակ շրջանակ:

Երկու բուհերում անցկացված հարցման նպատակն է պարզել ուսանողների և շրջանավարտների կարիերայի, զբաղվածության, ձեռնարկատիրության և նորարարության մասով տարվող աշխատանքների հասանելիությունը և նրանց բավարարվածությունը, ինչպես նաև փորձել գնահատել ինստիտուցիոնալ կառույցների գործառնական արդյունավետությունը, բացահայտել առկա խնդիրները:

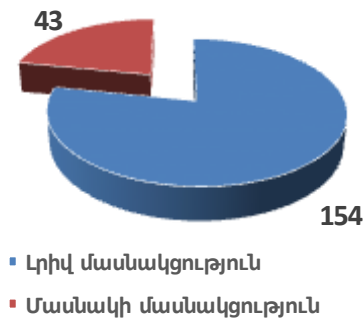
¹ Promotion of Innovation and Know-How (PInK), <https://www.unive.it/pag/30173/>

² Venice sustainability and Innovation Accelerator, <https://www.venisia.org/>,

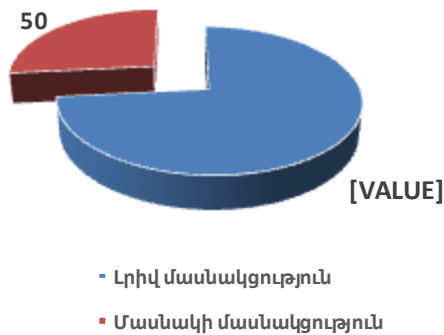
³ Ca' Foscari Spin-offs, <https://www.unive.it/pag/38165/>, (Հարցազրույցներ անցկացվել են հետևյալ spin-off-երի հետ՝ VeNice, Biofuture Medicine, Strategy innovation, Veasyt)

Ստորև ներկայացված է հարցման մասնակցությունը ըստ բուհերի (տե՛ս գծ. 1, գծ. 2)¹:

Գծ. 1
Վենետիկի Կա Ֆոսկարի համալսարան

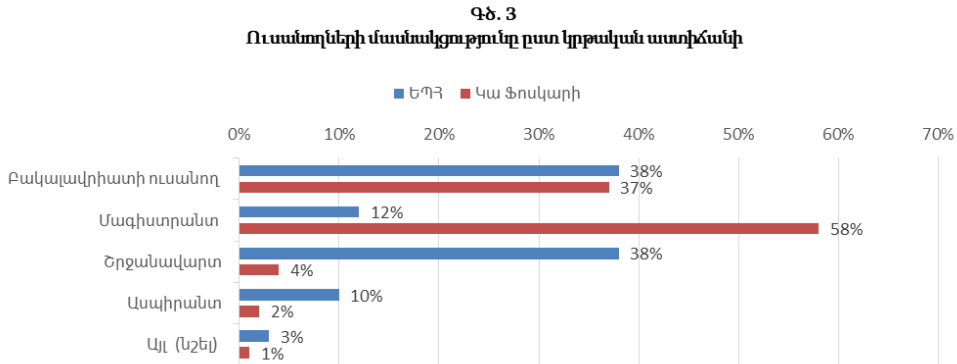

Գծ. 2
Երևանի պետական համալսարան

¹ Սույն հետազոտության ընթացքում ներկայացված բոլոր գծապատկերը կազմվել են հետազոտական թիմի կողմից՝ հաշվի առնելով հարցման արդյունքները:

Հարցմանը մասնակցել են ինչպես ուսանողներ, այնպես էլ շրջանավարտներ¹: Այնուամենայնիվ՝ ԵՊՀ-ում շրջանավարտների մասնակցությունը կազմում է 38%, իսկ Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում այն կազմում է ընդամենը 4%:

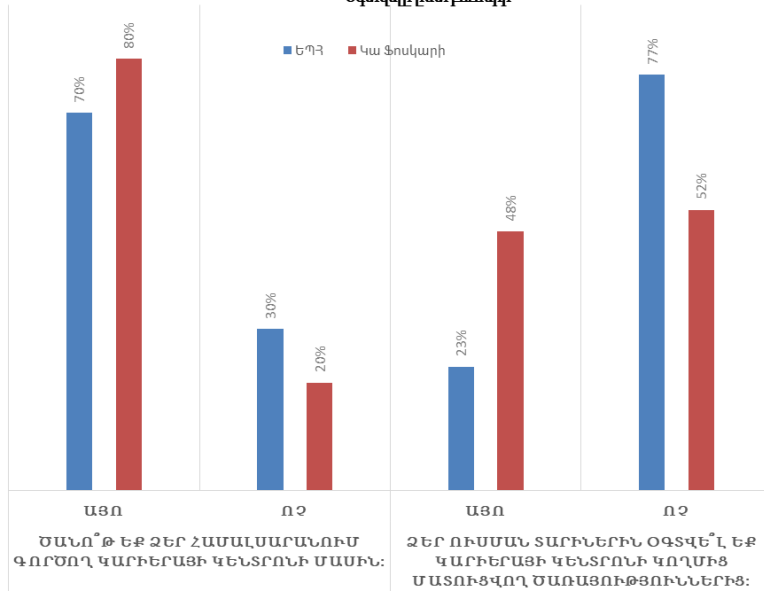
Մագիստրոսների մասնակցության առումով Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում դրսևորվել է ակնհայտ առավել առավելություն 58 %, այնինչ ԵՊՀ-ում այն կազմում է 12 % (տե՛ս գծ. 3):

ԵՊՀ-ում հարցվածների 70%-ը ծանոթ է Կարիերայի կենտրոնի գործունեությանը, իսկ Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում այդ ցուցանիշը կազմում է 80%: Ընդ որում, ԵՊՀ-ում ուսանողների միայն 27%-ն է ուսման տարիներին օգտվել Կարիերայի կենտրոնի մատուցվող ծառայություններից, մինչդեռ Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում այս ցուցանիշը 48% է (տե՛ս գծ. 4):

Հետազոտական թիմի կողմից առաջարկվել է պատճառների հնարավոր փակ ցանկ և “այլ” դաշտի առկայություն, ինչը հնարավորություն է տվել ուսանողներին նախանշել այն պատճառները, որ իրազեկ լինելով Կարիերայի կենտրոնի գործունեությանը, չեն օգտվել վերջինիս կողմից մատուցվող ծառայություններից:

¹ Գծապատկեր 3-ում՝ «այլ» պատասխանը ենթադրել է գիտաշխատողների և դասախոսների մասնակցությունը

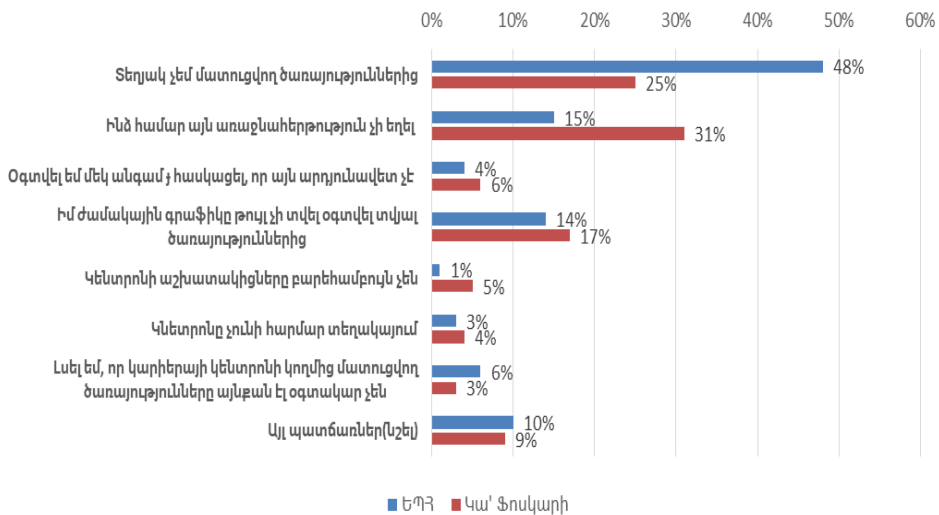
Գծ. 4. Ուսանողների կարիերայի կենտրոնի ծառայություններին ծանոթ լինելը և օգտվելը ըստ բուհերի

Այսպիսով, ԵՊՀ-ում ակնհայտ առավելությամբ ուսանող/շրջանավարտների ծառայություններից չօգտվելու պատճառը մատուցվող ծառայություններից տեղյակ չլինելու հանգամանքն է՝ 48%:

Գծ. 5

Կարիերայի կենտրոնի ծառայությունների չօգտվելու պատճառներ

Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում ևս առկա է վերոնշյալ խնդիրը, սակայն այն կազմում է միայն ուսանողների 25%-ը, այնինչ Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում ուսանողների մոտավորապես 31%-ը գտնում է, որ այդ ծառայություններից օգտվելը իր համար առաջնահերթ չի եղել (Տե՛ս գծ. 5):

Իհարկե նման վիճակագրությունը մտահոգիչ է, քանի որ հետագա հետազոտությունը ցույց է տալիս, որ ուսանող-շրջանավարտները ունեցել են զբաղվածության խնդիրներ, ինչպես նաև իրենց նորարարական գաղափարը զարգացնելու անհրաժեշտություն, սակայն չեն օգտվել մատուցվող ծառայություններից:

Նման իրավիճակի վիճակագրական վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ԵՊՀ-ում կարիերայի կենտրոնի կողմից չեն իրականացվում անհրաժեշտ քայլեր տեղեկատվության տարածման մասով, իսկ Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում, իրականացվող տեղեկատվական քայլարշավը դրական է, սակայն ուսանողները իրենց կարիերայի հետ կապված հարցերը չեն կապում կենտրոնի կողմից մատուցվող ծառայությունների հետ, ինչը որոշակի առումով կարող է կապված լինել կենտրոնի կողմից մատուցվող ծառայությունների սահմանափակվածությամբ և ոչ հասանելիությամբ: Չնայած այն հանգամանքին, որ ուսանողների գրեթե 10%-ը նշել էր «այլ» պատճառների հանգամանքը, սակայն երկու բուհերում այդ մասով ուսանողների կամ շրջանավարտների կողմից որևէ մեկնաբանություն չի արվել, որը հնարավորություն չի տվել վերհանել հնարավոր այլ խնդիրների շրջանակը:

Հաշվի առնելով տեղեկատվության տարածման կարևորությունը, ուսանողների և շրջանավարտների տեղեկացված լինելու անհրաժեշտությունը, վերջիններիս ներկայացվել է որոշակի կապուղիների շրջանակ՝ պարզելու թե ինչպես են նրանք տեղեկացել կենտրոնի գործունեության մասին:

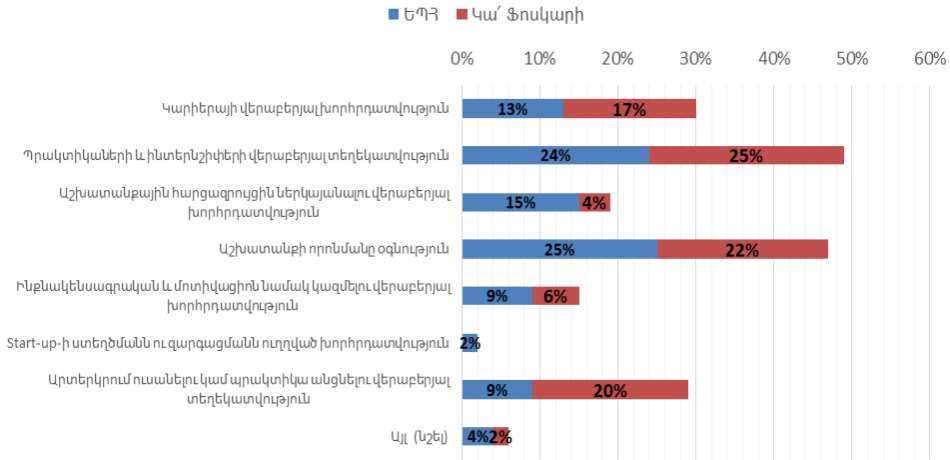
Այս առումով առկա է բավական հետաքրքրական վիճակագրություն՝ մասնավորապես Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում ուսանողների համար հիմնական հաղորդակցության կապուղին եղել է Կարիերայի կենտրոնի կողմից ուղարկված էլ. նամակները՝ 63%, Կենտրոնի կայքէջի, Facebook կամ Linkendin սոցիալական ցանցերում հրապարակումները՝ 14% և Կենտրոնի կողմից կազմակերպված միջոցառումները՝ 15%: Այնինչ ԵՊՀ-ում ուսանողները կարիերայի կենտրոնի մասին տեղեկացել են Կենտրոնի կողմից կազմակերպված միջոցառումների ընթացքում՝ 30.77%, Կենտրոնի կայքէջի, Facebook կամ Linkendin սոցիալական ցանցերի հրապարակումների արդյունքում՝ 25.64%, և Կարիերայի կենտրոնի կողմից ուղարկված էլ. նամակների արդյունքում՝ 23.08%:

Տարբերությունները բացատրվում են մի քանի հանգամանքներով. նախ Կա՛Ֆոսկարի համալսարանում ուսանողական էլեկտրոնային հասցեները կցված են Կարիերայի կենտրոնի տվյալների բազային, ինչն ապահովում է ուսանողների ներգրավվածությունը: Կա՛Ֆոսկարի համալսարանում յուրաքանչյուր ուսանող ունի իր նույնականացման համարը՝ առանց որի նա չի կարող մասնակցել քննություններին, գրանցվել և իրականացնել համալսարանական որևէ գործողություն: Այդ համարը ըստ ավտոմատացման սկզբունքի Gmail համակարգին կցված լինելու արդյունքում համարվում է ուսանողի էլ. հասցեն: Այն բավական հարմար է օգտագործողի համար, և կցված լինելով Gmail ծրագրային ապահովմանը, ուսանողներին տալիս է հնարավորություն միաժամանակ օգտագործել վերջինիս հնարավորությունները: Իսկ ԵՊՀ-ում ունենք հետևյալ պատկերը՝ ուսանողները ունեն համալսարանական էլեկտրոնային հասցե, որի կիրառման և օգտագործման համար չկան բավարար ծրագրային պայմաններ: Մինևույն ժամանակ ուսանողի համալսարանական տարբեր ծառայություններից օգտվելը կապված չէ համալսարանական էլ. հասցեի հետ, ինչը չի մոտիվացնում ուսանողին այն օգտագործել: Մինևույն ժամանակ, այն օգտագործման առումով չունի հարմար տեխնիկական և ծրագրային ապահովում: Ինչ վերաբերում է Կարիերայի կենտրոնի գործունեությանը, ապա այս առումով ԵՊՀ կարիերայի կենտրոնը ուսանողի էլ. հասցեն որպես հաղորդակցության կապուղի օգտագործում է հետևյալ կերպ՝ ուսանողին ավարտական դիպլոմը ստանալու ժամանակ առաջարկվում է լրացնել անձնական տվյալների թերթիկ՝ ներառյալ էլ հասցեն: Սա իհարկե դրական առաջընթաց է, սակայն ստացվում է, որ ուսանողը իր ուսումնառության ողջ ընթացքում կամ ծանոթ չի կենտրոնի գործունեությանը, կամ պարզապես չի տեղեկանում իրականացվող միջոցառումների և ծրագրերի մասին:

Հարցազրույցների արդյունքում ուսումնասիրվել են նաև երկու կենտրոնների կողմից ներկայացվող ծառայությունների ընդհանուր շրջանակը: Ընդ որում, դրանք մեծամասամբ համընկնում են: Այս ամենը հաշվի առնելով, ուսանողներին և շրջանավարտներին ներկայացվել է կենտրոնի կողմից մատուցվող ծառայությունների ցանկ և առաջարկվել նշել այն ծառայությունները, որից երբևէ օգտվել են: (Տե՛ս գծ. 6)

Գծ. 6

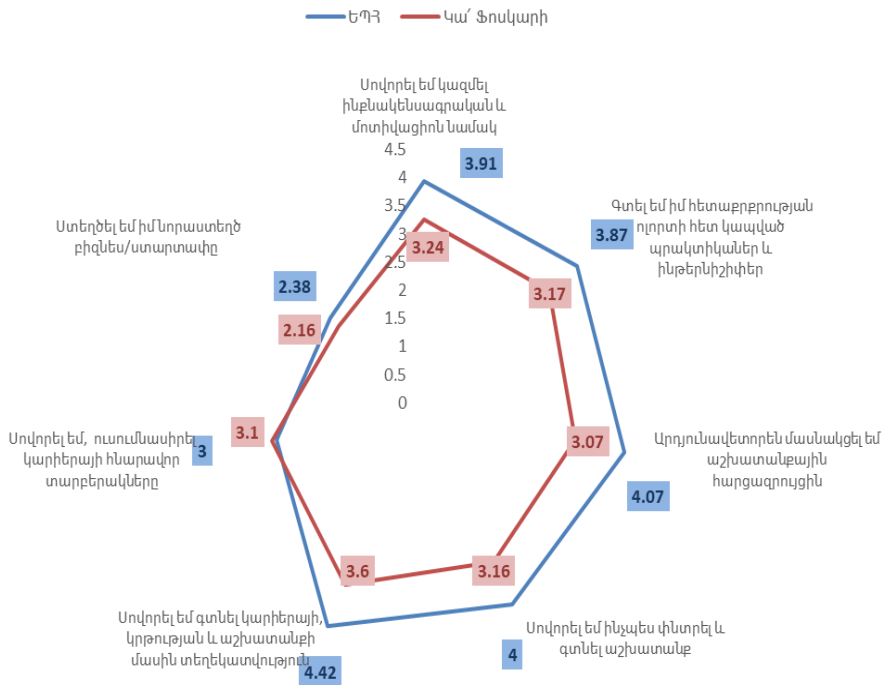
Կարիերայի կենտրոնի կողմից մատուցվող ծառայություններից օգտվելու շարժառիթները

Ներկայացված գծապատկերից երևում է, որ տարբերությունները էական չեն, ինչը նշանակում է, որ 2 բուհերում ուսանողների կարիերայի կենտրոն այցելության նպատակները հարաբերական առումով նույնն են: Միևնույն ժամանակ, ուսանողներին առաջարկվել է 1-5 բալային սանդղակով գնահատել թե ինչ հմտություններ են ձեռք բերել, կամ ինչ են սովորել Կարիերայի կենտրոն այցելության ընթացքում:

Գծ. 7-ից պարզ երևում է, որ Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում, ներկայացված հմտություններին տրված գնահատականը միջինից ցածր է և տատանվում է (2.16-3.24) միջակայքում: Իսկ ԵՊՀ-ում գնահատականները տանադրվում են (2.38-4.42) միջակայքում: ԵՊՀ-ում հիմնական ձեռք բերված հմտությունը՝ կարիերայի, կրթության, և աշխատանքի մասին տեղեկատվություն ստանալն է եղել: Երկու բուհերում էլ ամենից ցածր ցուցանիշը արձանագրվել է ստարտափի ձևավորման և ստեղծման հմտության մասով:

Գծ. 7: Կարիերայի կենտրոն ալցի կամ միջոցառումներին մասնակցության արդյունքում ստացած հմտությունների գնահատում 1-5 բալային սանդղկով

Քանի որ ստարտափի ստեղծմանն ու զարգացմանն ուղղված խորհրդատվության առումով գնահատականը երկու բուհերում էլ բավական ցածր էր, իրականացվել է ուսանողների նորարարության և ձեռներեցության զարգացմանը նպաստող ինստիտուցիոնալ կառույցների վերլուծություն: ԵՊՀ-ում, ուսանողների ձեռնարկատիրական և նորարարության հմտությունների առաջխաղացման և զարգացման առումով այս պահին որևէ ինստիտուցիոնալ կառույց չի գործում: ԵՊՀ-ում 2017թ.-ին հիմնվել էր ԵՊՀ ձեռներեցության զարգացման կենտրոնը, որը կառուցվածքային և անձնակազմի փոփոխություններով պայմանավորված 2019թ.-ից չի գործում: Կենտրոնի գործունեությունը միտված է եղել ԵՊՀ ուսանողների շրջանում ձեռներեցության զարգացմանը ու ինովացիոն ուղղությամբ հմտությունների և կարողությունների զարգացմանը: 2021թ.-ին ԵՊՀ Հոգաբարձուների խորհրդի որոշմամբ ստեղծվել է ԵՊՀ Բիզնես ինկուբատորը, որը սակայն դեռևս ակտիվ գործունեություն չի ծավալում:

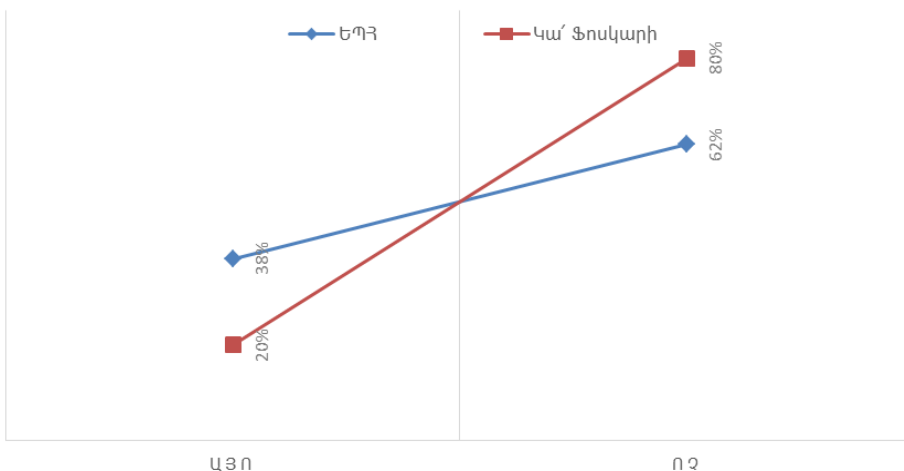
Կա' ֆոսկարի համալսարանում գործող կարիերայի կենտրոնը զբաղվում է որոշակի աջակցության տրամադրմամբ՝ սակայն կենտրոնի պա-

տասխանատու աշխատակցի հետ հարցազրույցի արդյունքում պարզ դարձավ, որ համանման աջակցության տրամադրումը՝ սահմանափակվել է միայն սեմինարների և վերապատրաստման ծրագրերի անցկացմամբ:

Այժմ Կա' Ֆոսկարի համալսարանում գործում է՝ VeniSIA կենտրոնը, որը նորարարության ուղղված աքսելերատոր է հիմնված Վենետիկում և նվիրված է բիզնես գաղափարների և տեխնոլոգիական լուծումների մշակմանը: VeniSIA-ի գործունեությունը ուղղված է ինչպես մասնավոր-պետական կազմակերպություններին և անհատ ձեռնարկատերներին, այնպես էլ ուսանողներին և ակադեմիական միջավայրին: Մինևոյն ժամանակ համալսարանում գործում է PINK կենտրոնը՝ որը ուղղված է համալսարանի հետազոտության և բիզնեսի, հաստատությունների և տարածաշրջանի միջև տեխնոլոգիաների և գիտելիքների փոխանցմանը: PINK-ի գործունեությունը ուղղված է համալսարան-բիզնես համագործակցության համատեքստում հետազոտական արդյունքների առևտրայնացմանը և նորարարությունն ու ակադեմիական բիզնեսների զարգացմանը: Հարկ է նշել, որ կենտրոնը չի զբաղվում ուսանողների նորարարական գաղափարների զարգացմամբ:

Հաշվի առնելով այդ հանգամանքը ուսանողներին առաջարկվել է նշել, արդյոք ուսման տարիներին ունեցել են որևէ ստարտափ գաղափար: Ըստ գծապատկեր 8-ի ԵՊՀ ուսանողների առնվազն 38%-ը ունեցել է ստարտափ գաղափար, իսկ Կա' Ֆոսկարի համալսարանում՝ 20%-ը:

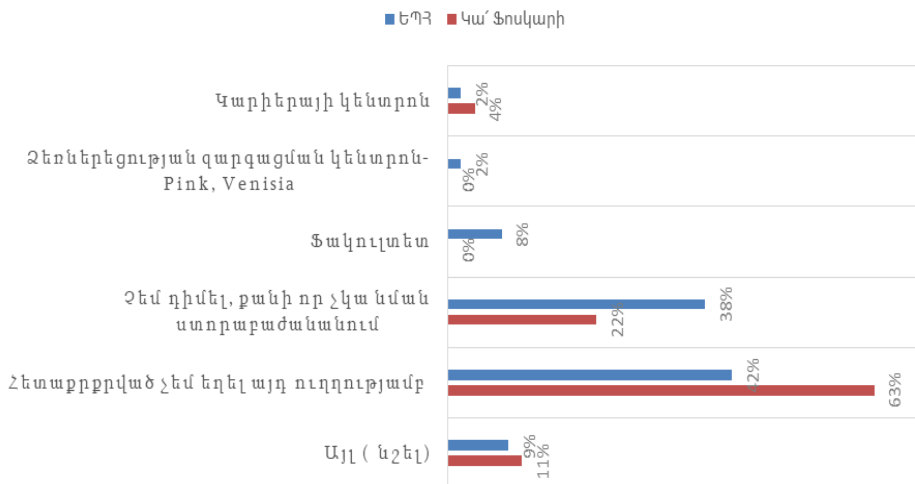
Գծ. 8 Ուսանողների ստարտափ գաղափար ունենալը ըստ համալսարանների

Այն հարցին, թե ուսանողները, որ ստորաբաժանում են դիմել իրենց ստարտափ գաղափարի աջակցության համար՝ ներկայացված գծապատկերից պարզ է դառնում, որ 2 համալսարաններում կա՛մ ուսանողները հետաքրքրված չեն եղել դիմել որևէ ստորաբաժանում, կա՛մ չեն դիմել, քանի որ չկա նման ստորաբաժանում: Այս ամենը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ բուհերում ինստիտուցիոնալ առումով չկան համապատասխան կառույցներ և ուսանողները որևէ նորարարական գաղափար ունենալու դեպքում առավել միտված են դիմել արտահամալսարանական աջակցության (Տե՛ս գծ 8):

Չնայած այն հանգամանքին, որ Կա՛Ֆոսկարի համալսարանում սկսել է գործել VenISIA-ն, այնուամենայնիվ այն բավական նոր է և կառույցը ուսանողներին ներգրավելու առումով դեռևս բավական աշխատանք է տանում:

Գծ. 9 Ուսանողների կառույցներին դիմելը ըստ բուհերի

Այնուամենայնիվ, ուսանողների շրջանում ձևավորված նորարարական գաղափարները հիմնականում մնացել են գաղափարի ձևավորման փուլում՝ մասնավորապես ԵՊՀ-ում այն կազմում է 37%, իսկ Կա Ֆոսկարի համալսարանում՝ 44%: ԵՊՀ-ում ուսանողների 26%-ը, իսկ Կա՛ Ֆոսկարիում 28 %-ը նշել են, որ պարզապես չեն կարողացել իրականացնել իրենց նորարարական գաղափարը: Նման վիճակագրությունը ևս մեկ անգամ թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ինստիտուցիոնալ կառույցների գործունեությունը բուհերում բավական թույլ է: Թեև ուսանողների շրջանում

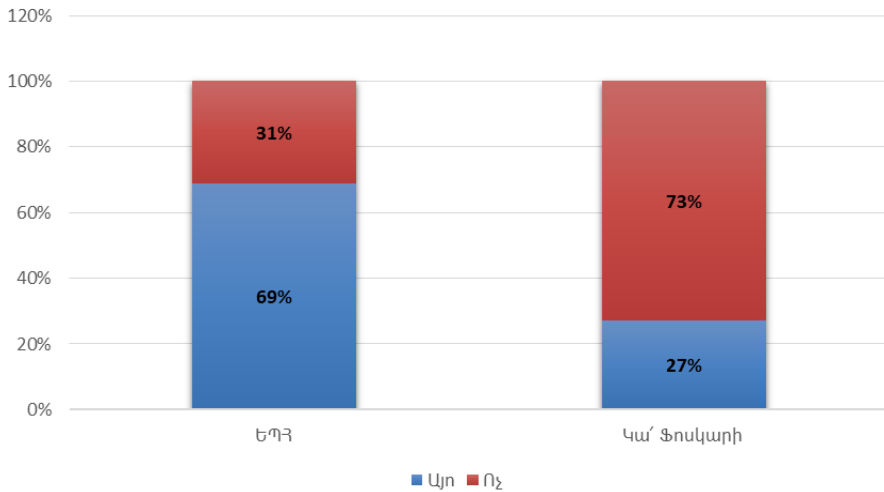
կան գաղափարներ, որոնք արդեն իսկ ձևավորված և կայացած ստարտափներ են համարվում: Այս առումով երկու համալսարաններում ունենք նույնատիպ տոկոսային հարաբերակցություն՝ 7%:

Այն հարցին թե ինչն է խանգարել ուսանողներին կյանքի կոչել իրենց գաղափարը՝ Կա Ֆոսկարի համալսարանի ուսանողները շեշտել էին ֆինանսական խնդիրները, փորձի և հմտությունների պակասը այդ ոլորտում, համապատասխան աջակցության բացակայությունը: Հետաքրքիր է նաև, որ Կա Ֆոսկարի համալսարանում ուսանողները նշել էին նաև, որ իրենց նորարարական գաղափարը չեն կապում համալսարանի հետ և իրենց գործունեությունը մեծապես կապված է այլ արտահամալսարանական կառույցների հետ: Սա իհարկե որոշակի առումով ենթադրում է, որ համալսարանում մեծապես շեշտադրված է ակադեմիական բիզնեսի զրագացումը, բայց ոչ ուսանողական գաղափարներին աջակցությունը: ԵՊՀ ուսանողները ևս շեշտել էին՝ ֆինանսական խնդիրները և այլոց կողմից գաղափարը ընդունելի չլինելու հանգամանքը:

Վերոնշյալ վերլուծությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ 2 բուհերում բուհ-կազմակերպություն համագործակցության համատեքստում ուսանողների բաղադրիչը անտեսված է: Գիտական գրականության մեջ ևս հիմնավորապես շեշտադրում են ակադեմիական նորարարության անհրաժեշտությունը, բայց ոչ ուսանողական նորարարության և ձեռնարկատիրության զարգացումը:

Այսպես, հարցման ընթացքում ուսանողներին և շրջանավարտներին առաջարկվել է նշել, արդոք ունեն զբավածություն որևէ ոլորտում: Գծ. 10-ում երևում է, որ ԵՊՀ ուսանողների մեծ մասը՝ 69%-ը, զբաղված է, այնինչ Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում ուսանողների զբաղվածությունը կազմում է ընդամենը 27%:

Գծ. 10
Ուսանողների զբաղվածությունը ըստ բուհերի

Հետաքրքրական է նաև այն հանգամանքը, թե ինչպես են ուսանողները գտել իրենց աշխատանքը: Այստեղ վիճակագրությունը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ Կա' ֆոսկարի համալսարանում ուսանողների 59%-ը, իսկ ԵՊՀ-ում 56%-ը գտել է աշխատանք սեփական նախաձեռնությամբ: Իսկ համալսարանի աջակցությամբ աշխատանքի անցած ուսանողների թվաքանակը երկու բուհերում կազմում է գրեթե 7%: Նման ցուցանիշը թույլ է տալիս եզրակացնել, որ այնուամենայնիվ զբաղվածության մասով ևս բուհերում գործող կարիերայի կենտրոնները չեն մատուցում համապատասխան ծառայություններ կամ մատուցվող ծառայությունները անարդյունավետ են և չեն թիրախավորում խնդիրը:

ԵԶՐԱԿԱՑՈՒԹՅՈՒՆ

Այսպիսով՝ իրականացված հետազոտության արդյունքում ստացված տվյալները՝ հնարավորություն են տալիս առանձնացնել մի քանի խնդիրներ և առաջարկել լուծման ուղիներ :

- **Կառուցվածքային խնդիրներ** - սա վերաբերում է բուհերում գործող այն ստորաբաժանումների գործունեությանը, որոնք պետք է ուղղված լինեն ուսանողների զբաղվածության աջակցությանը, նորարարության և ձեռնարկատիրության զարգացմանը: ԵՊՀ-ում այս մասով ունենք այլևս չգործող ձեռներեցության զարգացմանն ուղղված կենտրոն, գրեթե մեկ տարի առաջ ստեղծված և դեռևս լիարժեքորեն չգործող ԵՊՀ Բիզնես ին-

կուրատոր, Կարիերայի կենտրոնի գործունեությունը մեծապես ուղղված է զբաղվածության մասով շրջանավարտներին աջակցության տրամադրմանը, իսկ ուսման ընթացքում ուսանողների հետ չկան հաղորդակցման համապատասխան կառուցակարգեր: Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում ինչպես ակադեմիական աշխատակիցների, այնպես էլ ուսանողների ձեռնբեկության զարգացմանն ուղղված կենտրոններ գործում են, սակայն ակադեմիական աշխատակիցների մասով աշխատանքներն առավել կայացած են և համալսարանում գործում են մեկ տասնյակից ավելի ակադեմիական բիզնեսներ (spin-off), այնինչ ուսանողների աջակցության մասով տարվող աշխատանքները դեռևս նոր են և ինստիտուցիոնալ կառույցը այդ ուղղությամբ մեծ անելիք ունի¹:

• **Գործառնական խնդիրներ**- ԵՊՀ-ում ուսանողների և շրջանավարտների հետ կապի ապահովման մասով առկա է համագործակցության պակաս ֆակուլտետային, վարչական անձնակազմի և այլ ստորաբաժանումների միջև: Չի գործում ուսանողների հետ կապի ապահովման պատշաճ մեխանիզմ և այս առումով բացակայում են համապատասխան կարգավորիչ մեխանիզմներ: Ֆունկցիոնալ տեսանկյունից, համալսարանում գրեթե հստակ սահմանված չեն ինչպես ռազմավարական, այնպես էլ մարտավարական անհրաժեշտ քայլերն ու թիրախները: Չեն թարմացվում կարիերայի կենտրոնի գործունեության ուղղությունները և դրանք չեն հարմարեցվում ժամանակի արագընթաց փոփոխություններին:

• **Համակարգային խնդիրներ**- բուհ-կազմակերպություն համագործակցությունը ՀՀ-ում դեռևս հիմնված է ավանդական կառուցակարգերի գործարկման վրա: Այնինչ, Կա՝ ֆոսկարի համալսարանում այս մասով առկա են հստակ մոտեցումներ՝ նպատակ ունենալով բուհերում զարգացնել հետազոտությունն ու նորարարությունը՝ մասնավոր/պետական կազմակերպությունների հետ համալսարանի համագործակցության զարգացման և խորացման շնորհիվ: Սակայն հարկ է առանձնացնել, որ Կա՝ Ֆոսկարի համալսարանում ի տարբերություն ակադեմիական նորարարությանը, ուսանողական նորարարության զարգացումը դեռևս «սերտաճած» չէ համալսարանին և ինչպես պարզ դարձավ հետազոտության արդյունքներից՝ ուսանողներն առավել հակված են արտահամալսարանական աջակցությանը:

• **Ուսումնական/կրթական խնդիրներ**- ԵՊՀ-ում կրթության կազմակերպման ուղղությամբ չկա նորարարությանն ուղղված որևէ մոդուլ կամ դասընթաց: Հատկապես անհրաժեշտ է շեշտել, որ նորարարության զարգացումը պետք է դրսևորվի ինչպես հումանիտար-հասարակագիտական,

¹ Կ.Նաչատրյան, Ք. Նիկողոսյան, Բուհ-Կազմակերպություն համագործակցության ինստիտուցիոնալ խնդիրները ՀՀ-ում, Լրաբեր հասարակական գիտություններ, 1(664), էջ 60-63:

այնպես էլ բնագիտական ուղղությամբ սովորողների շրջանում: Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում գործում է կրթական մոդուլ՝ MINOR, որն ուղղված է բոլոր մասնագիտացման ուսանողների ներգրավվածությանը: Մոդուլը կազմված է 3 դասընթացից և ուսանողներին ապահովում է հավելյալ կրեդիտներ: Դասընթացներին մասնակցության արդյունքում ուսանողները զարգացնում են իրենց նորարարական և ձեռնարկատիրական հմտությունները, սակայն այս առումով հիմնական խնդիրը այն է, որ մոդուլի ավարտից հետո համալսարանը կապ չի ապահովում տվյալ գաղափարը զարգացնելու ուղղությամբ և չի առաջարկում տեխնիկական ու ֆինանսական աջակցություն:

Ներկայացված խնդիրների լուծման ուղղությամբ առաջարկվում է իրականացնել հետևյալ բարեփոխումները՝

- **Կառուցվածքային առումով՝** ԵՊՀ-ում ստեղծված Բիզնես ինկուբատորը հնարավորինս արագ գործարկել, որը կօգնի զարգացնել և աջակցել ինչպես ակադեմիական, այնպես էլ ուսանողական հատվածին իրենց նորարարական բիզնեսը կյանքի կոչելու հարցում: Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում առաջարկվում է խթանել արդեն իսկ գոյություն ունեցող կառույցի գործունեությունը, իրականացնել տեղեկատվության տարածման արշավներ և օգնել ուսանողներին կյանքի կոչել իրենց գաղափարները: Ակադեմիական բիզնեսների հիմնադիրների հետ հարցազրույցներում պարզ դարձավ, որ Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանում իրենց բիզնեսի զարգացման համար չկան անհրաժեշտ ֆինանսական ներհոսքեր և այս մասով պետական աջակցությունը սահմանափակ է:

- **Գործառնական առումով՝** ստեղծել ուսանողների հետ կապի ապահովման պատշաճ կառուցակարգ, ապահովել մշտական կապ և ուսանողների կարիքների գնահատման հիման վրա իրականացնել թիրախավորված ծրագրեր:

- **Համակարգային առումով** առաջարկվում է ստեղծել բուհ-կազմակերպություն համագործակցության զարգացմանն ուղղված պետական օրենսդրական կանոնակարգեր և խրախուսել համանման համագործակցության զարգացումը համալսարանների համար՝ պետական ֆինանսական աջակցության ավելացմամբ և կազմակերպությունների համար՝ որոշակի հարկային ֆինանսական բեռի թեթևացմամբ:

- **Ուսումնական/կրթական առումով** առաջարկվում է ԵՊՀ-ում ներդնել կրթական մոդուլ՝ Կա՛ Ֆոսկարի համալսարանի օրինակով, ինչպես հումանիտար, այնպես էլ բնագիտական ուղղվածությամբ ուսանողների համար: Վերոնշյալը ենթադրում է հետամուտ լինել կրթական մոդուլի

արդյունքում առաջարկված գաղափարների զարգացմանը, տեխնիկական ու ֆինանսական աջակցությանը:

Այս համատեքստում, համագործակցության ձևերի և մեխանիզմների որոնման և մշակման խնդիրը, որը հաշվի կառնի բոլոր շահագրգիռ կողմերի (պետություն, բիզնես, հասարակություն, առանձին սոցիալական խմբեր, քաղաքացիներ, ուսանողներ, շրջանավարտներ) շահերն ու հնարավորությունները, ակնհայտ է, որ երկարաժամկետ հեռանկարում կհանգեցնի աշխատանքային ռեսուրսների որակի, աշխատանքի արտադրողականության և երկրի մրցունակության բարձրացմանը, ինչպես նաև ազգային նորարարական ներուժի խթանմանն ու զարգացմանը:

Карлен Хачатрян, Анна Акопджанян, Кристине Никогосян, Возможности занятости и карьерного роста студентов и выпускников в контексте сотрудничества вуз-организация - В контексте обсуждений относительно повышения качества образования, актуальна и необходима разработка и совершенствование многозначимой и многоуровневой модели сотрудничества вузов и организаций. Система образования должна соответствовать запросам экономики/работодателей с целью обеспечения необходимых возможностей трудоустройства и занятости. Внедрение эффективной модели сотрудничества вузов и организаций, в свою очередь будет способствовать совершенствованию учебных программ, развитию и интеграции студентов в предпринимательскую деятельность, генерации, развитию и коммерциализации инновационных бизнес идей, а также повышению производительности труда студентов и выпускников.

Целью данного исследования является рассмотрение и анализ действующих в вузах институциональных структур относящихся сотрудничеству вузов и организаций, по отношению оценки степени удовлетворенности студентов/выпускников занятостью, карьерой, а также возможностями предпринимательства, генерацией, развитием и коммерциализацией инновационных бизнес идей.

Karlen Khachatryan, Anna Hakobjanyan, Kristine Nikoghosyan, Students and Graduates Employment and Career Growth' Opportunities in The Framework of University-Organization Partnership - In the context of discussions on the quality assurance process of education, it has become relevant to develop a multi-content and multi-level cooperation model of the university-organization partnership. In terms of employability, the educational system should be adjusted to the demands of the economy and employers. Thus, the implementation of the effective university-organization partnership model will contribute

to the development of the subjects' curricula, the incorporation and growth of entrepreneurial activities among students, as well as to the improvement of students' and graduates' employability.

The purpose of this research is to study the functioning of the University institutional structures operating within the framework of university-organization partnership, considering how satisfied students and graduates are with the work done in terms of employment, career advancement, as well as generation, development, and commercialization of their innovative ideas.

Ուղարկվել է խմբագրություն 15.09.2022թ.

Գրախոսվել է 19.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 21.09.2022թ.

**ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ ԳՈՐԾԱՐՔՆԵՐՈՒՄ ԹՎԱՅԻՆ
ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐԿԻ
ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ**

ԷԼԵՆ ԱՎԱԼՅԱՆ

Բանալի բառեր- էլեկտրոնային ծառայություններ, թվային ծառայության հարկ(DST), առցանց գովազդ, էլեկտրոնային ԱԱՀ (e-VAT) , սոցիալական մեդիա հարթակ

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Վերջին¹ մի քանի տարիների ընթացքում ի հայտ են եկել տարբեր մտահոգություններ այն մասին, որ գործող միջազգային հարկային համակարգը պատշաճ կերպով չի արձագանքում տնտեսության թվայնացմանը:

Տեղի ունեցող լայնածավալ² միջազգային գործարքները հեշտացնող տեխնոլոգիաների զարգացումը զգալի ճնշում է գործադրում ներկայիս միջազգային հարկային դաշտի վրա:

Թվային³ տնտեսությունը թուլացրել է օտարերկրյա գործունեությունից ընկերությունների ստացած եկամուտները հարկելու պետությունների կարողությունը:

Թվայնացումից բխող հարկային մարտահրավերները երկրների միջև հանդիսանում են հիմնական մտահոգության առիթ հարկման իրավունքների արդար և հավասարակշռված բաշխման առումով:

Թվայնացումը խաթարել է պետության սահմաններում հարկման ավանդական մոտեցումները, որտեղ ընկերությունները սովորաբար ունեն որոշակի ֆիզիկական ներկայություն մշտական հաստատություն, որը երկրներին շոշափելի հիմք է տալիս իրականացնելու հարկային հսկողությունը:

¹ What European OECD Countries Are Doing about Digital Services Taxes, November 22, 2021 <https://taxfoundation.org/digital-tax-europe-2020/>

² Digital Services Tax, A look at the EC's proposed 'Digital Services Tax' <https://www2.deloitte.com/mt/en/pages/technology-media-and-telecommunications/articles/mt-gaming-digital-tax-services.html>

³ OECD and Taxation of the Digital Economy, April 4, 2022 <https://pro.bloombergtax.com/brief/oecd-taxation-digital-economy/>

Էլեկտրոնային առևտուրն այժմ կազմակերպություններին հնարավորություն է տալիս ապրանքներ և բազմաթիվ ծառայություններ վաճառել աշխարհի ցանկացած կետում գտնվող հաճախորդներին՝ առանց տեղական ֆիզիկական ներկայության:

Ընդհանուր առմամբ, ԵՄ-ն նպատակ ունի թվային տնտեսության նկատմամբ կիրառել նպատակակետի վրա հիմնված հարկում՝ պարզեցնելով միջազգային առևտուրը: Քանի՜ որ տնտեսության թվայնացումը շարունակում է մարտահրավերներ ստեղծել գլոբալ հարկման համար, մի շարք մարմիններ համագործակցելով, իսկ ոմանք առանձին, պլանավորում և ներդնում են թվային ծառայությունների հարկի (DST) գաղափարը:

ԹՎԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՐԿԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ

Էլեկտրոնային առևտրի հարկմանը վերաբերող խնդիրը վաղուց արդեն խիստ արդիական է միջազգային մակարդակում: ՏՀԶԿ-ի կողմից BEPS նախագծի ներդրումից հետո, 1-ին գործողությունը ներկայացրեց թվային տնտեսությանը, որի նպատակն է այս ոլորտում հասկանալ առկա հարկային մարտահրավերները:

ԵՄ հանձնաժողովը և մյուսները² համաձայնում են այն սկզբունքին, որ շահույթը պետք է հարկվի այնտեղ, որտեղ ստեղծվում է արժեքը («արժեքի ստեղծման» սկզբունք)՝ պնդելով, որ դա այն ճիշտ սկզբունքն է, որին պետք է հետևի միջազգային հարկային համակարգը:

Այս սկզբունքի հիման վրա ստեղծվող արժեքը սովորաբար մեկնաբանվում է, որ այն ստեղծվում է առաջարկի և ոչ թե պահանջարկի կողմից իրականացվող գործողությունների արդյունքում: Այլ կերպ ասած՝ շուկան ինքնին, չի համարվում արժեք ստեղծող, և իրականացված բիզնեսի արդյունքում ձևավորվող շահույթի նկատմամբ հարկման իրավունքը չպետք է հատկացվի երկրին միայն այն պատճառով, որ այնտեղից են գնում նրա ապրանքներն ու ծառայությունները: Ընկերությունների կողմից մատուցած թվային ծառայությունների հարկումը միջազգային մակարդակում արդիական խնդիր է, ուստի ներկայումս թվային ծառայությունների արդար հարկման շուրջ իրականացվում են ակտիվ քննարկումներ:

¹ Digital services tax in Europe, 25 Feb 2019 <https://www.grantthornton.global/en/insights/articles/digital-services-tax-in-europe/>

² International Conference on Internet of Things (CIoT 2019), <https://sites.google.com/view/ciot2019>

Թվային ծառայության հարկը (DST) իր բնույթով ո՛չ շահութահարկ է, ո՛չ ԱԱՀ: Ընդհանուր առմամբ դա հարկ է համախառն եկամուտների նկատմամբ, որոնք ձևավորվում են ծառայությունների առցանց մատուցումից, թվային գովազդից, տվյալների օգտագործումից, հոսքային/ներբեռնումից և այլն: DST-ները միշտ կարևոր են եղել, բայց դրանք այս պահին ընկերությունների համար մտահոգության առաջնագծում են, քանի որ խնդիրներ առաջացնում են մի քանի տեսանկյունից¹: Տնտեսական տեսանկյունից հարցեր են ծագում դրանց տնտեսական ազդեցության վերաբերյալ: Իրավական տեսանկյունից կարող են հարցեր առաջանալ օրինակ կրկնակի հարկման պայմանագրերի հետ դրանց համատեղելիության վերաբերյալ:

Կարելի է բնութագրել, որ թվային ծառայության հարկը (DST)-ն կիրառելի կլինի, եթե բավարարված լինեն հետևյալ պայմանները.

➤ **Ընկերությունը գրառվում է «թվային ծառայությունների գործունեությամբ»**

Թվային ծառայությունների հարկը (DST) վերաբերում է այն բիզնես գործունեությանը, «որոնց համար օգտագործողների բազայի մասնակցությունը ողջամտորեն կարող է համարվել գործունեության արժեքի ստեղծման շարժիչ ուժը, որը կարևոր է բիզնեսի հաջողության կամ ձախողման համար» (HM Treasury , 2018p): Սրանք հիմնականում վերաբերում են սոցիալական մեդիա հարթակների, որոնման համակարգերի և առցանց շուկաների գործունեությանը: Թվային երեք հսկաներ՝ Facebook-ը, Google-ը և Amazon-ը, հստակորեն դասվում են այս երեք կատեգորիաներից յուրաքանչյուրին:

Ընկերությունների կողմից թվային ծառայությունների գործունեությամբ գրառվելը ներկայացնելու համար ենթադրենք, որ գոյություն ունի հավելված, որից օգտվողները կարող են ներբեռնել փոքր գումարի դիմաց:

Այժմ դիտարկենք հավելվածի երկու բիզնես մոդել:

Առաջին դեպքում հավելվածը տրամադրող ընկերությունը ապրանքներ է վաճառում անմիջապես իր օգտատերերին, իսկ երկրորդ դեպքում՝ հավելվածը հանդես է գալիս որպես շուկա, որը թույլ է տալիս վաճառողներին ապրանքները (կամ այլ տեսակի ակտիվներ) վաճառել հավելվածի օգտատերերին:

Երկու բիզնես մոդելների դեպքում էլ հավելվածը կներառի օգտատերերի կողմից տրամադրված մանրամասն և ծավալուն տվյալներ, օրինակ՝ ապրանքատեսակների բնութագրեր, գների միջակայքեր, սպառված

¹ Digital service taxes: Are they here to stay? <https://www.pwc.com/us/en/services/tax/library/digital-service-taxes.html>

քանակություններ: Առաջին դեպքում հավելվածն օգտագործում է առկա տվյալներն իր օգտատերերին թիրախավորելու՝ այդպիսով ավելացնելով իր սեփական վաճառքները: Երկրորդում այն օգտագործում է տվյալները՝ վաճառողներին (արտադրողներին) ավելի լավ շուկա ապահովելու համար՝ այդպիսով նրանցից ավելի բարձր գին գանձելով: Արդյունքում կարող ենք եզրակացնել, որ իմաստային առումով այս երկու մոդելների միջև առկա է որոշակի տարբերություն, մասնավորապես՝ «ապրանքներ առցանց վաճառող բիզնեսներն օգտագործում են ինտերնետը եկամուտների ստեղծմանը նպաստելու համար», բայց այստեղ օգտվողները «չեն համարվում արժեքի կենտրոնական շարժիչ» ուժ, ինչը DST-ի կիրառման կարևոր պայմաններից մեկն է: Արդյունքում կարող ենք եզրակացնել, որ DST-ն կկիրառվի երկրորդ մոդելի դեպքում:

DST-ի կիրառման շրջանակ ապահովող մյուս ուղղությունը սոցիալական մեդիա հարթակներն են: Ենթադրենք գոյություն ունի ընկերություն, որը ապրանքներ է վաճառում ուղղակիորեն իր օգտագործողներին և, հետևաբար, առցանց շուկա չլինելու հիմքով ենթակա չէ DST-ին: Սակայն, օգտատերերը ունեն հնարավորություն գնահատել առանձին ապրանքները, տրամադրել մեկնաբանություններ և խորհուրդներ, տեղադրել կարծիքներ յուրաքանչյուր ապրանքատեսակի հատուկ էջերում, նկարահանել տեսանյութեր՝ քննարկելու համար որոշակի ապրանքատեսակներ և այլն: Օգտվողներին հասանելի է նաև զրույցի գործառույթը, որի միջոցով նրանք կարող են ուղղակիորեն շփվել միմյանց հետ: Այս դեպքում հարց է առաջանում, արդյո՞ք հավելվածը չի վերածվում սոցիալական մեդիա հարթակի և, հետևաբար դառնում ենթակա DST-ով հարկման:

Հետևաբար գալիս ենք այն եզրահանգման, որ DST-ի կիրառումը կախված է նաև այն որոշման կայացումից, թե արդյո՞ք հավելվածը պատկանում է սոցիալական մեդիա հարթակի սահմանմանը, թե ոչ:

➤ **Ընկերության եկամուտները առաջանում են «թվային ծառայությունների գործունեության արդյունքում»**

Ծառայության թվային բնույթը հաստատվելու պարագայում, կարող է առաջանալ հարկի վճարման պարտավորություն նույնիսկ այն դեպքում, եթե գործունեություն իրականացնող ընկերությունը որևէ ֆիզիկական ներկայություն չունի տվյալ երկրում: Իհարկե, նման իրավիճակում կիրարկումը զգալիորեն ավելի դժվար կլինի: Ընկերությունների կողմից իրականացրած գործունեությունը մեկ բիզնես շրջանակում կարող է լինել առանձին կամ խիստ ինտեգրված, քանի որ միևնույն հարթակը միաժամանակ կարող է հանդիսանալ և որպես առցանց շուկա, և որպես հարթակ սեփական ապրանքները վաճառելու համար: Ուստի այս պարագայում

թվային ծառայությունների հարկը կիրառելի կլինի այն եկամուտների վրա, որոնք հնարավոր կլինի վերագրել առցանց շուկաներին:

➤ **Եկամուտները վերագրվում են տվյալ պետության օգտատերերին**

Թվային ծառայության հարկը կիրառելի կլինի, եթե եկամուտները վերագրվեն տվյալ երկրի օգտագործողներին: Օրինակ՝ առցանց գովազդից ստացված եկամուտների դեպքում դա այդպես կլինի, եթե «գովազդը նախատեսված է, որ պետք է դիտվի տվյալ երկրի օգտատերերի կողմից»: Ընկերությունները հնարավոր է չկարողանան հեշտությամբ նույնականացնել ստացվող եկամուտները, հատկապես այն դեպքում, երբ, օրինակ, գովազդային ծառայություններ մատուցող տնտեսվարողը եկամուտներ է ստանում ինչպես տվյալ երկրի, այնպես էլ դրանից դուրս գտնվող օգտատերերին մատուցած ծառայությունների դիմաց: Սա նույնպես հանգեցնում է զգալի անորոշության, քանի որ տնտեսվարողները ստիպված կլինեն դիմել իրենց սեփական դատողություններին, ինչը ակնհայտորեն համարվում է հարկային պարտավորության որոշման անբավարար եղանակ:

Եվրոպական մի շարք երկրներ կիրառում են¹ DST-ները որոշակի տարբերություններով կամ վերապահումներով: Օրինակ Ավստրիան, Հունգարիան այն կիրառում են առցանց գովազդի ծառայությունների դիմաց, մինչդեռ Չեխիան, Ֆրանսիան, Իտալիան, Իսպանիան այն կիրառում են ինչպես գովազդի, այնպես էլ թվային ինտերֆեյսի տրամադրման կամ օգտագործման համար, Լեհաստանը և Պորտուգալիան այն կիրառում են նաև աուդիովիզուալ մեդիա ծառայության և տեսալսողական կոմերցիոն հաղորդակցության իրականացման համար: Կան երկրներ, որոնք կիրառում են շեմ ընկերության ստացած համաշխարհային եկամուտների նկատմամբ, օրինակ՝ Ավստրիայում, Բելգիայում Չեխիայում, Ֆրանսիայում, Իսպանիայում այն կազմում է 750 մնլ եվրո (840 միլիոն ԱՄՆ դոլար), մինչդեռ որոշ երկրներ, օրինակ՝ Սլովակիան, Սլովենիան սահմանած չունեն որևէ շեմ: Բացի վերոնշյալ պայմաններից կան երկրներ, որ DST-ի կիրառման համար պահանջում են նաև ներքին եկամուտների որոշակի շեմ, օրինակ Ավստրիայում, Ֆրանսիայում այն կազմում է 25 մլն, Բելգիայում՝ 5 մլն., Իտալիայում՝ 5.5 մլն եվրո, Իսպանիայում՝ 3 մլն: Միննույն ժամանակ կան երկրներ, օրինակ Հունգարիան, Սլովակիան, Սլովենիան, Լատվիան, Նորվեգիան, որոնք եկամուտների ներքին շեմ չեն սահմանում:

ՀՀ հարկային օրենսգրքի 4-րդ հոդվածի 1-ին մասի 48-րդ կետի համաձայն²՝ էլեկտրոնային եղանակով ծառայությունների մատուցումը (այ-

1 What European OECD Countries Are Doing about Digital Services Taxes, November 22, 2021 <https://taxfoundation.org/digital-tax-europe-2020/>

² ՀՀ Հարկային օրենսգրքի, <https://www.arlis.am/>

սուհետ՝ էլեկտրոնային ծառայություն) սահմանվում է որպես տեղեկատվական և հեռահաղորդակցական ցանցի (էլեկտրակապի) միջոցով ծառայությունների մատուցում, այդ թվում՝ համացանցի (ինտերնետի) միջոցով, որի մատուցումն անհնար է առանց տեղեկատվական տեխնոլոգիաների օգտագործման (էլեկտրոնային ծառայությունների ցանկը սահմանում է կառավարությունը): ՀՀ-ում 2022թ.-ի հունվարի 1-ից ԱԱՀ վճարող են համարվում նաև ՀՀ-ում մշտական հաստատություն չունեցող ոչ ռեզիդենտ կազմակերպությունները, որոնք էլեկտրոնային ծառայություններ են մատուցում ՀՀ ֆիզիկական անձանց:

Էլեկտրոնային ԱԱՀ-ի՝ e-VAT-ի համար հաշվետու ժամանակաշրջան է համարվում եռամսյակը, որի համար էլ հաշվարկվում և վճարվում է Էլեկտրոնային ԱԱՀ՝ 20% դրույքաչափով:

ՀՀ հարկային օրենսգրքի 40-րդ հոդվածի համաձայն՝ Հայաստանի Հանրապետությունում մշտական հաստատություն չունեցող ոչ ռեզիդենտ կազմակերպության կողմից անհատ ձեռնարկատեր կամ նոտար չհանդիսացող ֆիզիկական անձին էլեկտրոնային ծառայությունների մատուցման պահ է համարվում մատուցված էլեկտրոնային ծառայության դիմաց վճարումը և (կամ) մասնակի վճարումը կատարելու օրը ներառող եռամսյակի վերջին օրը՝ վճարմանը և (կամ) մասնակի վճարմանը համապատասխան:

Ստորև ներկայացվում է համեմատական տեղեկատվություն 2022 թվականի առաջին երկու եռամսյակների ընթացքում ՀՀ պետական բյուջե վճարված e-VAT-ի մասին¹:

Ինչպես երևում է աղյուսակից, 2022 թվականի II եռ-ի ընթացքում ԱԶ և նոտար չհանդիսացող ֆիզիկական անձանց մատուցված ծառայությունների ծավալը I եռ-ի համեմատ աճել է շուրջ 80,5 %-ով՝ կազմելով 303,608,532 դրամ, իսկ e-VAT –ի գծով ՀՀ պետական բյուջե կատարած վճարումները՝ 51,6%՝ ընդ որում ոչ ռեզիդենտ կազմակերպությունների շուրջ 40%-ը հանդիսանում են ԱՄՆ ռեզիդենտներ, որի հետ ՀՀ-ը չունի եկամուտների և գույքի կրկնակի հարկումը բացառող համաձայնագիր:

¹ Տվյալները ձեռք են բերվել ՀՀ ՊԵԿ-ից՝ հարցման արդյունքում

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ

«e-VAT» համակարգից օգտվողների վերաբերյալ տեղեկատվություն

Հ/Հ	Երկիր	Հարկ վճարողների քանակ	2022թ.			
			I-եռ.		II-եռ.	
			Հաշվարկված ԱԱՀ	Մարված ԱԱՀ	Հաշվարկված ԱԱՀ	Մարված ԱԱՀ
1	CANADA	1	2,433	2,433	7,233	7,238
2	IRE- LAND	6	115,122,145	115,722,406	209,670,653	187,939,730
3	JAPAN	1	11,503	11,503	26,841	3,679
4	LUXEM- BOURG	1	5,844,214	5,844,214	25,668,776	178,391
5	MEXICO	1	18,340	18,340	23,668	20,740
6	NETHER- ER- LANDS	2	20,868,787	20,868,787	19,217,747	19,076,697
7	SWEDEN	1	0		4,266,839	4,266,839
8	SWIT- ZER- LAND	1	6,513,785	6,516,391	4,736,586	4,736,586
9	UNITED KING- DOM	2	111,077	111,077	2,336,447	2,242,105
10	UNITED STATES	12	10,209,702	10,219,074	25,510,818	25,494,165
11	Երկիր նշված չէ	2	9,486,277	9,486,277	12,142,924	12,000,895
Ընդամենը		30	168,188,263	168,800,501	303,608,532	255,967,066

Հարկերի շրջանակի սահմանումը բավականին խնդրահարույց է, ելնելով նրանից, որ այստեղ էական է օգտագործողների «զգալի» արժեքի ստեղծման հանգամանքը: Այն հարցին, թե որքան են կարևորվում բիզնեսի օգտատերերը այս թեստը բավարարելու համար, հստակ պատասխան չի

տրվում, ինչը նշանակում է, որ չի բացառվում, որ մի խումբ ձեռնարկություններին հարկի առաջադրումը կատարվի ոչ օբյեկտիվ սկզբունքներով:

Ելնելով վերոգրյալից, կարող ենք նշել, որ արժեքի ստեղծման սկզբունքը ոչ միայն հանգեցնում է հարկի, որը հիմնված է այնպիսի տարբերությունների վրա, որոնք դժվար է արդարացնել, այլ նաև առաջ է բերում խուսափելու հնարավորություններ, որոնք հեշտ է կանխատեսել, բայց գործնականում կարող է դժվար լինել հակադրել:

Այնուամենայնիվ, քանի որ ՏՀԶԿ-ն առաջ է տանում գլոբալ համագործակցությունը իր օրակարգում, ակնկալվում է, որ գլոբալ թվային տնտեսության մեջ համահունչ միջազգային ջանքերի շնորհիվ ընկերությունների համար արդար և ապահով հարկման մեխանիզմներ կստեղծվեն:

Элен Авальян, применение налога на цифровые услуги в операциях по предоставлению электронных услуг - За последние несколько лет возникли опасения, что действующая международная налоговая система не реагирует надлежащим образом на цифровизацию экономики.

Развитие технологий, облегчающих крупномасштабные международные сделки, оказывает значительное давление на современное международное налоговое поле. Цифровая экономика ослабила способность государств облагать налогом доходы компаний от деятельности за рубежом.

Налоговые проблемы, связанные с цифровизацией, вызывают серьезную озабоченность у стран с точки зрения справедливого и сбалансированного распределения налоговых прав.

Цифровизация нарушила традиционные подходы к налогообложению в пределах государственных границ, где компании обычно определенным образом физически присутствуют, постоянно находятся, что дает странам основания для осуществления налогового контроля.

Электронная коммерция теперь позволяет организациям продавать товары и многие услуги клиентам в любой точке мира без физического присутствия на месте. В целом ЕС стремится к применению в отношении цифровой экономики обложения налогом в пункте назначения и упрощению трансграничной торговли. Поскольку цифровизация экономики продолжает приводить к возникновению новых вызовов для глобального налогообложения, ряд органов посредством сотрудничества, а другие самостоятельно планируют и вводят идею налога на цифровые услуги (DST).

Elen Avalyan, Application of digital services tax in electronic service transactions - During the past few years, there have been concerns that the

current international tax system has not reacted appropriately on the digitalization of the economy.

The development of technologies facilitating large-scale international transactions puts significant pressure on the modern international tax field. The digital economy has weakened the ability of states to tax the income of companies from overseas activities.

The tax problems associated with digitalization are of great concern to the countries in terms of a fair and balanced distribution of tax rights.

Digitalization has disrupted traditional approaches to taxation within state borders, where the companies are usually physically present in a certain way and permanently stay, which gives the countries grounds for the implementation of tax control.

E-commerce now allows the organizations to sell products and many services to customers at any point of the world without a physical presence on spot. In general, the EU strives to the application of destination taxation towards the digital economy and the facilitation of cross-border trade. As the digitalization of the economy continues bringing to the appearance of new challenges for the global taxation, a number of bodies, through collaboration, and others independently, are planning and introducing the idea of a digital services tax (DST).

Ուղարկվել է խմբագրություն 01.09.2022թ.

Գրախոսվել է 02.09.2022թ.

Ստորագրվել է տպագրության 05.09.2022թ.

**ՀՀ ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ
ԵՎ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ**

ՄԱՐԻՆԵ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ԳԱՅԱՆԵ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Պատմաճարտարապետական հուշարձան, վանական համալիր, Հաղարծին, Գոշավանք, Մակարավանք, զբոսաշրջություն, Տավուշ, զբոսաշրջիկ, մարքեթինգ, երթուղի, զբոսաշրջային ենթակառուցվածք, SWOT:

ՆԵՐԱԾՈՒԹՅՈՒՆ

Տավուշի մարզը ՀՀ տասը մարզերից մեկն է: Տեղակայված է հանրապետության հյուսիս-արևելքում: Այն սահմանակից է Վրաստանի և Ադրբեջանի հետ: Տավուշի մարզը հնուց հայտնի է իր պատմաճարտարապետական հուշարձաններով, որոնց մի մասը բավական լավ, մյուսները՝ ոչ այդքան, ուսումնասիրված են: Մեզ հասած պատմաճարտարապետական և բնության շատ հուշարձաններ այսօր ունեն հանրահռչակման կարիք, կա նաև դրանք զբոսաշրջության ոլորտ ներառելու կարիք, տեսանելի ու հասանելի դարձնելու ոչ միայն դրանցով հետաքրքրվող մասնագետների նեղ շրջանակի համար, այլև մեր հանրության, ինչպես նաև երկիր եկող զբոսաշրջիկների համար: Լինելով 21-րդ դարի տնտեսության դինամիկ զարգացող ոլորտ՝ զբոսաշրջությունն իր հերթին հենվում է երկրի հարուստ մշակույթի վրա: Ահա թե ինչու ՀՀ-ում (տվյալ դեպքում՝ Տավուշի մարզում) պատմամշակութային հուշարձանների ներկայացումն ինքնանպատակ չէ: Սույն հոդվածում խնդիր է դրված առանձնացնելու այն հուշարձանները, որոնք արդեն իսկ ներառված են զբոսաշրջային երթուղիներում կամ, ունենալով դրա բոլոր հնարավորությունները, կարծես մոռացության են մատնվել և չեն կիրառվում որպես զբոսաշրջային ռեսուրսներ: Հոդվածի գիտական նորույթը Տավուշի մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսների ուսումնասիրումն է, գնահատումը, ինչպես նաև մարզի զբոսաշրջության զարգացման SWOT վերլուծությունը, որը բացահայտում է մարզում զբոսաշրջության զարգացման ուժեղ և թույլ կողմերը, ինչպես նաև առկա մարտահրավերներն ու հնարավորությունները, ինչի հիման վրա մշակվել են մի շարք առաջարկություններ: Գաղտնիք չէ նաև, որ լինելով սահմանամերձ, մարզը կարիք ունի տեղական համայնքների ուժեղացման, որը հնարավոր ենք համարում տեղացիներին զբոսաշրջային

ծառայությունների մատուցմանը մասնակից դարձնելու միջոցով: Դա կլուծի նաև մի շարք սոցիալական և զբաղվածության ոլորտի խնդիրներ:

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ՊԱՏՄԱՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՌՈՏ ԱԿՆԱՐԿ

Հայտնի է, որ հայկական շատ տեղանուններ ունեն էթնիկ ծագում և հաճախ կրում են հայ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած այս կամ այն ցեղախմբի անունը: Այդպես է նաև Տավուշի դեպքում: Առաջին անգամ պատմահայր Մովսես Խորենացին է անդրադարձել Տուհք (Տավուշ) գավառին, որը հետագայում 10-րդ դարի պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին իրավամբ նույնականացրել է Տուս բնակավայրի հետ¹:

Տավուշի մարզը գտնվում է ՀՀ ներկա տարածքի և Հայկական լեռնաշխարհի հյուսիս-արևելյան մասում: Հարավում և հարավ-արևելքում սահմանակից է ՀՀ Գեղարքունիքի և Կոտայքի, արևմուտքում՝ Լոռու մարզերին, հյուսիսում՝ Վրաստանի Հանրապետությանը (50 կմ սահման), արևելքում և հյուսիս-արևելքում՝ Ադրբեջանի Հանրապետությանը (350 կմ սահման): Մարզով ձգվում են 146 կմ միջպետական, 253 կմ հանրապետական նշանակության ճանապարհներ: Աղստևի ձորով է անցնում Իջևան-Հրազդան երկաթուղու 70 կմ-ոց հատվածը (ներկայում չի գործում): Հյուսիսային սահմանի երկայնքով՝ Դեբեդի ափով, անցնում է Երևան-Թբիլիսի երկաթուղու 7 կմ-ոց հատվածը²:

Տավուշի մարզն իր մեջ ներառում է պատմական Հայաստանի 4 աշխարհների գավառներ ու գավառամասեր: Մարզի տարածքի հյուսիսային մասը (Նոյեմբերյանի տարածաշրջան) հիմնականում համապատասխանում է Գուգարքի Կողբափոր, կենտրոնական և արևմտյան մասերը (Իջևանի տարածաշրջան)՝ Կայեն և Կանգարք գավառներին: Հարավային մասը՝ (Դիլիջան) մտել է Այրարատ աշխարհի Վարաժնունիք գավառի մեջ, իսկ արևելյան մասի՝ (Շամշադինի տարածաշրջան) բնակավայրերն ու հնավայրերը հիշատակվում են Ուտիք աշխարհի Փառիսոս և Արցախ աշխարհի Քուստի գավառներում: Ուտիքի մեջ է մտել մարզի տարածքի հյուսիսարևելյան՝ ավելի փոքր մասը (դա համընկել է Ուտիքի Տավուշ գավառի հետ, որի անունն էլ վերցրել է մարզը)³:

¹ Միմոնյան Ռ., Տավուշի մարզ, Եր., 2012, էջ 8:

² www.armstat.am:

³ Տավուշ. նյութական և հոգևոր ժառանգություն: Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, 2009, էջ 14-15:

Որպես մարզ ձևավորվել է 1995 թ. «Վարչատարածքային բաժանման մասին» ՀՀ օրենքի հիման վրա¹: Մարզի տարածքը կազմում է 2704 ք.կմ., ընդհանուր հողատարածությունը՝ 270393 հա, որից գյուղատնտեսական նշանակության հողերը կազմում են 105931.2 հա կամ ընդհանուր տարածքի 39.2%-ը: Մարզը զբաղեցնում է ՀՀ տարածքի 9.1%-ը, բնակչության խտությունը 1ք.կմ-ի վրա կազմում է 50 մարդ: Մարզն ունի 5 քաղաքային (Իջևան, Դիլիջան, Նոյեմբերյան, Բերդ, Այրում) և 57 գյուղական համայնք: Մարզկենտրոնն Իջևան քաղաքն է²: Մարզի բնակչությունը 2021 թ. սկզբի դրությամբ կազմել է 120,5 հազ. մարդ, որից 50.6 հազ. բնակվում են քաղաքներում, 69.9 հազ.՝ գյուղերում: Տղամարդիկ կազմում են բնակչության 48.9%-ը, կանայք՝ 51.1%-ը: Մարզի տնտեսապես ակտիվ բնակչության թիվը կազմում է 53.5 հազ. մարդ, ոչ ակտիվ բնակչության թիվը՝ 35.0 հազ. մարդ: Տնտեսապես ակտիվների մեջ 49.4 հազ. զբաղվածներ են, 4.1 հազ.՝ գործազուրկ³:

Համեմատաբար փոքր տարածք զբաղեցնող Տավուշի մարզի տարածքում շատ են պատմամշակութային հուշարձանները, որոնցից մի քանիսը արդեն տևական ժամանակ է հանրահռչակված են և ծառայում են որպես զբոսաշրջային այցելավայրեր: Այստեղ հայտնաբերված են տարբեր ժամանակաշրջանների կիկլոպյան ամրոցներ, միջնադարյան քարանձավային բնակավայր Լաստիվերում, ինչպես նաև վաղ, միջին և ուշ միջնադարյան վանական համալիրներ, փոքրիկ մատուռներ, խաչքարեր և գերեզմանաքարեր:

Հաղարծին: Միջնադարյան Հայաստանի նշանավոր հոգևոր և մշակութային կենտրոն Հաղարծինի վանքը գտնվում է պատմական Ձորափոր, հետագայում Կայան կոչված գավառում՝ անտառապատ լեռներով ու ձորակներով շրջապատված մի գեղատեսիլ հարթավայրում, ուր Հաղարծին գետակի երկու վտակները լեռնոտ բարձունքներից իջնող փեշերի վրա կազմում են թերակղզի, ապա վանքից փոքր-ինչ ներքև միանալով՝ խառնվում Աղստև գետին: Վանքն աղբյուրներում հանդիպում է նաև Խաղարծին⁴, Հողարծին⁵, Հավարծին⁶, Աղարծին⁷ և այլ անվանումներով: Ժո-

¹ ՀՀ օրենքը «Վարչատարածքային բաժանման մասին», 07.11.1995:

² www.tavush.mtad.am

³ armstat.am

⁴ Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան, 1977, էջ 20-61:

⁵ Զամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Եր., 1984, էջ 96:

⁶ Մաթևոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Եր., 1984, էջ 560:

⁷ Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ն. Ղորղանյանի, Եր., 1973, էջ 74:

ղովրդական ստուգաբանության համաձայն՝ «Հաղարծին» անունն առաջացել է «արծիվ» և «խաղաց» բառերից, որ նշանակել է արծիվների խաղ կամ արծիվների խաղալու վայր։ Թևատարած արծվի կերպարն արտացոլվել է վանքի զարդաքանդակներում։ Հաղարծինի վանական համալիրի մասին հիմնական աղբյուրը վիմագիր արձանագրություններն են, որոնք կարևոր տեղեկություններ են հաղորդում միջնադարյան Հայաստանի այս նշանավոր հոգևոր ու մշակութային կենտրոնի պատմության, միաբանության, հասարակական-քաղաքական, սոցիալ-տնտեսական և հոգևոր-մշակութային կյանքի վերաբերյալ։ Հաղարծինի մասին առաջին հիշատակությունները 12-րդ դարից են, բայց վանական համալիրը բաղկացած է 10-13-րդ դարերում կառուցված շինություններից։ Հաղարծինի վանական համալիրի մեջ են մտել Սբ. Գրիգոր, Կաթողիկե, Հաղարծինի վանական դպրոցը, Սբ. Ստեփանոս, Սբ. Աստվածածին եկեղեցիները, 2 գավիթ, սեղանատունը, արքունական դամբարանը, եկեղեցականների խուցերը, աղթատեղիներ, խաչքարեր, օժանդակ շինություններ։

Գոշավանքը միջնադարյան Հայաստանի հոգևոր, մշակութային և կրթական խոշոր կենտրոններից էր։ Ըստ պատմական աղբյուրների այստեղ ուսուցանել են հայոց և օտար լեզուներ (հունարեն, լատիներեն), իրավագիտություն, պատմագիտություն, փիլիսոփայություն, ճարտասանություն, երաժշտություն, գրչության արվեստ, նկարչություն։ Համալիրն, ունենալով պատմաճարտարապետական և մշակութային կարևոր արժեք, համալրում է հայկական միջնադարյան ճարտարապետության գանձարանը։ Գոշավանքի համալիրն առանձնանում է հարուստ և ինքնատիպ գեղարվեստական հարդարանքով, ինչպես նաև այն համալրող բարձրարժեք խաչքարերով, որոնք արվեստի գլուխգործոցներ են¹։ Մխիթար Գոշի վանահայրության օրոք այստեղ կառուցվել են **Ս. Լուսավորիչ**՝ փայտակերտ և **Ս. Հովհաննես-Կարապետ** փոքրիկ եկեղեցիները (չեն պահպանվել), **Ս. Աստվածածին** եկեղեցին իր գավթով։ Վանքի կառուցապատումը շարունակվել է մինչև 13-րդ դ. վերջը։ Նոր Գետիկի ճարտարապետական համալիրի մասը կազմող հուշարձանները բաժանված են երկու խմբի։ Ձորակի հյուսիսային լանջին տեղավորված է հիմնական խումբը՝ բաղկացած Ս. Աստվածածին, Ս. Լուսավորիչ, Ս. Գրիգոր եկեղեցիներից, ժամատնից, գրատուն-գանգակատնից, քաղաքացիական մի այլ շենքից, մատուռներից, պատվանդանավոր խաչքարերից։ Այս խմբից հարավարևելք՝ ձորակի հանդիպակաց լանջին, իրարից փոքր-ինչ վեր տեղավորված են

¹ **Азатян III. Р.**, Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв. – Ер.: Советакан грох, 1987, с. 51.

Մբ. Հռիփսիմե երկխորան եկեղեցին և մի ավերակ շենք, որը համարվում է Մխիթար Գոշի դամբարանը:

Մակարավանքը միջնադարյան վանական համալիրը գտնվում է Տավուշի մարզի Աչաջուր գյուղից 3 կմ հարավ-արևմուտք, Պայտաթափ լեռան լանջին¹: Գլխավոր եկեղեցին, ըստ նրանից հարավ կանգնեցված խաչքարի արձանագրության, կառուցվել է 1205 թ.: Արտաքինից ուղղանկյուն, ներսից խաչաձև, խորանի երկու կողմերում երկհարկ ավանդատներով զմբեթավոր հորինվածք ունի՝ կառուցված վարդագույն անդեզիտի սրբատաշ քարերով (հյուսիս-արևմտյան խորշը հետագայում վերակառուցվել է ավանդատան): Մակարավանքի երկրորդ՝ հնագույն եկեղեցին (X-XI դդ.) համալիրի հյուսիս-արևելքում է, կառուցված է կիսամշակ կարմրավուն տուֆի խոշոր քարերով, իսկ XIII դ. վերակառուցված ծածկը և զմբեթը՝ նույն տուֆի սրբատաշ քարերով: Մակարավանքի գավիթը (1207թ.) գրեթե քառակուսի հատակագծով, չորս սյուններով կենտրոնակազմ հորինվածք ունի, կառուցված է վարդագույն անդեզիտի սրբատաշ քարերով: Համալիրի արևելյան մասում կանգուն է Ս. Աստվածածին եկեղեցին, որը կառուցել է Մակարավանքի առաջնորդ Հովհաննեսը՝ 1198 թ.: Եկեղեցուն հյուսիսից կից է փոքրիկ, կիսավեր, թաղածածկ մատուռ: Մակարավանքի համալիրը իր զարդաքանդակների ինքնատիպությամբ, հարստությամբ և բազմազանությամբ դասվում է Ախթամարի, Բղենո Նորավանքի, Գանձասարի շարքին և կարևոր տեղ գրավում հայ ճարտարապետության մեջ:

Կապտավանքը գտնվում է Տավուշի մարզի Չինչին գյուղից հարավ-արևմուտք, անտառապատ լեռան լանջին: Այն ներքուստ խաչաձև, արտաքուստ ուղանկյուն, չորս անկյուններում ավանդատներով, զմբեթավոր հորինվածք ունի: Մուտքերը հարավից և արևմուտքից են: Կառուցված է կոպիտ տաշված ֆելզիտից: Գմբեթի թմբուկի վերին շարքի և քիվի վրա որպես զարդաքանդակ փորագրված են խաչեր: Հուշարձանը որևէ զարդարանք չունի: Արտաքին տեսքին բազմազանություն է տալիս միայն զմբեթի վեղարի տակի քիվը և դրանից ցած թմբուկի քարերի վերին շարքը, որոնք սրբատաշ վարդագույն տուֆից են: Պատերի վերջին վերանորոգությունը կատարված է ավելի մանր քարերով, առանց քարաշարքերի հորիզոնական գծերը պահպանելու²: Ներկայումս հուշարձանը կանգուն է, քանդված են արևմտյան և հարավային խաչքների թաղերը և թափված են տանիքի և վեղարի երեսպատ սալերը, ինչպես և պատերի վերին շարքերը: Չինչին գյուղի շրջակայքում պահպանվել են խաչքարեր (XIII-XVII

¹ Մելիք-Բախշյան Ս., Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Եր., 2009, 278:

² Թորամանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, 1-ին հատոր, Եր., 1942, էջ 206:

դդ.), գյուղատեղիներ, եկեղեցիներ, գերեզմանոցներ (XIII-XVI դդ.), քարայրեր, ամրոց:

Ջուխտակ վանքը գտնվում է Դիլիջանից 3 կմ հյուսիս-արևմուտք՝ Դիլիջան-Վանաձոր ճանապարհի աջ կողմում՝ անտառապատ բլրի լանջին: Վանքը բաղկացած է երկու առանձին եկեղեցիներից՝ Սուրբ Աստվածածին և Սուրբ Գրիգոր, և շուրջը տարածված գերեզմանոցից: Ջուխտակ վանքը հիմնադրվել է 11-12 դարերում: Ջուխտակ վանք անվանումը ժողովրդական է («Ջուխտ» նշանակում է գույգ): Սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցին կառուցվել է 11-րդ դարում: Այն կենտրոնագմբեթ, որմնամույթերի վրա հենվող 4 կամարով, սրբատաշ քարերով, միջին մեծության (9,7X7,5 մ) շինություն է: Գտնվում է Աստվածածին եկեղեցուց 15 մ արևելք: Սուրբ Աստվածածինը ճարտարապետ Սարգսի մտահղացմամբ կառուցվել է 1201 թ. վանքի առաջնորդ Հայրապետի նախաձեռնությամբ¹: Այն դեղնավուն, բազմերանգ ֆելզիտի սրբատաշ քարերով շինված քառանկյունի հատակագծով, միանավ բազիլիկի տիպի թաղակապ, երկթեք տանիքով շինություն է (8,6X6,4 մ): Եկեղեցիների վրա կան քանդակներ, վիմագրեր, որոնցից մեկը գտնվում է Սուրբ Աստվածածին եկեղեցու կիսակլոր ճակատակալ քարի վրա: Հիշատակվում են նաև Պետրոսի վանք և Գիշերավանք անվանումները: Վանքի տարածքում նշմարվում են օժանդակ շինությունների հետքեր: Երկու եկեղեցիների շուրջ տարածված է միջնադարյան գերեզմանոցը իր յուրահատուկ տապանաքարերով:

Բնականաբար, Տավուշի մարզի բոլոր պատմաճարտարապետական հուշարձաններին անհնար է անդրադառնալ մեկ հոդվածի շրջանակներում, ուստի այժմ փորձենք ներկայացնել դրանց և մի շարք այլ հուշարձանների ներառվածության խնդիրը զբոսաշրջային երթուղիներում:

ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ԱԿՏԻՎՆԵՐԸ, ՀԻՄՆԱԿԱՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՎՈՂ ՈՒՂՂՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Տավուշի մարզը հարուստ է էկոզբոսաշրջության կազմակերպման ռեսուրսներով: Մարզի տարածքում գտնվող բնության հատուկ պահպանվող տարածքներն են.

- Դիլիջան ազգային պարկը, որը ստեղծվել է 2002թ. կաղնու և հաճարենու ռեիկտային անտառների, հատապտղային կենու եգակի պուրակի, բնական սոճուտների, հանքային աղբյուրների սնման մակերեսներ-

¹ **Էլարյան Ի.**, Աղստևի հովտի պատմության և մշակույթի հուշարձանները, Եր., 1980, էջ 54-56:

րի, Հայաստանի Կարմիր գրքում գրանցված կենդանիների ու բույսերի պահպանության նպատակով, տարածքը կազմում է 33765.0 հեկտար,

- Ախնաբադի կենու արգելավայրը, որը ստեղծվել է 1958թ. ռելիկտային Կենի հատապտղային տեսակի պահպանության նպատակով, տարածքը 25.0 հեկտար է,

- Արջատիլենու արգելավայրը, որը ստեղծվել է 1958թ. ռելիկտային արջատիլենու և կենու պուրակների պահպանության նպատակով, տարածքը 40.0 հեկտար է,

- Գանձաքարի արգելավայրը, որը ստեղծվել է 1971 թ., լեռնային անտառների, հազվագյուտ և արժեքավոր կենդանիների (այծյամ, գորշ արջ, Կովկասյան մարեհավ) պահպանության նպատակով, տարածքը 6813.0 հեկտար է,

- Իջևանի արգելավայրը, որը ստեղծվել է 1971 թ., անտառային լանդշաֆտների ու դրանց բնորոշ կենդանական աշխարհի պահպանության նպատակով, տարածքը 5908.0 հեկտար է,

- Զիկատարի արգելավայրը, որը ստեղծվել է 2010թ., անտառային էկոհամակարգերի պահպանության նպատակով, տարածքը 150.0 հեկտար է¹:

Դիլիջան ազգային պարկում մշակվել են էկոերթուղիներ՝ Դիլիջան--Մաթոսավանք, Դիլիջան-Զուխտակ վանք-Մատուռ, Դիլիջան (Շամախյան) – Հաղարծին վանք, Պարզ լիճ – Գոշավանք, Դիլիջան – Թթու ջուր – Պարզ լիճ, Աղավնավանք - Կենու պուրակ, Հաղարծին գյուղ – Աբեղաքար, Դիլիջան – Այրիդաշտ, Գոշավանք – Գոշ (Տգրկա) լիճ, Դիլիջան ԱՊ ՊՈԱԿ – Զրվեժ, ք. Դիլիջան – Դիլիջանի լեռնաշղթա, հեծանվային երթուղի:

Զիկատար բնապահպանական կենտրոնում մշակված էկոերթուղիներն են՝ Մշկավանքի տարածք, Զիկատար արգելավայր, Կենու պուրակ, Խեչքար տեղամաս²:

Տավուշում կա երկու դենդրոպարկ՝ Իջևանի դենդրոպարկը և Բերդի Սորաններ դենդրոպարկը: Մարզում կա նաև թվով 16 բնության հուշարձան³:

Տավուշի մարզն ունի նաև առողջարանային զբոսաշրջության կազմակերպման ներուժ: Մարզում Դիլիջանի լեռնակլիմայական, հանքաջրաբուժական կուրորտի հիմնական բուժիչ գործոններն են՝ լեռնային շղթայի բարենպաստ լեռնաանտառային կլիմայական պայմանները և

¹ ՀՀ կառավարության 25 սեպտեմբերի 2014 թվականի N 1059-Ա որոշում:

² Էկոտուրիստական ուղեցույց, 2018, էջ 38-60:

³ ՀՀՊՏ 2008.09.10/56(646) Հոդ.930:

սառը, ածխաթթվային և բուժիչ հանքային ջրերը: Այստեղ գործում է Լեռնային Հայաստան առողջարանը¹:

ՀՀ-ում կա 24221 պատմամշակութային հուշարձան, որից 2005-ը՝ Տավուշի մարզում են²: Տավուշում կա 291 կրոնական կառույց, որից 155-ը՝ եկեղեցի, 85-ը՝ մատուռ³:

ՀՀ Տավուշի մարզում գործում է պետական ԲՈՒՀ-երի 2 մասնաճյուղ՝ Երևանի պետական համալսարանի Իջևանի մասնաճյուղը և Երևանի գեղարվեստի պետական ակադեմիայի Դիլիջանի մասնաճյուղը: 2014թ. սեպտեմբերից գործում է Դիլիջանի միջազգային դպրոցը:

Տավուշի մարզում կազմակերպվում են նաև փառատոններ (Ենոքավանում՝ ՀայԲույս և Յելլ Էքստրիմ, Դիլիջանում՝ Արվեստների և արհեստների փառատոնը, Դիլիստոնը, Բերդում՝ Մեղրի և հատապտղի, Իջևանում՝ Հայկական էքստրիմ փառատոն)⁴:

Տավուշի մարզում գտնվող Ենոքավան գյուղում «Յել էքստրիմ պարկն» առաջարկում է զինվայն էքստրեմալ մարզաձևը և այլ ծառայություններ:

Տավուշի մարզն ունի համեղ ազգային խոհանոց, ինչը պետք է ընդգրկել զբոսաշրջային երթուղիներում: Մարզի հայտնի ավանդական կերակրատեսակներից են՝ Տավուշի բորանին, քաշիկան (հարիսայի տաքատեսակ), սալին (թխվածքի տեսակ)⁵:

Տավուշի մարզի զբոսաշրջային ակտիվները կարող են նպաստել զբոսաշրջության տարբեր տեսակների զարգացմանը՝ կրոնական, պատմամշակութային, կրթական, ագրո և էկո, գաստրոնոմիական, սպորտային, արկածային, փառատոնային, առողջարանային, գործարար և այլն: Տավուշում հիմնական այցելության վայրեր կարող են լինել՝ Դիլիջանը, Իջևանը, Բերդը, Դիլիջան ազգային պարկը, Պարզ լիճը, Գոշավանքը, Հաղարծինը, Ենոքավանը, Մակարավանքը, Կիրանց վանքը, Ջուխտակ վանքը, Մաթոսավանքը, Իջևանի անտառները, Աղստև գետը և այլն:

Տավուշի մարզի հարուստ զբոսաշրջային ռեսուրսների ճիշտ օգտագործումը կնպաստի մարզում զբոսաշրջության զարգացմանը:

¹ Атлас - климат и природные лечебно-оздоровительные ресурсы Армении / Под гл. ред. Б. Арутюняна. Ереван, 2010, с. 124-133.

² ՀՀ սոցիալական վիճակը, 2020, էջ 596, https://armstat.am/file/article/soc_vich_2020_26.pdf:

³ Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի տվյալներ:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ 2017-2025, Հավելված N 10 ՀՀ կառավարության 2017 թ. հուլիսի 6-ի նիստի N 29 արձանագրային որոշման:

⁵ Թովմասյան Գ., Գաստրոզբոսաշրջության զարգացման հեռանկարները ՀՀ-ում, Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, 2019, 3, էջ 148-158:

Ջրոսաշրջային ռեսուրսների ռացիոնալ օգտագործման տեսանկյունից անհրաժեշտ է անդրադառնալ նաև մարզի սոցիալ-տնտեսական վիճակին:

2020 թ. Տավուշի մարզի տնտեսության հիմնական հատվածների տեսակարար կշիռը Հայաստանի Հանրապետության համապատասխան ոլորտների ընդհանուր ծավալում կազմել է՝ արդյունաբերություն՝ 1.5%, գյուղատնտեսություն՝ 4.3%, շինարարություն՝ 3.0%, մանրածախ առևտուր՝ 2.3%, ծառայություններ՝ 0.9%¹:

Տավուշի մարզի ՀՆԱ-ն 2019թ. շուկայական գներով կազմել է 133907.9 մլն դրամ (ՀՀ-ի 2.04%-ը)², գործազրկության մակարդակը 2020 թ. կազմել է 23.6% (ՀՀ գործազրկության մակարդակը՝ 18.2%), աշխատուժի թվաքանակը՝ 56.6 հազար մարդ, զբաղվածները՝ 43.3 հազար մարդ, գործազուրկները՝ 4.3 հազար մարդ, միջին ամսական անվանական աշխատավարձը՝ 122894 դրամ³:

Ըստ ՀՀ վիճակագրական կոմիտեի տվյալների՝ 2019 թ. ՀՀ է ժամանել 1894377 զբոսաշրջիկ, իսկ ՀՀ-ից մեկնել է 1867888 զբոսաշրջիկ⁴: 2020 թ. համավարակի պայմաններում ՀՀ ներգնա զբոսաշրջիկների թվաքանակը նվազեց 81 տոկոսով՝ կազմելով 360338 մարդ: **2021 թ.**, ոլորտը սկսեց աստիճանաբար վերականգնվել, և **ներգնա զբոսաշրջիկների թիվը կազմել է 870308 մարդ**, 2020 թ. համեմատ աճելով 2,4 անգամ⁵:

2019թ. ներքին զբոսաշրջիկների թվաքանակը կազմել է 1544600 մարդ, որոնց մեջ գերակշիռ մաս են կազմում հանգստի և ժամանցի նպատակով ճամփորդող զբոսաշրջիկները⁶ : **2020 թ. անկում ապրեց նաև ներքին զբոսաշրջիկների թվաքանակը՝ կազմելով 1045756, իսկ 2021 թ. կրկին ոլորտն աշխուժացավ՝ կազմելով 1595826 մարդ**⁷, ինչն ավելին է, քան 2019 թ. գրանցված ցուցանիշը: Համավարակի պայմաններում միջազգային տեղաշարժի սահմանափակումները հաշվի առնելով՝ ներքին զբոսաշրջության աճը բնական էր:

¹ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով: Տավուշի մարզ, 2021, https://armstat.am/file/article/marzer_2021_35.pdf

² Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով: ²⁰²¹, էջ 29:

³ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով: ²⁰²¹, էջ 116-142:

⁴ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019թ. հունվար դեկտեմբերին, էջ 139:

⁵ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021թ. հունվար դեկտեմբերին, էջ 141:

⁶ Մկրտչյան Ա., Թովմասյան Գ., Ներքին զբոսաշրջության զարգացման հեռանկարները ՀՀ-ում, 2021, 1, էջ՝ 59-72, <https://www.eiu.am/wp-content/uploads/2021/08/banber-2021-01.pdf>

⁷ ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022թ. հունվարին, https://armstat.am/file/article/sv_01_22a_422.pdf, էջ 114:

Պետք է նշել, սակայն, որ չկա պաշտոնական վիճակագրություն, թե որքան են կազմել ներգնա և ներքին զբոսաշրջային այցելություններն ըստ ՀՀ մարզերի:

Տավուշի մարզի ծառայությունների ծավալը ՀՀ ծառայությունների ծավալի ընդհանուր կառուցվածքում կազմում է 0,94%: Տավուշում կացության և հանրային սննդի կազմակերպման ծառայությունների ծավալը 2020 թ. կազմել է ՀՀ ծառայությունների ընդհանուր ծավալի 1,94%-ը, մշակույթի, զվարճությունների և հանգստի ծառայությունների ծավալը՝ ընդհանուրի 0,005%-ը:

Աղյուսակ 1. Ծառայությունների ծավալը Տավուշի մարզում, մլն դրամ¹

	2017	2018	2019	2020
Ծառայությունների ծավալը, ընդամենը				
ՀՀ	1434321.2	1725840.2	1993439.3	1721735.5
Տավուշ	14111.0	16346.1	20436.0	16137.2
Կացության և հանրային սննդի կազմակերպում				
ՀՀ	112035.6	150901.7	194257.4	114333.8
Տավուշ	1973.6	2563.6	3900.6	2218.2
Մշակույթ, զվարճություններ, հանգիստ				
ՀՀ	249766.3	338451.6	420755.7	339450.8
Տավուշ	106.7	144.6	232.2	174.7

ՀՀ-ում վերջին տարիներին աճում է հյուրանոցային տնտեսության օբյեկտների (ՀՏՕ) և հանրային սննդի օբյեկտների թվաքանակը: 2020 թ. ՀՀ-ում եղել է 847 ՀՏՕ, որից Երևանում՝ 480, Տավուշում՝ 76²: 2020 թ. ՀՀ-ում եղել է 2321 հանրային սննդի կազմակերպման օբյեկտ, որից 1599-ը՝ Երևանում, 115-ը՝ Տավուշի մարզում: Զբոսաշրջային գործակալությունների թիվը ՀՀ-ում 2020 թ. կազմել է 691, որից 588-ը՝ Երևանում, 6-ը՝ Տավուշի մարզում: Զբոսաշրջային ենթակառուցվածքների առումով Տավուշի մարզն առաջատար է, ՀՏՕ-ների թվաքանակով զիջում է Կոտայքին, հանրային սննդի օբյեկտների քանակով՝ Կոտայքի և Արարատի մարզերին:

ՀՀ Տավուշի մարզի 2017-2025 թթ. զարգացման ռազմավարությամբ սահմանված է մարզի զարգացման տեսլականը, ըստ որի 2025թ. ՀՀ Տավուշի մարզը կլինի մրցունակ արդյունաբերությամբ և գյուղատնտեսությամբ ու զարգացած զբոսաշրջային ենթակառուցվածքներ ունեցող մարզ: Մարզը բոլոր տարածքներում կապահովի համաչափություն և կա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով 2021, էջ 88-89:

² Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, 2021, էջ 291:

յունություն: Մարզի ռազմավարական գերակայություններից է կայուն զբոսաշրջության զարգացումը: Ռազմավարությամբ գերակա խնդիր է սահմանված զբոսաշրջության բոլոր տեսակների զարգացումը: Ըստ ռազմավարության՝ մարզի և, հատկապես, Աղստևի հովտի բնակլիմայական պայմանները (մեղմ կլիմա, թթվածնով հարուստ լեռնային մաքուր օդ, հանքային բուժիչ ջրեր, անտառներ, դեղաբույսերով հարուստ լեռնաշխարհ), պատմական և բնական հուշարձանների առկայությունը չափազանց նպաստավոր են բնակչության հանգստի կազմակերպման, առողջության վերականգնման, միջազգային և ներքին զբոսաշրջության զարգացման համար: Այդ նպատակով անհրաժեշտ է բարելավել ենթակառուցվածքները, իրականացնել աշխատակիցների վերապատրաստումներ, ստեղծել ինֆորմացիոն տեղեկատվական կենտրոններ, թողարկել բուկլետներ, կազմակերպել մարկետինգային արշավներ: Այս ամենի նպատակն է բարձրացնել զբոսաշրջիկների հետաքրքրությունը: Ոլորտի զարգացման համար անհրաժեշտ է մարզի հանգստի գոտիներում խթանել զբոսաշրջությունը, մասնավորապես Էկոտուրիզմի, ագրոտուրիզմի, էքստրեմալ, առողջարանային և ձմեռային տուրիզմի զարգացումը¹:

Տավուշի մարզի համար մշակվել է զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ 2019-2024 թվականների համար, որում որպես տեսլական սահմանվել է, որ զբոսաշրջությունը Տավուշի մարզում պետք է դառնա տեխնոլոգիական, ամբողջական, վերարտադրողական, ուսուցողական և շարունակական, իսկ Տավուշի մարզը զբոսաշրջության տեսանկյունից պետք է լինի տեղական, տարածաշրջանային և համաշխարհային նշանակության կայուն զբոսաշրջային դեստինացիա: Հայեցակարգի առաքելությունն է՝ աջակցել Տավուշի մարզում զբոսաշրջային գործունեության մեջ ներգրավված շահագրգիռ տեղական/մարզային կողմերին՝ իրենց գործունեության զարգացումն իրականացնել կայուն զբոսաշրջության սկզբունքների շրջանակներում: Հայեցակարգի նպատակն է՝ ստեղծել գաղափարական և մոտեցումների ընդհանուր հիմք մարզի զբոսաշրջության ոլորտի զարգացման համար որոշումներ կայացնող կողմերի (տեղական, ազգային, միջազգային) գործողություններն ուղղորդելու նպատակով: Հայեցակարգի խնդիրներն են՝ նպաստել զբոսաշրջության ոլորտում որոշումների կայացման արդյունավետության բարձրացմանը, բարձրացնել մարզի միջազգային և ներքին զբոսաշրջային իմիջը, խթանել մարզում

¹ ՀՀ Տավուշի մարզի 2017-2025 թթ. զարգացման ռազմավարություն, Հավելված N 10 ՀՀ կառավարության 2017 թ. հուլիսի 6-ի նիստի N 29 արձանագրային որոշման:

զբոսաշրջային մշակույթի զարգացմանը, խթանել նորարարական գաղափարների ստեղծմանը և զարգացմանը¹ :

Տարբեր զբոսաշրջային գործակալությունների կողմից կազմակերպվող զբոսաշրջային տուրերը ուսումնասիրելիս պարզ է դառնում, որ Տավուշի մարզի զբոսաշրջային գրավչություններից գործող տուրերում ընդգրկված են հետևյալ վայրերը.

- Դիլիջան, Հաղարծին, Պարզ լիճ, Գոշավանք (Արշավներ ակումբ)²,
- Մակարավանք, Հին Դիլիջան, Գոշավանք (Wings tour)³,
- Ծովիզ, Իջևանի դենդրոպարկ, Մակարավանք (Positive day tour)⁴,
- Աղջկա բերդ⁵,
- Կապտավանք, Կաճարեթի բերդ, Տավուշի ջրամբար⁶,
- Հաղարծին, Սրվեղ, Ծովիզի վանք, Մակարավանք, Տուր դեպի Դիլիջան և Իջևան, Իջևանի դենդրոպարկ⁷:

Մարզի զբոսաշրջային գրավչություններ ներկայացնող կայքը պատրաստվել է Գերմանիայի միջազգային համագործակցության ընկերության (GIZ/ԳՄՀՀ) կողմից իրականացվող «Լավ տեղական ինքնակառավարում Հարավային Կովկասում» ծրագրի շրջանակներում՝ Գերմանիայի տնտեսական համագործակցության և զարգացման դաշնային նախարարության ցուցաբերած աջակցության, ինչպես նաև գործընկեր Իջևան, Դիլիջան, Բերդ, Նոյեմբերյան, Կողբ, Այրում համայնքների համաֆինանսավորման շնորհիվ⁸:

Տավուշի մարզում կարող են կազմակերպվել հետևյալ երթուղիները.

- ✓ Դիլիջան – Պարզ լիճ – Գոշավանք – Հաղարծին,
- ✓ Դիլիջան ազգային պարկ,
- ✓ Դիլիջան – Գոշ – Աղավնավանք – Խաչարձան – Ճերմակավան – Գեղատափ,
- ✓ Իջևան – Լուսահովիտ – Այգեհովիտ – Վազաշեն,

¹ Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ 2019-2024 թթ., Հավելված, հաստատված ՀՀ Տավուշի մարզպետի 2019 թ. հոկտեմբերի 3-ի թիվ 132-Ս որոշման:

² Արշավներ ակումբ, <https://www.facebook.com/arshavnerakumbtour/photos/2760524010760687>

³ Wings tour, <https://www.facebook.com/wingstour.am/photos/pcb.2787346518225556/2787344424892432>

⁴ Positive day tour, <https://www.facebook.com/positivedaytour/photos/1548993492169226>

⁵ Աղջկա բերդ, <https://onewaytour.com/hy/sights-of-armenia/aghjka-berd/>

⁶ Բացառիկ տուր դեպի Կապտավանք, Կաճարեթի բերդ, Տավուշի ջրամբար, <https://onewaytour.com/hy/regular-daily-tours/bacarik-tur-depi-kaptavank-kacareti-berd-tavushi-jrambar/>

⁷ Տուրեր, <https://visit-tavush.com/hy/turer/>

⁸ Տավուշի զբոսաշրջային կայքէջ, <https://visit-tavush.com/hy/filter-home/>

✓ Բերդ – Ծաղկավան – Վարագավան,
 ✓ Բերդ – Վերին Կարմիրաղբյուր – Արծվաբերդ,
 ✓ Իջևան – Ենոքավան – Մակարավանք,
 ✓ Սևքար – Ոսկեպար – Նոյեմբերյան – Կողբ,
 ✓ Տավուշի ջրամբար – Չորաթան – Չինարի – Այգեձոր – Խնձորու-
 տի ջրամբար¹:

Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հիմնախնդիրների վերլուծության նպատակով հարկ է իրականացնել SWOT վերլուծություն, ինչը թույլ կտա մատնանշել զբոսաշրջության զարգացման ուժեղ և թույլ կողմերը, հնարավորությունները և սպառնալիքները:

Աղյուսակ 2. Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման SWOT վերլուծություն

Ուժեղ կողմեր	Թույլ կողմեր	Հնարավորություններ	Սպառնալիքներ
Պատմամշակութային հարուստ ժառանգություն	Զբոսաշրջային տուրերում ընդգրկված են քիչ թվով վայրեր	Զբոսաշրջային տուրերում տարբեր վայրերի ընդգրկում	Ներմարգային ճանապարհների ոչ բարվոք վիճակ
Կրոնական կառույցների առկայություն	Վիճակագրության բացակայություն	Մարքեթինգային միջոցառումների շնորհիվ զբոսաշրջիկների թվաքանակի աճ	Գյուղական բնակչության աղքատություն
Էկո և ագրո զբոսաշրջային ակտիվներ	Թերի մարքեթինգ	Դրամաշնորհների ներգրավում զբոսաշրջային նպատակներով	Արտագաղթ
Ազգային խոհանոց	Մարզում ՀՏՕ-ների քիչ թիվ	Գյուղերում ագրոզբոսաշրջության զարգացման հնարավորություն	Որոշ գյուղերում խմելու ջրի սակավություն
Գյուղական կենցաղ և հյուրընկալ	Մարզում հանրային սննդի օբյեկտների քիչ	Փառատոնների ընդլայնում	Ենթակառուցվածքների թեր-զարգացվածությամբ

¹ Ավետիսյան Ս.Ս., Գրիգորյան Վ. Վ., Թովմասյան Գ.Ռ., Հայաստանի Հանրապետության մարզերի զբոսաշրջային երթուղիները: Կոլեկտիվ մենագրություն: Եր.: Հեղ. հրատ., 2021, էջ 239-267:

վերաբերում նք	թիվ		յուն
Մպորտային և արկա- ծային զբոսաշրջայ ին ակ- տիվներ (լեռներ, ձո- րեր, կիրճեր, գիփ լայն, և այլն)	Զբոսաշրջային տեղեկատվության պակաս	Առկա ռեսուրսների հի- ման վրա զբոսա- շրջային նոր երթուղիների մշակում	Շրջակա միջավայրի պահ- պանման խնդիր- ներ, աղտոտում, ծառահատումներ
Դիվիզանի առողջարա- նային գոտի (հանքային ջրեր, բարենպաստ կլիմա)	Զբոսաշրջային ցուցանակների ոչ բավարար քանակ/ բացակայություն	Զբոսաշրջության տարբեր տեսակների զար- գացում (կրթական, գործարար, արկա- ծային, պատմամշակութա յին և այլն)	Մահմանամերձ մարզ (սահմանամերձ համայնքներում կրակոցներ Ադրբեջանի կողմից)
Տարանցիկ տրանսպոր- տա- աշխարհագր ական դիրք և Վրաստա- նի հետ միջպետակա ն սահմանի առկայու- թյուն	Մարզում միջհա- մայնքային տրանսպորտի պակաս/ բացակայություն	Զբոսաշրջային ենթակառուցվածք ի օբյեկտների ավելացում	Մեզոնայություն

ԵԶՐԱԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԱՌԱՋԱՐԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Այսպիսով, Տավուշի մարզն իր հարուստ պատմամշակութային հու-
շարձանների, հիանալի բնության, համեմատաբար զարգացած ենթակա-
ռուցվածքների շնորհիվ, կարելի է ասել, համարվում է զբոսաշրջային
հիմնական կենտրոններից մեկը ՀՀ-ում: Զբոսաշրջությունն ունի զարգաց-
ման էական նախադրյալներ Տավուշի մարզում: SWOT վերլուծության
արդյունքում կարելի է մատնանշել այն հիմնական քայլերը, որոնք
կնպաստեն մարզում զբոսաշրջության զարգացմանը:

➤ առկա զբոսաշրջային ռեսուրսների հիման վրա մշակել նոր երթուղիներ՝ ավելի շատ վայրեր ներառելով երթուղիներում, ինչը կնպաստի նաև տարբեր համայնքների սոցիալ-տնտեսական վիճակի բարելավմանը,

➤ բարելավել ոլորտի վիճակագրական հաշվառումը,

➤ իրականացնել մարքեթինգային գործողություններ՝ այդ թվում նաև սոցիալական ցանցերի ընդգրկմամբ՝ մարզի զբոսաշրջային գրավչությունը պոտենցիալ զբոսաշրջիկներին (այդ թվում՝ միջազգային) ներկայացնելու համար,

➤ ընդլայնել զբոսաշրջային տեղեկատվությունը բոլոր հնարավոր հարթակներում, ինչպես նաև մարզում զբոսաշրջային տեղեկատվական գրասենյակների ավելացման միջոցով,

➤ բարելավել ենթակառուցվածքները, վերանորոգել ճանապարհները՝ հատկապես գյուղական, բարելավել միջհամայնքային տրանսպորտը, ավելացնել զբոսաշրջային ցուցանակները,

➤ իրականացնել ագրոզբոսաշրջության զարգացման ծրագիր՝ ներառելով մարզի տարբեր գյուղեր և այնտեղ զբոսաշրջիկների համար համապատասխան ագրոզբոսաշրջային ծառայություններ (մասնակցություն հողագործական աշխատանքներին, մրգերի բերքահավաք, ազգային ու տեղիքների պատրաստում, լավաշի և բոքոնի թխում, անասնապահական աշխատանքներ, և այլն) և գյուղական միջավայրում հանգիստը կազմակերպելով: Ագրոզբոսաշրջության զարգացման նպատակով հարկ է նաև բնակիչների և հյուրընկալողների շրջանում կազմակերպել հատուկ դասընթացներ՝ հյուրերի ընդունման և սպասարկման վերաբերյալ, համագործակցել զբոսաշրջային գործակալությունների հետ՝ համապատասխան զբոսաշրջային արդյունքի ստեղծման և գովազդման նպատակով,

➤ ավելացնել զբոսաշրջային ենթակառուցվածքի օբյեկտները մարզում,

➤ հաշվի առնելով մարզի զբոսաշրջային ռեսուրսները՝ կազմակերպել տարբեր փառատոներ:

Անշուշտ, զբոսաշրջության զարգացումը կնպաստի ենթակառուցվածքների զարգացմանը, ներդրումների ներգրավմանը, մարզի սոցիալ-տնտեսական խնդիրների լուծմանը, եկամտի ապահովմանը, ինչպես նաև ազգային, հոգևոր-մշակութային արժեքների պահպանմանն ու արժևորմանը:

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Աբրահամ Կրետացի, Պատմութիւն, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Ն. Դորդանյանի, Երևան, 1973, 314 էջ:
2. Աղջկա բերդ, <https://onewaytour.com/hy/sights-of-armenia/aghjka-berd/>
3. Արշավներ ակումբ,
<https://www.facebook.com/arshavnerakumbtour/photos/2760524010760687>
4. Ավետիսյան Ս. Ս., Գրիգորյան Վ. Վ., Թովմասյան Գ.Ռ., Հայաստանի Հանրապետության մարզերի զբոսաշրջային երթուղիները: Կոլեկտիվ մենագրություն: Եր.: Հեղ. հրատ., 2021, 305 էջ:
5. Բացառիկ տուր դեպի Կապտավանք, Կածարեթի բերդ, Տավուշի ջրամբար, <https://onewaytour.com/hy/regular-daily-tours/bacarik-tur-depi-kaptavank-kacareti-berd-tavushi-jrambar/>
6. Դիվան հայ վիմագրության, պրակ VI, Իջևանի շրջան, կազմեցին՝ Ս. Ավագյան, Հ. Ջանփոլադյան, Երևան, 1977, 330 էջ:
7. Էլլարյան Ի., Աղստևի հովտի պատմության և մշակույթի հուշարձանները, Եր., 1980, 154 էջ :
8. Էկոտուրիստական ուղեցույց, ՀՀ Բնապահպանության նախարարություն, Էկոտուրիզմի տեղեկատվական կենտրոն, Երևան, 2018, 60 էջ:
9. Թովմասյան Գ., Գաստրոզբոսաշրջության զարգացման հեռանկարները ՀՀ-ում, Բանբեր Հայաստանի պետական տնտեսագիտական համալսարանի, 2019, 3, էջ 148-158:
10. Թորամանյան Թ., Հայկական ճարտարապետություն, 1-ին հատոր, Երևան, 1942, 298 էջ:
11. Ծառայություններ, https://yellextrempark.com/hy/services_ (վերջին մուտքը՝ 20.05.2020)
12. ՀՀ օրենքը «Վարչատարածքային բաժանման մասին», 07.11.1995:
13. Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ 2019-2024, հաստատված Տավուշի մարզպետի 2019թ. հոկտեմբերի 3-ի թիվ 132-Ա որոշմամբ, <http://tavush.mtad.am/files/docs/45077.pdf>
14. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, https://armstat.am/file/article/marzer_2021_9.pdf,
https://armstat.am/file/article/marzer_2021_22.pdf
15. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Տավուշի մարզ, 2021,
https://armstat.am/file/article/marzer_2021_35.pdf

16. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Ազգային հաշիվներ,
https://armstat.am/file/article/marzer_2021_10.pdf

17. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Աշխատանքի շուկա,
https://armstat.am/file/article/marzer_2021_17.pdf

18. Հայաստանի Հանրապետության մարզերը և Երևան քաղաքը թվերով, Առևտուր և այլ ծառայություններ,
https://armstat.am/file/article/marzer_2021_15.pdf

19. ՀՀ կառավարության 25 սեպտեմբերի 2014 թվականի N 1059-Ս որոշումը Հայաստանի Հանրապետության բնության հատուկ պահպանվող տարածքների ռազմավարությունը, պահպանության և օգտագործման բնագավառում պետական ծրագիրը և միջոցառումները հաստատելու մասին, https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=93166&fbclid=IwAR0f53ZlPVB1H-dD778KWYVPOB9gkHMPWflzAYrEh_RCKct51pJ4VyeNfio

20. ՀՀՊՏ 2008.09.10/56(646) Հոդ.930, ՀՀ Կառավարության որոշումը ՀՀ բնության հուշարձանների ցանկը հաստատելու մասին, 14 օգոստոսի 2008 թվականի N 967-Ն,
<https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=83313>

21. ՀՀ սոցիալական վիճակը 2020թ.,
https://armstat.am/file/article/soc_vich_2020_26.pdf

22. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2019թ. հունվար դեկտեմբերին,
https://www.armstat.am/file/article/sv_12_19a_421.pdf

23. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2021թ. հունվար դեկտեմբերին,
https://armstat.am/file/article/sv_12_21a_421.pdf

24. ՀՀ սոցիալ-տնտեսական վիճակը 2022թ. հունվարին,
https://armstat.am/file/article/sv_01_22a_422.pdf

25. ՀՀ Տավուշի մարզի 2017-2025 թթ. զարգացման ռազմավարություն, Հավելված N 10 ՀՀ կառավարության 2017 թ. հուլիսի 6-ի նիստի N 29 արձանագրային որոշման

26. Հայաստանի Հանրապետության Տավուշի մարզի զբոսաշրջության զարգացման հայեցակարգ 2019-2024, Հավելված, հաստատված ՀՀ Տավուշի մարզպետի 2019 թ. հոկտեմբերի 3-ի թիվ 132-Ս որոշման:

27. Մաթևոսյան Ա., Հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, ԺԳ դար, Երևան, 1984, 987 էջ:

28. Մելիք-Բախշյան Ս., Հայոց պաշտամունքային վայրեր, Եր., 2009, 432 էջ:

29. Մկրտչյան Ա., Թովմասյան Գ., Ներքին զբոսաշրջության զարգացման հեռանկարները ՀՀ-ում, 2021, 1, էջ 59-72, <https://www.eiu.am/wp-content/uploads/2021/08/banber-2021-01.pdf>

30. Չամչյան Մ., Հայոց պատմություն, հ. Գ, Երևան, 1984, 755 էջ:

31. Պատմամշակութային ժառանգության գիտահետազոտական կենտրոնի տվյալներ:

32. Սիմոնյան Ռ., Տավուշի մարզ, Եր., 2012, 284 էջ:

33. Տավուշ. նյութական և հոգևոր ժառանգություն: Հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր, Եր., 2009, 290 էջ:

34. Տավուշի զբոսաշրջային կայքէջ, <https://visit-tavush.com/hy/filter-home/>

35. Տուրեր, <https://visit-tavush.com/hy/turer/>

36. Азатян Ш.Р. Порталы в монументальной архитектуре Армении IV-XIV вв. – Ер.: Советакан грох, 1987, 248 с.

37. Атлас - климат и природные лечебно-оздоровительные ресурсы Армении / Под гл. ред. Б. Арутюняна. Ереван, 2010, с.124–133.

38. One way tour, <https://www.facebook.com/onewaytour/photos/pcb.5064028623657965/5064035813657246>

39. Positive day tour, <https://www.facebook.com/positivedaytour/photos/1548993492169226>

40. Wings tour, <https://www.facebook.com/wingstour.am/photos/pcb.2787346518225556/2787344424892432>

41. www.tavush.mtad.am

Марине Геворкян, Гайане Товмасян, Туристические ресурсы тавушской области ра и анализ возможностей развития туризма - Тавушская область расположена на северо-востоке республики, граничит с Грузией и Азербайджаном. Регион имеет богатые туристические ресурсы, на основе которых можно организовать ряд маршрутов. В статье рассматриваются основные туристские ресурсы региона - исторические, культурные, экологические, гастрономические и др., существующие и возможные маршруты. Были представлены основные социально-экономические показатели региона, инфраструктура туризма. В Тавушской области имеется 76 гостиничных объектов, 115 объектов общественного питания, 6 турагентств.

Туристический актив Тавушской области может способствовать развитию различных видов туризма: религиозного, историко-культурного,

познавательного, агро, эко, гастрономического, спортивного, приключенческого, фестивального, курортного, делового и др. Основными местами посещения в Тавуше могут быть: Дилижан, Иджеван, Берд, Дилижанский национальный парк, озеро Парз, Гошаванк, Агарцин, Енокаван, Макараванк, монастырь Киранц, монастырь Джухтак, Матосаванк, Иджеванские леса, река Агстев.

В целях комплексного анализа туристических проблем региона был проведен SWOT-анализ, в результате которого выработаны предложения по совершенствованию инфраструктуры, расширению маркетинговой деятельности, внедрению статистического учета, разработке программ развития туризма, проведению фестивалей, разработка новых туристических маршрутов.

Marine Gevorgyan, Gayane Tovmasyan, Tourism resources of tavush region of the ra and analysis of tourism development opportunities - Tavush region is located in the north-east of the RA, bordering with Georgia and Azerbaijan. The region has rich tourism resources, on the basis of which a number of routes can be organized. The article presents the main tourist resources of the region - historical, cultural, ecological, gastronomic, etc., existing and possible routes. The main socio-economic indicators of the region, tourism infrastructure were presented. There are 76 hotel facilities, 115 catering facilities, 6 travel agencies in Tavush region.

The tourism assets of the Tavush region can contribute to the development of various types of tourism: religious, historical and cultural, educational, agro, eco, gastronomic, sports, adventure, festival, resort, business, etc. The main places to visit in Tavush can be: Dilijan, Ijevan, Berd, Dilijan National Park, Parz Lake, Goshavank, Haghartsin, Yenokavan, Makaravank, Kirants Monastery, Jukhtak Monastery, Matosavank, Ijevan Forests, Aghstev River.

In order to comprehensively analyze the tourism problems of the region, a SWOT analysis was carried out, as a result of which proposals were developed to improve infrastructure, expand marketing activities, introduce statistical accounting, develop tourism development programs, hold festivals, and develop new tourist routes.

Ուղարկվել է խմբագրություն 12.09.2022թ.
Գրախոսվել է 15.09.2022թ.
Ստորագրվել է տպագրության 17.09.2022թ.

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աննա Հակոբջանյան – Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոնի դոցենտ
(annahakobjanyan@ysu.am)

Աշոտ Ներսիսյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի պրոֆեսոր (ashot-nersisyan@mail.ru)

Արմեն Ճուղուրյան – Տնտեսագիտության դոկտոր, ՀՊՏՀ պրոֆեսոր
(Jarmen1@yandex.ru)

Գայանե Թովմասյան – Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ
(tovmasyangayane@yahoo.com)

Գուրգեն Գևորգյան – Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ, Եվրոպական լեզուների և հաղորդակցության ֆակուլտետ պրոֆեսոր
(misaktigranyan2@gmail.com)

Էդգար Վարշամյան - ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ
(edovarshamyan@mail.ru)

Էդգար Էլբակյան - ԵՊՀ Հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտի կրտսեր գիտաշխատող, ԵՊՀ միջազգային հարաբերությունների ֆակուլտետի դասախոս, Ռուս-հայկական (Սլավոնական) համալսարանի մեդիայի, գովազդի և կինոյի ինստիտուտի դասախոս,
(elbakyan.edgar@gmail.com)

Էլեն Ավալյան - ՀՊՏՀ, ֆինանսական հաշվառման ամբիոնի դասախոս, ասպիրանտ (avalyan.elen@gmail.com)

Լիլիթ Մելիքյան - ԵՊՀ դասախոս (lilit777.az@gmail.com)

Կառլեն Խաչատրյան – Տնտեսագիտության թեկնածու, դոցենտ, ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոնի վարիչ
(karlen.khachatryan@ysu.am)

Կարապետ Գ. Մումճեան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, օսմանագետ, թուրքագետ, ԱՄՆ դաշնային կառավարության քաղաքական և ապահովական հարցերով ավագ խորհրդատու (gmoumdjian@gmail.com)

Հովհաննես Բարդակյան – Հայ-Ռուսական համալսարանի ասպիրանտ (hovobard@gmail.com)

Մարինե Գևորգյան – Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ Հայաոց պատմության ամբիոնի դոցենտ (marine.gevorgyan@ysu.am)

Նարեկ Սուքիասյան - ՀՀ ԳԱԱ Մանուկ Աբեղյանի անվան գրականության ինստիտուտի հայցորդ (narsuqiasian@mail.ru)

Նոնա Խաչատրյան – Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ դոցենտ, (nonnakhachatryan@ysu.am)

Վարուժան Գեղամյան – Պատմական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ արևելագիտության ֆակուլտետի ասիստենտ (varuzhan.geghamyan@gmail.com)

Քրիստինե Նիկողոսյան - ԵՊՀ կառավարման և գործարարության ամբիոնի ասպիրանտ (qristinenikoghosyan@ysu.am)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՄՇԱԿՈՒՅԹ

ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԻ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ՓՈՓՈԽՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԸ 1912-1914 ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ----- 3

GARABET K. MOUMDJIAN

ARMENIAN INVOLVEMENT IN THE 1925 SHIEKH SA'ID, 1929-1927
(ARARAT) AND 1937 (DERSIM) KURDISH REBELLIONS IN
REPUBLICAN TURKEY: MAPPING THE ORIGINS OF
“HIDDEN ARMENIANS” ----- 13

ԷՂԳԱՐ ՎԱՐՇԱՍՅԱՆ

ՎԱՐԱԶԴԱՏ ԱՐՇԱԿՈՒՆՈՒ ԳԱՀԱԿԱԼՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄԱՓՈԽԼԸ ----- 63

ԼԻԼԻԹ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ՔԱՐԹԼԻ-ԿԱԽԵԹՈՒՄ ՀԱՅ ԲՆԱԿՉՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐ ԽՄԲԵՐԻ
ՀԱՍՏԱՏՎԵԼՈՒ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՈՒ ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ
ՆԱԽԱԴՐՅԱԼՆԵՐԸ ----- 76

ԷՂԳԱՐ ԷԼԲԱԿՅԱՆ, ՎԱՐՈՒԺԱՆ ԳԵՂԱՍՅԱՆ

ՊԵՏԱԿԱՆ ԱԳԵՆՏՆԵՐԻ ԴԵՐԱԿԱՏԱՐՈՒԹՅՈՒՆՆ ԱՐՑԱԽԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՔԱՇԱԹԱՂԻ ՇՐՋԱՆԻ ՎԵՐԱԲՆԱԿԵՑՄԱՆ
ԱՌԱՋԻՆ ՓՈԽԼՈՒՄ (1992-2004 ԹԹ.) ----- 90

ԳՈՒՐԳԵՆ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ - ՍՈՑԻԱԼԱԿԱՆ ԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ
ՋՈՅՍՅԱՆ ՊԱՏԿԵՐՈՒՄՆԵՐԸ ----- 104

ՆԱՐԵԿ ՍՈՒՔԻԱՍՅԱՆ

ԵՂԻՇԵ ՉԱՐԵՆՅ ԵՎ ԳԱՐՍԻԱ ԼՈՐԿԱ.
ԳՐԱԿԱՆ ՓՈԽԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ----- 115

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ОГАННЕС БАРДАКЧЯН

**КИТАЙСКО-ЦЕНТРАЛЬНОАЗИАТСКОЕ ВОЕННОЕ
СОТРУДНИЧЕСТВО: ИСТОРИЯ, СОВРЕМЕННОСТЬ,
ПЕРСПЕКТИВЫ -----**

123

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՄԵՆ ՃՈՒՂՈՒՐՅԱՆ, ՆՈՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ԻՐԱԿԱՆ ԱՐԺԵՔՈՎ ԱԿՏԻՎՆԵՐԻ ՀԱՇՎԱՌՄԱՆ

ՄՈՏԵՑՈՒՄՆԵՐԸ -----

132

**ԿԱՌԼԵՆ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ, ԱՆՆԱ ՀԱԿՈԲՋԱՆՅԱՆ, ՔՐԻՍՏԻՆԵ
ՆԻԿՈՂՈՍՅԱՆ**

**ՈՒՍԱՆՈՂՆԵՐԻ ԵՎ ՇՐՋԱՆԱՎԱՐՏՆԵՐԻ ԶԲԱՂՎԱԾՈՒԹՅԱՆ ԵՎ
ԿԱՐԻԵՐԱՅԻ ԱՃԻ ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԲՈՒՀ-
ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ՇՐՋԱՆԱԿՆԵՐՈՒՄ -----**

143

ԷԼԵՆ ԱՎԱԼՅԱՆ

**ԷԼԵԿՏՐՈՆԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՏՈՒՑՄԱՆ
ԳՈՐԾԱՐՔՆԵՐՈՒՄ ԹՎԱՅԻՆ ԾԱՌԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԱՐԿԻ ԿԻՐԱՌՈՒՄԸ -----**

163

ՄԱՐԻՆԵ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ, ԳԱՅԱՆԵ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

**ՀՀ ՏԱՎՈՒՇԻ ՄԱՐԶԻ ԶԲՈՍԱՇՐՋԱՅԻՆ ՌԵՍՈՒՐՍՆԵՐԸ
ԵՎ ԶԲՈՍԱՇՐՋՈՒԹՅԱՆ ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ
ՀՆԱՐԱՎՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԼՈՒԾՈՒԹՅՈՒՆԸ -----**

172

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ -----

191

Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆՐԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են, որոնք պետք է պարունակեն առնվազն 150 բառ: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել generalsepub@gmail.com էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (www.generalnews.am), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆՐԵՍ
ԹԻՎ 4(21)**

Հիմնադիր՝ « Զորավար Մեպուհ պատմաքաղաքական վերլուծական
կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝
02.02.2018:

Հաշվառման հասցե՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – ընդ
շարք, բնակարան 39:

Գործունեության հասցե՝ Երևան, Ե. Քոչար, 8/8, հեռ, 011-562519, 091-
56-25-19, 077 – 67-20-87:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան

Ստորագրված է տպագրության՝ 13.10.2022

Թուղթը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70X100/16;
Ծավալը՝ 12 պայմ., տպ. մամուլ:
Տպագրության եղանակը՝ օֆսեթ:
Տպաքանակը՝ 100

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Էլ. փոստ՝ tirpublishinghouse@gmail.com
Հեռ. (+374 94) 50 99 00

